

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT.
KIADVÁNYAI.

II.

ÉVKÖNYV.

1896.

BUDAPEST.

1896.

ÉVKÖNYV.

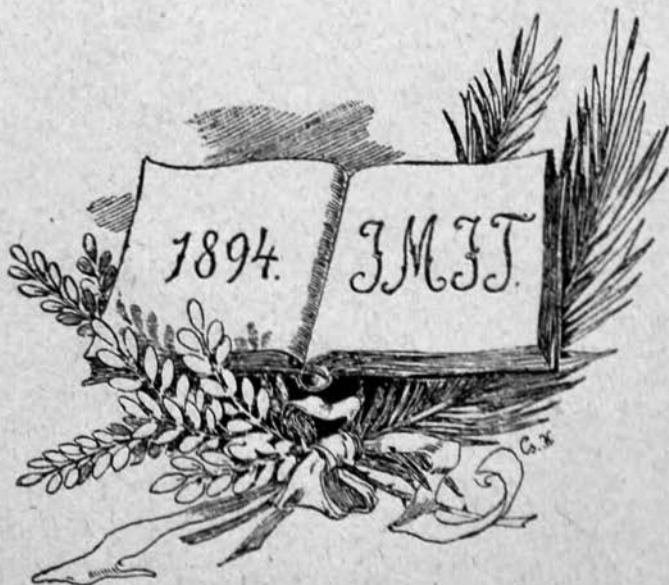
KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTIK

Dr BACHER VILMOS és Dr MEZEY FERENCZ.

1896.

BUDAPEST.

LAMPEL R. (WODIANER F. ÉS FIAI)

CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVKERESKEDÉS BIZOMÁNYA.

EZER ÉV ELŐTT.

Történeti ünnepre készül Magyarország. Egy egész esztendő lesz e rendkívüli ünnepnek szentelve és színhelye az egész ország, a Kárpátoktól az Adriáig. Mintha a történet szelleme lebegne hazánk bércei és völgyei fölött, egy évezreddel visszaterelve elmélkedésünket, képzeletünket. Fölszáll lelkünk szeme előtt a honfoglalás kora, nem egyes jelenetben, a milyent vászonra varázsolt a művész ecete, hanem a történelem tábláiról le nem törült emlékekből és a képzeletnek hézagokat pótló erejéből alakult képben, mely megmutatja hazánk földjét és népét időszámításunk 896-ik évében.

Hálás érzéssel vesz részt hazánk zsidósága is a visszaemlékezés e magasztos ünnepében. A millennium évét hazánkban méltán azon névvel jelölhetjük, mely a makkabéusok győzelmei után vert pénzeken olvasható: *Izraél szabadságának első esztendeje*. Magyarország, mely a lefolyt évezredben annyiszor asyluma volt az üldözött és elnyomott zsidóságnak, ezen évezred utolsó órájában úgy szólván, törvénybe iktatta a zsidóság vallásának teljes jogegyenlőségét, és hálás érülettel, a régi kivételes állapotok utolsó maradványaitól megszabadulván, állunk az új évezred küszöbén. S míg

vallásunk csak most nyert teljes honosságának örvendünk, vallásunk azon híveire gondolunk vissza, kiket már itt találhattak Árpád hadai, vagy kik a honfoglaló magyarokkal együtt jöttek ezen országba. De semmi név, semmi látható jel, a szellem semmi terméke, a hagyománynak semmi sugara nem maradt ránk, mely e tényhez fűződnék, hogy zsidók éltek e hazában a hazaalapítás éveiben.

A tényt magát földerítették, megállapították a történeti kutatás jogosult következtetései, de adatot, emléket nem nyújtottak a múlt képét felidézni kívánó léleknek. Nem tudunk semmit a magyarhoni Izraélről, abból az időből, midőn magyarrá lett e haza. Hadd emlékezzünk hát arról, milyen volt a zsidóság sorsa és állapota másutt ezer év előtt. Illesszük a millennium ünnepe által fölkellett történeti visszatekintések és megemlékezések sorába a felekezetünk és híveinek múltját célzó visszatekintést és megemlékezést. A történeti szemlélés magaslatáról vessünk egy rövid pillantást a lefolyt évezred kezdetén három világrészben szétszórva élő Izraélre.

Bagdádra esik először tekintetünk. A khalifák trónján Almutadid ül, ki minden uralkodói erénye mellett halluczinációkban szenved és rémképek ijesztik. Ennek tulajdonítható azon óhajtása is, hogy zsidókat ne alkalmazzanak állami hivatalokban: mert, úgymond, abban a hitben élnek, hogy övék lesz egykor az uralom. De derék vezírje, Ubaidalláh ibn Szuleimán nem osztozik e félelemben (mely ezer év után is oly nagy helyet foglal el ellenségeink rémképeiben), hanem tovább is zsidókat nevez ki állami tisztviselőkül, mert úgy találja,

hogy a dinasztiahoz hivebbek a muhammedánoknál. A khalifa székvárosában a zsidó diaspora világi feje is székel, az exilarcha (rés gálútha). Dávid király véréből való és királyi fényvel lép föl bizonyos ünnepek alkalmaiból, vagy midőn a khalifa előtt megjelenik mint a zsidók elismert képviselője.

De az exilarcha megosztja tekintélyét a két nagy főiskola fejeivel, kiket a gáón (büszkeség, fenség) névvel tisztelnek és kiket a khalifa birodalmán túl is, a messze nyugotig, vallásos fejeinek ismer és tisztel a zsidóság. Ők a vallásos hagyományok birtokosai, a vallásos élet szabályozói, a talmud hivatott magyarázói, kérdések és kételyek eldöntői. Responsumaik, döntvényeik a vallásos gyakorlatnak és a jognak forrásaivá lesznek és csak nem rég a szúrai gáón, Amrám b. Sesna (880) egy spanyol község fölkérésére szerkesztette a mindennapi és ünnepi imák rendjét, az Amrám nevét viselő első zsidó imakönyvet (sziddúr), a későbbi sziddúrok őset és mintáját. De a szúrai iskola fénye elhaloványodott most, a másik iskola feje, Pumbeditha gáónja, Háí b. Dávid rangban és tudományban felülmulja szúrai társát, és egy ideig a két versenyző főiskola közül Pumbedithaé lesz a nagyobb tekintély. Csak három évtizeddel később jön Száadja Egyiptomból, hogy a szúrai iskolát új fényre emelje. Háí b. Dávid az első gáón, ki — legalább rövid ideig — Bagdadban székel, hol megválasztatása előtt a birói hivatalt viselte.

A zsidóság belső állapota a khalifa birodalmában némileg tükörképe a birodalom és az uralkodó vallás, az iszlám állapotainak. A birodalomtól elszakadtak

tartományai és külön, független államokká lesznek; az iszlámon belül új szekták járulnak a régiekhez (épen ez idő tájban felülkerekedik a mahdiról szóló tan, mely napjainkban Afrikában új életre ébredt és államot alapított): a zsidóságon belül is terjed az elszakadás szelleme, különböző szekták keletkeznek, részint a több mint száz év óta fennálló karaizmus, részint vallásos rajongás, vagy rationalistikus szabad gondolkozás vadhajtásai. Szúra és Pumbeditha főiskolaiban pedig, a talmud hiveiben még nagyobbára szunnyadoznak azon erők, melyek nem sokára új szellemi kultúrához és a tudományos kutatás és fölvilágosodás felé vezetik majd a rabbinikus zsidóságot és melyeknek diadalát fogja köszönni a széthuzó elemek, a hagyományellenes tendenciák fölött. De már is némileg ébrednek a szellemek, már mutatkoznak a leendő megújulásnak és megifjodásnak jelei. Szünőfélben van azon tespedtség, mely tétlenül nézi a karaizmus haladását és hódításait; maga Hái b. Dávid gáon vitairatokkal lép föl a hagyomány támadói ellen, sőt — a polemia céljából — Anánnak, a karaita felekezet megalapítójának egy arameus nyelven írt művét héberre fordítja. A talmud nagy tárházának hivatott őrei és kezelői közül támadt csak nem rég, a ki első tesz kísérletet a talmud nyelvének tudományos földolgozására: Hái b. Dávid közvetlen hivatalbeli elődje a pumbedithai gáonságban, Czémach b. Paltói (872—890) az első szótárt írja a talmudhoz, az első Árúkhót, melytől, kétszáz évvel később, a római Náthán nagy szótára kölcsönzi nevét. És ugyanakkor Szúrában Nachsón gáon a csillagászáttal foglalkozik és új kulcsot — a róla elnevezett 247 éves

cyclust — talál föl a naptár kiszámításához. Az egyik vagy a másik főiskolában ugyanakkor napvilágot lát a talmudi kor chronológiájának első megállapítása, fontos kis forrásműve a zsidó történetírásnak, a «tannaiták és amórák sorrendje».

A főiskolák hivatalos köreim kívül ugyan abban az időben egy babylóniai tudós, a Kajjár mesopotamiai városról (nem — mint helytelenül szokták mondani — Káhiráról, azaz Egyiptom fővárosáról) elnevezett rabbi Simon, régibb munka alapján megírja a talmud vallástörvényi tartalmának első kodifikációját, a «Halákhóth gedólóth» című munkát, melyben a penta-teuchusi törvények hagyományos számát (613) először juttatja érvényre, a mennyiben felsorolja a tóra 248 parancsoló és 365 tiltó törvényét. Nyilvánvaló, hogy e kísérletek mind megannyi jelenségei a babylóniai zsidóság ébredező szellemének, mely a régi szellemi birtokok védelmére készül és új irányú törekvésektől sem idegenkedik. Miképen simulnak egyesek az arab kultúrához, mutatja Ukba exilarchának példája, ki kitünő arab verseivel megnyeri majd Almuktadir khalifa kegyét (915. körül).

De nem Babylóniában virrad a zsidóság szellemi megifjodásának hajnala. Ugyanabban az országban, melyet az ókorban a hellén műveltségtől áthatott, görögül beszélő és görögül író zsidók laktak, az őskori Izraél bölcsőjében, Egyiptomban, engedi át magát először a hagyományaihoz hű zsidóság az arab művelődés és a régi görög tudományon alapuló tudományos törekvések felfrissítő levegőjének. Már megszületett (892-ben) azon férfiú, ki ezen levegőben nevelkedvén

a legnagyobb úttörője lesz az új szellemnek, egy új korszak alkotója a zsidóság történetében. Fajjumban lakik József nevű atyja és a nagytehetségű gyermek, Száadja, bizonyára igen korán vezetetik be a tudás esarnokaiba, mert már tizenkilencz éves korában a héber nyelvtudománynak veti majd meg az alapjait és huszonhárom éves korában kezdi támadó harcát a karaiták ellen. Arab az anyanyelve, az arabok irodalmába be fog avattatni és ő reá vár azon nagy feladat, hogy a három világrészben élő, arabul beszélő zsidók számára anyanyelvükbe ültesse át a szentírás könyveit, valamint hogy arab nyelven szólaltassa meg a zsidó vallás tudományát.

Feledés fedí Száadja ifjú éveinek külső körülményeit, mivelődési útját és tanítóinak nevét; emezek közül csak egynek a neve van megörökítve, Abu-Kethir, mert egy arab történetíró, ki vele szokott vitatkozni, a híres Maszúdi, megemlékezik róla. De a gyermek Száadját alkalmasint buzdította egy akkor már negyven éves férfi példája is, ki néhány évvel későbben Egyiptomból Kairuvánba megy és ott mint udvari orvos nagy állásra emelkedik. Ezen férfiú, Izsák b. Salamon, ki nem zsidó körökben a származását valló Jiszráili (Izraeli) név alatt lesz híressé, az orvosi és bölcsészeti tudományokat gyarapítja egy hosszú élet gazdag írói tevékenységével: az első kiváló tudományos író, kit a középkori Izrael soraiból emlitenek a tudomány évkönyvei. Orvostani munkái századokon át nagy tekintélyben álltak és más nyelvekre is fordították.

Egyiptomhoz ebben az időben Palesztina is tartozik, mint a helytartókból önálló uralkodókká lett Tuluni-

dák egyik tartománya. Ott a Genezareth partján még mindig Tiberiás a tudósok székhelye, míg Jeruzsálemben karaiták élnek nagyobb számban és «Czizion gyászolói» neve alatt Izraél népe igazi képviselőinek képezik magukat. De a tiberiási irástudók, ha nem is a Mikrá (Szentírás) fiaihoz tartoznak, mint nevezik magukat a talmudi hagyománytól elpártoltak, mégis a szentírás szolgálatában töltik napjaikat. A szentírás szövegét őrzik és az ókor hagyatékával, a szöveg betűivel együtt másolgatják és módosulásoktól megóvják a talán kétszáz év óta a betűkhez csatolt jelek rendszerét, melyekben a szöveg kiejtése és olvasási módja körülmenyesen és pontosan meg van állapítva. Tiberiásban székelnék régóta ezen irástudók, kik a szent könyvet környezik áhítatos gondjokkal, és bámulatos emlékező tehetséggel fenntartják a szent szöveg olvasását és írását illető szabályokat a legapróbb részletekig. Ők a masszórának, a szentírás szövegére vonatkozó hagyománynak hivatott letéteményesei és folytatói, és köztük kiválik Mózes b. Ásér, ki épen most (895) fejezte be egy szentírás kódexnek a megírását és bizonyára maga avatja be a nálánál nagyobb hirnévhez jutandó fiát, Áharónt, a masszóra szövevényes ismereteibe. Ez utóbbi, kit egyszerűen Ben Ásér néven tisztel az utókor, utolsó örököse lesz a tiberiási irástudósok hagyatékának. De ezzel ő nem fogja beérni, az arabok tudománya ő reá is lesz némi befolyással, a grammatika egyes fogalmainak tért enged majd a masszóra szabályaiban, melyeket ékes és keresett nyelvű héber rímekbe szed. Száadjával is vitába elegyedik. A legnagyobb hatást gyakorolja az általa rendkívüli gonddal megírt szentírás kódex, mely

mintául és szabályozóul fog szolgálni az egész diaspora szentíráspéldányai számára.

A mohammedán világ nyugoti részén is ébred és új törekvéseket kezd követni a zsidóság. Kairuván nem sokára egyik központjává lesz ezen törekvéseknek, Fász (Fez) községe is nevel munkásokat és úttörőket az új iránynak. A karaita mozgalom idáig is elhatott már és befolyása alatt a hagyomány hívei közt is támadnak önálló szellemű férfiak, kik elhagyják a tudásnak eddigi taposott útjait. Köztük maradandó nevet szerez magának Júda ibn Koreis, a sémi nyelvek összehasonlításának kezdeményezője és az első útmutatók egyike a szentírás észszerű magyarázásában.

Spanyolországban, melynek nagyobb része az iszlámé, a zsidók az arab hódítás óta lefolyt két évszázad alatt nyelvükben, miveltségükben elarabosodtak. Már is készül a talaj az ötven évvel később bámulatosan nyilvánuló föllendülés és virágzás számára, mely Spanyolországot hosszú időre a diaspora vezérországává teszi. Mintha csak bevárná a pyreneusi félsziget Izraélje a nagy kordovai khalifának, III. Abdurrahmánnek fényes korszakát, hogy magának is kivegye részét belőle; és nem sokkal Száadja születése után születik azon férfiú, kinek nevéhez fűződik majd a spanyol fénykor kezdete: Chasz dai ibn Saprút.

A mohammedán kultúra világában, melyet eddig szemléltünk, épen ezen időben rendkívüli izgalomban tartja a zsidó községeket egy rejtélyes utazó az ő kalandos és hihetetlen s mégis számos hívőkre találó elbeszéléseivel. Eldad Haddáni a neve, ki Dán törzséből származónak mondja magát és csak héberül

beszél, a szentírás tiszta héberségén, melybe azonban idegenszerű és ismeretlen szavak vegyülnek. Babylonian, Egyiptomban, Kairuvánban, Fászban, Spanyolországban megfordul és lebilincseli hallgatóinak figyelmét mesés elbeszéléseivel, melyekben a tényt, hogy déli Arabiában és keleti Afrikában zsidók élnek, régi mondák és saját koholmányai tarka mezébe burkolja, mesélve a régi törzsek függetlenül élő utódjairól és valóságul tüntetve fel a régi legendákat Szambation folyóról és az ezen folyó által ótalmazott Mózesfiakról. Mindenütt feltűnést és érdeklődést kelt e dús képzeletű kalandor Jósuára hivatkozó koholt hagyományaival, a komolyság látszatával előadott leírásaival, saját, mély benyomást tevő személyiségével. Kairuvánból a szúrai gáónhoz fordulnak kérdéssel Eldad elbeszéléseinek hitelessége iránt; Júda ibn Koreis pedig Eldad héber társalgásából fölvilágosítást nyer némely bibliai kifejezés jelentéséről. Eldad elbeszélései századokon át kedvelt olvasmányúl fognak szolgálni a független és hatalmas zsidó-törzsek délibábjával gyönyörködő és vigasztalódó lelkeknek.

A keresztény világ zsidó lakosságába nem hatnak át a mohammedán ország zsidóságának mozgalmi és izgalmai. A Nagy Károly birodalmából kivált államokban mindenhol élnek zsidók, de közülök semmi egyéniség nem emelkedik ki a történet fényére, semmi jel sem utal az élénkülő szellemi élet későbbi jelenségeire. Épen száz éve annak, hogy Nagy Károly császárnak Bagdádba küldött követségében egy Izsák nevű zsidó is rész vett (797); de azóta alig fordultak elő ily közvetlen érintkezések a messze Kelet és a nyugoti Európa

zsidósága között. Franciaország először 850 körül említették a gáonok döntvényeiben. Azonban ki tudja, nincs-e némi történeti alapja annak a mondának, mely szerint Narbonneban a nagy császár idejében a babyloniai exilarcha családnak egy Mákhir nevű sarjadéka telepedik le, kinek utódjai e városban sok emberöltőn át a község legelőkelőbb tagjai maradtak. Itt Narbonneban a francia zsidók első nagy iskolája fog későbbben virágozni, melynek hatása talán a spanyol zsidóság, de mindenesetre az északi francia és az olasz zsidóság szellemi fejlődésében lesz érezhető. Narbonneban és a narbonnei hercezségben a zsidók szántóföldeknek és szőlőknek is a birtokosai, de birtokjoguk ingataggá lesz az uralkodók önkénye által. Néhány év múlva (899) együgyü Károly a narbonnei egyháznak ajándékozta a narbonnei hercezség zsidóinak összes földbirtokát.

A mint Franciaországban Narbonnera, úgy esik Németországban Mainzra a zsidóság történetében a derengő hajnalnak első sugara. Mainzban is a monda szerint Nagy Károly idejében, sőt a hatalmas és tudománykedvelő császár egyenes intézkedése folytán, letelepedett egy tudós zsidó család, a Luccából származó Kalonymus és fia Mózes. Utódjaik közül lesznek talmudtudósok és liturgiai költők; de még egy évszázad fog lefolyni, míg a mainzi iskolából terjed a tóra és a németországi zsidóságnak két oly vezérszemélyisége fog ott működni, mint rabbi Gersom, a diaspora világhossága és Simeon b. Izsák, a termékeny pijútköltő.

Olaszországban csak jóval később fog nagyhirű iskola alakulni Rómában. Azonban a déli Olaszország,

mely részben még a byzanci császárság helytartója által kormányoztatik és melyben a görög nyelv és műveltség maradványai még fenntartják magukat, a zsidóságnak most is vannak iskolái Bari és Otranto (Tarentum) városokban. Lehet, hogy mialatt Kairuván felől Olaszország partjait ijesztgetik és fosztogatják az arab csapatok, békésebb érintkezések létesülnek a nevezett városok és Kairuván zsidó iskolája között. Az Otranto tartományban levő Oriá városa is tudós rabbikat számol lakói között. Három évtizeddel később (925) egy arab invázió alkalmával ezen város zsidó lakói részint megöletnek, részint fogságba kerülnek; ez utóbbiakhoz tartozik a tizenkétéves Sabbatái Donnolo is, ki majd híres tudóssá lesz, a csillagászatban és orvostudományban kiváló, Olaszországnak első, névvel ismert zsidó írója.

A byzanci császárságban hallatlan kényszer nyomasztja a zsidókat. Basilius, a maczedón dinasztia megalapítója (megh. 886.) a térítgetés minden módját alkalmazta, hogy a kereszténység hívőivé tegye Izraél fiait. Nyilvános disputációk, kecsegtető jutalmak, halállal és kiűzéssel ijesztő fenyegetések itt is, mint sokszor előbb és utóbb másutt, képezik a térítő vak buzgalom eszközeit; számos zsidót az egyház járma alá hajtott a kényszer, de titokban hiven ragaszkodnak ősi hitükhöz. Basilius utódja, bölcs Leó a zsidók ellen kiadott rendeleteiben még fölülmulja atyja keménységét. A byzanci üldözések ezen korszakából kiemelkedik egy liturgiai költőnek a neve is, Sefatja, ki a legenda szerint öt zsidó községet mentett meg az által, hogy a császár beteg leányát gyógyította.

A vallásos üldözés elköltözésre is birja a görög császárság számos zsidó alattvalóját. De, úgy látszik, csak kevésnek sikerült azon birodalomba eljutni, mely — századokat megelőzvé — a vallás szabad gyakorlatának volt a hazája. Ezen birodalomnak királya és udvara, a magas állami tisztviselőkkel együtt, de az uralkodó nemzetnek is tetemes része a zsidó vallás buzgó hívei, míg a hadsereg java mohammedán; de élnek ezen birodalomban keresztények is, meg (orosz és bolgár) pogányok. Teljes jogegyenlőség uralkodik itt és a legfelső törvényszék hét tagja közül van két zsidó, két keresztény, két moszlim és egy pogány. Ezen birodalom a kozároké és a Volgától a Dnjeperig terjed. Másfél évszázad óta Izraél hitét vallják királyai, és még egy évszázadnál tovább fog fennállani. Még 986-ban Kiebben Vladimir nagyfejedelem, a mohammedán és keresztény vallás képviselői mellett, a kozár király zsidó hitű követjeit is fogja meghallgatni, a kik Izraél vallásának föl vételét ajánlják neki.

A kozárok birodalmával zárjuk be pillantásukat az ezer év előtti Izraélre. Hosszú út vezet onnan hazánkba; de ezt az utat megtették Árpád hadai és velük együtt a zsidó király alatt élő és zsidó vallású kozárok nem egy családja. Lebediából, hol szoros összeköttetésben éltek a kozárokkal, jöttek a magyarok a Duna és Tisza földjére, hogy végleges hazájukat elfoglalják. Ekképen csatlakozik a honfoglalás nagy eseménye az ezer év előtti zsidóság legmegkapóbb történeti tényéhez. De a honfoglalás ezeréves ünnepe is egybeesik napjaink zsidó történetének legkiválóbb tényével, vallásunk végleges egyenjogusításával hazánkban. És így a nagy

történeti emlékűnnephez méltó örömmel kapcsolhatjuk össze a lefolyt évezred végét annak elejével. A vallásszabadság nemtője kísérte honfoglaló magyar őseinket hazánkba, és a honfoglalás évezredes ünnepének éve egyuttal hazánk vallásszabadságának első esztendeje. Valamint kozár hitsorsosaink alkotó részét képezték a honfoglaló magyar nemzetnek, úgy felekezetünk alkotó részévé lett immár a magyar nemzeti államnak.

Budapest.

Dr. Bacher Vilmos.

HISZEK.

I.

A szenvedés megtörte Jóbot,
Sötét volt arcza, mint az éj.
Ruhája rajta rongyolódott,
Kimarta testét a fekély.
De míg szívét a sok hitetlen
Pogány szavakkal sebzi meg,
Ő így sóhajt fel rendületlen :
Hiszek, hiszek !

Mert nem nehéz istenbe hinni,
Ha a szerencse rád nevet,
Ha kincseit öledbe hinti
S szemed nem hullat könyeket ;
Könnyü dolog, ha így kiáltnak
A boldog, mámoros szivek :
Ne bántsatok, kétségek, árnyak —
Hiszek, hiszek !

De aki küzdve nappal, éjjel,
A sors gögös szemébe néz :
Birkózni annak a sötéttel,
És hinni, hinni oly nehéz !
Ki, bár rögös legyen az utja,
Még sem kutatja, mért? minek ?
Mert szíve vallja, ajka sugja :
Hiszek, hiszek !

Csak a kit megpróbáltatáson
Hajt át az élet ostora,
S istentől mégse kéri számon,
Hogy mért volt hozzá mostoha ;
Hős az, ki balsorsába' jámbor,
S akárhogy tépik tövisek,
Kicseng e szó minden jajából :
Hiszek, hiszek !

II.

Mint Jóbot : úgy áll körül engem
A sok pogány, a sok hitetlen.

Már-már örvény szélére húznak —
Minő varázsa van szavuknak !

Csupa kísértés, csupa árnyék —
Ah ezután is mennyi vár még !

Szivemből, mely tavaszra nyit,
Kiöl mindegyik valamit.

Ez itt egy rózsát tép le róla,
Az ott egy álmot vált valóra.

Ezek mocsár felé vezetnek,
S ha megborzadok, kinevetnek.

Azok így intenek felém :
Fiu, bolondság az erény !

És én — ma küzdök még az árral,
Még nem dobáltak tele sárral.

Egy csöppnyi hit maradt szívemben :
A süllyedéstől óvni engem.

Hiszek — kiált elfonnyadt ajkam,
S a szenny, ha dobnak, visszapattan.

Hiszek — dobogja szívem egyre,
És nem lépek a meredekre.

Hogy mily nehéz — csak én tudom,
Haladni ily lejtős uton ;

A fejet büszkén fölemelve
E hétköznapi küzdelembe'.

Csak én tudom, mibe kerül,
Milliók közt járni egyedül ;

Mily szörnyü harczczal védi meg
Szívem e szót : hiszek, hiszek !

Budapest.

Makai Emil.

KONSTANTINÁPOLYI EMLÉKEK.

Több heti utazásomból hazatérvén, a mely Konstantinápolyban kezdődött, Görögországra és Egyiptomra kiterjedt, hogy a Szimchath-Tóra ünnepével Jeruzsálemben fényes betetőzést nyerjen, találom ez Évkönyv tudós kiadójának kedvesre hangolt levelét, mely keleti élményeim leírására szólít fel. Ámbár útleírások nem tartoznak hivatásom körébe és sem ízlésemnek, sem irodalmi tevékenységemnek nem felelnek meg, még sem tudtam a finom érzékű szerkesztőség csábító hangjainak ellenállani, már azért sem, mivel szívemnek oly két húrját pendítette meg, a mely mindig élénk visszhangot ébreszt lelkemben. A szerkesztő ugyanis egyidejűleg magyar és zsidó voltomra hivatkozott. Ezen biztosan találó kétsövű fegyver tüzelése folytán irodalmi elvemet, hogy tollamat kizárólag az általam képviselt tudomány szolgálatának szentelem, meg kellett tagadnom, hogy a nekem kevésbé tetsző útleírások területén portyázzam. Ha az olvasó azt találná, hogy itt-ott orvvadászatot és irodalmi csempészetet követtem el, annyiban mégis különbözöm a hivatásos útleíróktól, hogy az első kísérlet szükségszerű gyámoltalansága folytán a csempészetnél *rajtakapatom* magamat.

Ezen figyelmeztetést előre bocsátom, hogy a hiányzó eredetiség és a köznapiságok egyszerű visszaadása szemrehányásának elejét vegyem. A *mit* a Keleten láttam, azt már előttem ezrek látták Bædecker, Meyer stb. híres receptjei szerint, vagyis ők mindezt menetrend szerint ledolgozták. Az olvasót csak az érdekelheti émileg, hogy *miképpen* láttam az új jelenségeket. Ha még hozzáteszem, hogy bizonyos faji ösztöntől vezéreltetve, az általam látogatott helyeken hitsorsosaink ipari és szellemi tevékenységét különös előszeretettel figyeltem meg, akkor az itt megkísérlett vázlat teljesen igazolt lesz, mivelhogy ezen tárgyról a világnak semmiféle úti kézikönyve nem szolgál felvilágosítással.

Folyó év szeptember hó 18-án (Ros-Hassáná előestéjén) a keleti expressz vonat kedélyesen robogott be Konstantinápolynak meglehetősen kisvárosi jellegű pályaudvarába, mely város különben úgy szépség, mint régiség tekintetében egyaránt tiszteletreméltó, s a melyet a gyermekes képzelődés a legkalandosabb színekben tüntet fel. Az expressz vonat utasai közül, rajtam kívül, úgy látszik, senki sem tudta, hogy a holnapi napon a zsidó újévet ülik meg, melynek sajátos ünnepe a Keleten az ethnográfusra és művelődéstörténettel foglalkozóra nézve némi, a szívvel résztvevő megfigyelőre azonban kettős érdekléssel bír. Én legalább úgy készítettem úti tervemet, hogy Konstantinápolyban a kellő időben érkezzem meg, úgy hogy a konstantinápolyi zsidók újévi ünnepét minden árnyalatában megfigyelhessem. Habár csak rövid néhány óra állott rendelkezésemre az ünnep beköszöntéséig, mégis remélhettem, hogy rövid idő alatt eléggé tájékozódhatom, hogy a két ünnepnapot,

mint tervszerű megfigyelő, jól kihasználhatom, mint-hogy meglehetősen ajánló levelekkel voltam ellátva, még pedig kormányom, valamint nagyrabecsült barátom, Vámbéry tanár részéről, ki nekem világra szóló hírneve épen a Keletről indult ki, s most, megerősödve, ismét oda sugárzik vissza.

Egy szeretetreméltó svájci kollegától — ki épen Konstantinápolyban időzött és minthogy megérkezésemről értesülve volt, szíves barátsággal várt a pályaudvaron — sajnos, csakhamar búcsút kellett vennem, mivelhogy a rövidke idő, a mely az ünnep beálltaig még rendelkezésemre állott, semmiféle koncessziókat nem tűrt meg. A mint ezen sajátos város területére léptem, melynek lakossága akkoriban még nem mutatta azon forradalmi fiziognómiát, mely a politikailag mozgalmas városok sajátosságát képezi, első dolgom volt, hogy névjegyemet ő excellenciája, dr. Elias pasa, az ott élő zsidók egyik legtekintélyesebb tagjának kezeibe juttassam, a kihez Londonból meleg ajánló levéllel voltam ellátva. Jobban semmiképen sem járhattam volna. Ezen kitűnő férfiú, a kivel közvetlenül megérkezésem után ismerkedtem meg, s a ki nemsokára barátságával tüntetett ki, a legalkalmasabb személy volt arra nézve, hogy nekem a kívánt felvilágosításokkal szolgáljon, s Konstantinápoly zsinagógáiban való körmenetben a cicerone szerepét elvállalja. Keleti vendégszeretettel — a mely Elias pasa házában jótékony hatású ellentétet képezett a keletiek általános vendégszeretetével, s jóleső zsidó árnyalattal bírt, azonnal a család szűkebb körébe vonattam s egy, az ünnepnapokra haza jövő családtagnak tekintettem.

A nélkül, hogy olvasóim számára újonnan szerzett barátom részéről *passépartout*-val volnék ellátva, mégis azt hiszem, nem követek el indiszkrétziót, ha meghívom őket, hogy az előkelő hitsorsos házába kövessenek, s mindenek előtt megismerkedjenek az olyan sok tekintetben érdekes pater familiassal.

Elias pasa, ő császári felsége, a szultán orvosa és a török tengerészet ezredorvosa, az elképzelhető legszerényebb állásból emelkedett fel mai hivatalára. A Camondó gróf által alapított és később az Alliance Israélite által tovább fentartott zsidó népiskola legelső tanítványainak egyike volt; orvosi tanulmányait főképen Németországban végezte, Berlinben Graefe asszisztense volt, s röviddel harminczadik életéve betöltése után a szultán orvosává neveztetett ki. Pasává (generális) való kineveztetése nemcsak azért idézett elő óriási feltűnést, mert dr. Elias az első zsidó volt,* a kit a szultán ily módon kitüntetett, hanem különösen azért, mert ő előtte egy orvos sem nyerte el a generálisi rangot. Azóta persze már sok zsidót ruháztak fel magas hivatalal: Isaac pasa főorvost, a ki a német császár, II. Vilmos látogatása alkalmával kíséretéhez volt beosztva, s ez alkalommal pasává léptették elő. Továbbá tizenkét esztendő óta buzgó híve a zsidó községi ügyeknek a konstantinápolyi alprefektus, Bochor effendi. A legderekből hivatalnokok egyikének tartják, s a császári palotában nagy tekintélynek örvend, a miről egy beszélgetés alkalmával, a melyet Tachsin bey-jel, a

* Ezért tréfásan az első póse (pasa) Izraél-nek neveztem.

szultán első titkárával folytattam, személyes meggyőződést szereztem. Továbbá Ábrahám effendi, a ki a külügyminisztériumban magas hivatalt foglal el, s Dávid effendi, a ki ugyanezen minisztériumban első fordító, a mely minőségben már eddig is körülbelől negyven érdemjellel tüntették ki. Ezen alkalommal megemlítem azt is, hogy hazánkfia, Krieger Jussuf effendi, a ki kalandos körülmények között vándorolt ki Magyarországból Törökországba, ma Rhodos szigetén a külügyminisztérium igazgatója, s érdemjeleinek száma versenyezhet a Dávid effendi birtokában lévők számával. Konstantinápoly további notabilitásai gyanánt megemlítjük még: Áron Leon effendit, Baruch effendit, Boas Menase effendit (a felebbviteli törvényszék tagja Rhodosban), dr. Camhit, Araslan effendi Freskot, a császári tengerészet első dragománját, Moise beyt, dr. Behar effendit, Emil effendi ügyvédet; a magas porta hivatalnokát, Elias effendit, dr. Leon Behart és a Modiano, Eskenázi, de Toledo családokat.

Ezen zsidó származású méltóságok közül egy sem tért át az iszlámra, ellenkezőleg, tüntető módon ragaszkodnak vallásukhoz, a mennyiben minden zsidó ünnepen megjelennek a zsinagógákban, a hol természetesen a rangjuknak megfelelő díszhelyet jelölik ki számukra. Ez részemről nem annyira dicséret, mint inkább a tények konstatálása. Igen érdekes lélektani adalék ez a «milieu» tanához. Míg Nyugaton a magas állású izraeliták rendszerint oly ritkán mutatkoznak a zsinagógában, mint keresztény kartársaik saját templomaikban, addig Keleten a társadalmi «bon ton»-hoz tartozik, hogy mindenki az istentiszteletben való rész-

vétele által felekezetéhez való hozzátartozását nyilvánosan beismerje.

A Nyugaton a zsidók olyanok, mint a keresztények, a Keleten pedig, mint a mohammedánok. Köznapi nyelven ezt a lélektanilag megérthető állapotot asszimilációnak nevezik, a filozófia azonban a társadalmi milieu hatásáról beszél. Midőn dr. Eliással kedélyesen beszélgetvén, ezen gondolaton csüggttem és ezt tovább akartam szőni, az óramutató indulásra figyelmeztetett bennünket, hogy a Ros-Hassono előestélyét Konstantinápoly számos zsinagógáinak egyikében megünnepeljük. Girbe-görbe és zezzugos utakon át aránylag kis, ünnepélyesen megvilágított imaházba jutottunk, a melyet a nép olasz «Schul»-nak nevez. Valószínűleg túlnyomóan olasz származású családok gyűlnek itt össze, de az istentisztelet jellege semmit sem mutat az olasz ritusból. Sőt ellenkezőleg itt először láttam a tiszta spanyol istentisztelet rokonszenves typusát, a mely az olasztól kellemes frissesség és elevenség által előnyösen üt el. Az olasz-zsidó istentisztelet, a mint azt Milanóban, Bolognában, Firenzében, Nápolyban különböző ünnepnapokon megfigyeltem és a mint Rómában Jom Kippur napján kínos intenzitásában megismertem, lehangelő bágyadtságot, altató egyhangúságot mutat. A hol Olaszországban még az orthodox ritus uralkodik, mint pl. Rómában — Firenze csodaszép zsinagógájával már az askenáz ritussal kaczerkodik — az askenáz nevelésű, különösen magyar születésű zsidó, az órákig ismétlődő litániától visszaretten. A melódia a magyarnak vérében van és őseink, a kik vallásosságból sem színházat, sem koncertet nem látogattak, kik

még a népdalokat is csupán mint vallásos csempész-árút vették fel magukba, elpusztíthatatlan énekszükségleteiket istentiszteletükben elégítették ki. Előttük a chazan a hőstenór, koncerténekes és népénekes megtestesítője volt. És így észrevétlenül és mintegy lopva nem egy víg korcsmadal, felületes mázzal ellátva, szivárgott be a Lechodaudiba. A magyar zsidó eme kipusztíthatatlan dalszeretét, a mely a czeremónia féltékenyen őrzött korlátját is hetykén átugrotta, az olasz zsidó ritus örökös egyhangú melódiája lehangolja, sőt sérti.

Ennek folytán a mind e mai napig ki nem hevert római jom-kippuri tapasztalatok után a konstantinápolyi olasz zsinagóga istentiszteletétől kellemesen valék meglepve. A kántor elfogadható hang fölött rendelkezett és az imákat oly hanglejtéssel adta elő, a melyet egy kevés jóakarattal mellett melódiának lehetett tartani. A szokásos helyeken a közönség intonált, s néhány imát meglehetősen rithmikusan énekelt a kántorral. Feltűnt nekem a fiatalságnak várakozásomon felüli részvétele, a mely, úgy látszik, hozzá van szoktatva, hogy az istentiszteletekben rendszeresen részt vegyen, minthogy az imákat majdnem kivétel nélkül könyv nélkül énekelte.

Megfigyelésem szerint, a vallásos áhitat és hangulat emelésére nézve semmiképen sem előnyös, ha az egész publikum résztvesz az énekben. Csak a tökéletes csönd, a melyet, természetesen, egy jól iskolázott hang szakít meg, idézheti elő azon ájtatos hangulatot, a mely a vallásos érzést a legmegfelelőbben fejezi ki. Hogy a régiak is megtették ezen pszichologiai észrevételt, legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy az összes imák «jege-

czesedési pontja», a Semóne-Eszré, vallásos előírás szerint a legteljesebb csendben megy végbe. Ezen jelen-ség mélyebb oka, a mit már katolikus és protestáns templomokban megfigyeltem, úgy látszik, abban rejlik, hogy a vallásos melódiák gyakori ismétlése oly nagyobb tömeg részéről, a mely zeneileg nincsen kiképezve, könnyen sablonná süllyed és azon tendenciával bír, hogy gépiessé váljék. Lehetséges ugyan, hogy hangos, sőt túlhangos himnuszok a vallásos paroxizmus álla-potját, vagyis autohypnozis útján fantasztikus vallásos extázist idézzenek elő, a mint azt chaszidimjeink és a konstantinápolyi ordítózó dervisek vagy a kairói tán-czóló dervisek elriasztó példája mutatja. De azon zár-kóztott, benső vallásos hangulat, a melyet a gondolkozó, tudatosan vallásos kultürember magában előidézni szo-kott, csak az istentiszteleten való hallgatag részvétel folytán, vagy tökéletesen előadott zeneművek hallása-kor keletkezhetik.

Ezen megjegyzéseket, a melyek már régen, gyakori utazásom közben valamennyi monotheista vallás isten-tisztelete alkalmával jutottak eszembe, csak azért bo-csátom előre, hogy egy magyarázó okot fürkésszek ki arra nézve, miért tölt el az askenáz istentisztelet, s kü-lönösen nagy ünnepnapokon, sokkal ájtatosabb érzel-mekkel, mint a szefárd? Valamennyi szefárd isten-tisztelet jellemző vonása, a mint azt az amszterdami s a párisi portugal zsinagógákban, s Olaszország leg-különbözőbb imaházaiban láttam, s most a spanyol ritusban is megismertem, úgy látszik, a már említett melódiaszegénységben, s a tömegnek a hosszabb imák-ban való részvételében rejlik. S épen a tömeges részt-

vevés az egyesek irái bensőségének rovására van. Hogyan ébredhet az egyes emberben áhitat s hogyan összpontosíthatja vallásos érzelmeit, ha körülötte mindenki kiabál, sőt néha hápog?

A szefárdok privát életmódja talán túltesz az askenázokén, a mi a ceremóniák megtartását és a tradíciók megőrzését illeti; nyilvános vallási életük azonban, talán liturgiai szokásaik folytán, azon bensőség és mélység híján van, a mely az ugyanoly árnyalatú askenáz istentiszteletnek, s különösen újév és engesztelő nap ünnepén sajátossága. Míg ifjú koromban Magyarországon az említett két ünnepen alig láttam könnytelen szemeket, addig Konstantinápolyban, a Ros-Hassono ünnepén egy könnyes szemet sem vettem észre, annak daczára, hogy a különböző istentiszteletek alatt majdnem egy tuczat zsinagógában tettem megfigyeléseket.

Az ünnepi emelkedett hangulatnak ama sajátságos lehelletét, melyet orthodox zsinagógákban megfigyeltem, egy szefárd arczon sem vettem észre. Azon jó benyomás daczára, a melyet az olasz zsinagóga ritusa reám gyakorolt, a fohászokodók szemmelátható köznapi hangulata fagyosan érintett. Egy szemből sem sugárzott felém ama vallásos áhitat, a mely még a dogmákban nem hívő, de helyes érzéssel bíró szemlélőre is átháramlik és pillanatokra elragadja. Talán a közönséges askenáz zsidónak az év folyamán szertartás tekintetében több gyűlik a rovására, melyek megbocsátásáért könyörögnie kell, mint a rendszerint szigorúan ceremóniák szerint élő keleti szefárd hitsorsosnak. Mind a mellett nem zárkozhatom el azon benyomás

elől, hogy a Kelet zsidóságának vallásos élete szerzetes-szerű, merev dogmájú szárazsággá dermedt meg.

Ezen első benyomáson nem enyhítettek a későbbi látogatások sem, melyeket a különböző szefárd zsinagógákban tettem. Elias pasa tanácsára másnap reggel «Hais-Koi», a zsidó városrész spanyol zsinagógájába vándoroltam ki. Ez meglehetősen nagy út volt, különösen mivel dragománomnak egy nagy kerülő útra kerekedett kedve, hogy a szefárd temetőt is megszemlélhessük. Ez a temető, mely minden kerítés nélkül az országút mentén fekszik, jó félórányira terjed, fekvő sírköveivel és kietlenségével a török államkormányzás hű képe. Az egész török birodalom semmi más, mint korhadt, elavult intézmények temetője, minden kerítő fal nélkül. Az egységes Európa egy hatalmas fuvallata, s Törökország nincs többé.

Hais-Koi-nek három zsinagógája van. Keleten dupla zsinagógákra kell gondolni, mivelhogy rendszerint az egyik a másikra épült, sőt nem ritkán három is emelkedik egymás fölött.

A városrész ki volt halva, csak imitt-amott kandikált ki egy kedves, igazi spanyol metszetű női arcz a kimondhatatlanul szegény házikók ritka ablaktábláiból. Egész Hais-Koi a zsinagógákban volt. Ezek többnyire szegényes házikók. Az egész Keleten nincs egyetlenegy zsinagógái monumentális épület sem, a legrégebb zsinagógák, melyeket láttam — pl. Maimonides zsinagógája Kairóban — sem érnek fel építészeti tekintetben azzal, a mit pl. a prágai Altschul nyújt. Elégge jellemző hogy a Kelet legszebb zsinagógája, az askenázok főtemploma Jeruzsálemben, európai mértékkel mérve,

még mindig elég szegényes. Aligha az építészeti érzék az oka annak, hogy a spanyol zsidók Keleten nem alkottak méltó zsinagógai épületet, mert az amsterdami szefárdok, kik szintén a pyrénei félszigetről menekültek, építészeti szépségek irányában annyi fogékony-ságot mutattak, hogy már több mint kétszáz évvel ezelőtt monumentális zsinagógát teremtettek, a mely a világ összes zsinagógái között, melyeket láttam, a leg-hatalmasabb benyomást kelti. E feltűnő jelenségnek alapját aligha képezi állami akadály, mert az oszmán birodalomban ős idők óta pénzért és szép szóért, esetleg az utóbbi nélkül is, minden keresztül vihető; eltekintve attól, hogy a zsidók már évszázadok óta kiválóan enyhe bánásmódnak örvendenek a szultán részéről. Végre a jólét és áldozatkészség hiánya sem magyarázhatja meg, hogy a spanyolok e tekintetben miért maradnak el az askenázok mögött. Oly városban, a melyben egy Hagia Sophia vagy egy Suleimania mint fenséges építési remek létezik, százezer askenáz zsidó — Konstantinápoly zsidó lakossága nem csekélyebb — már rég alkot-hatott volna jólétük és vallásos érdeklődésüknek megfelelő dísz-zsinagógát. Nem azért, mintha az askenázok vallásos érdeklődés tekintetében a szefárdok fölött áll-nának. Ellenkezőleg. A felületes megfigyelő is azon meggyőződésre jut, hogy minden, a mi Keleten a saját vallás káromlása, a saját vallásos intézmények elha-nyagolása, a vallásos illem megsértése terén történik — némely üzlet a legnagyobb ünnepeken nyitva van — mindez kizárólag askenáz hitsorsosok által követtetik el. De az askenázok, ha sűrű tömegekben vannak együtt, oly szervező képességgel bírnak, a melyet a spanyol

zsidók, úgy látszik, teljesen nélkülöznek. Konstantinápolyban magában a spanyolok nem alkotnak kevesebb, mint húsz községet, a melyek gazdasági erejüket elpazarolják és szétforgácsolják, a helyett hogy egy impozáns, egységes nagyközséggé tömörülnének. Az askenáz község Konstantinápolyban, melynek templomát az újév második napján fölkerestem, alig van jobb helyzetben. Mai zsinagógáját alig lehet madárfészeknek nevezni, a nélkül, hogy e fogalmat megsértenék. Ilyen siralmas zsinagógát összes útazásaim alatt nem találtam. Magyarországon az utolsó faluban, a melyben csak tíz zsidó család lakik, méltóbban gondozzák a templomot, mint ezen askenáz községben, melyhez körülbelül ötezer lélek tartozik. Igaz, hogy itt mindenféle ember verődött össze: németek, magyarok, lengyelek, oroszok stb.

Hitszónoklatok, akár derásák, bármilyen alakúak, Konstantinápoly zsinagógaiban ismeretlenek. Az askenáz község e tekintetben sem képez kivételt. Azon méltóságnak és lendületnek, a melyet az askenáz istentiszteletben fennt dicsértem, Konstantinápolyban nyoma sincsen. Ilyen zagyva istentiszteletnek épen ez a publikum felel meg. Zűrzavar, kiméretlen taszigálás a nevetségesen szűk padok között, közbe az orosz-zsidó származású miczvoth eladók fülsértő kiabálása, melynek hosszas licitálás után tizenöt piaszter = 1.50 frt az eredménye: ez az askenáz zsidó istentiszteletnek képe az újév második napján Konstantinápolyban. Azonban a község dicséretére nem szabad elhallgatnom, hogy értesüléseim szerint ez év folyamán egy új templom építése van tervbe véve, úgy hogy Konstan-

tinápoly későbbi látogatói az askenáz községről remélhetőleg barátságosabb hangon fognak szólani, mint a hogy itt történt. +

A szomorú fény, a mely az askenáz községre esett, úgy látszik, ellentétben van azon állítással, hogy az askenázok szervező képességre nézve a spanyolok fölött állanak. De ez csak úgy látszik. A konstantinápolyi askenáz község ugyanis annyi heterogén elemből van összetákolva, hogy egységes organizáció közöttük ép oly nehéz — talán egészen lehetetlen — mint pl. New-Yorkban. Az askenáz kategória nem elég szűk, hogy zárt organizációt lehetővé tegyen. Csak ha ugyanazon egy országból származó askenázok nagyobb tömegben élnének együtt, képesek volnának a fent jelzett szervező erőt kifejteni. Itt újra bebizonyul, hogy a nemzeti tulajdonságok tartósabb és behatóbb erejűek, mint a pusztán vallásos tulajdonságok.

A hollandi askenáz például nem különbözik kevésbé a lengyeltől, mint a hollandi katolikus a lengyel katoliktól. Éghajlat, talajviszonyok, táplálkozás, politikai és társadalmi hagyományok az egyén jellemébe mélyebb barázdákat szántanak, mint tisztán vallásos hagyományok és szabványok.

Felvidító volt reám nézve, midőn a zsinagógából egy zsidó ház belsejébe léptem. A mily kevésbé elégitettek ki a meglátogatott zsinagógák, annál jobban örültem a spanyol zsidók társadalmi életének. Midőn Hais Koiben az istentisztelet végén a többi ájtatossal együtt, s keresztény dragománom kíséretében a zsinagógát elhagytam, tiszteletreméltó férfiak egész csoportja vett körül, s minden tolakodás nélkül, legszívélyesebben

hívtak meg házukba. Ez a meghívás nekem kapóra jött, mert alkalmat nyújtott, hogy a szegény- és a középosztály lakásait ünnepnapon belülről szemléljem meg. Mindenütt a legkellemesebben hatott reám vendéglátóim méltó magatartása és a legnagyobb tisztaság. Kifogástalan termetek, túlnyomóan fehérbe öltözve; a nők választékosan, de zavaró luxus nélkül öltözködve, a gyermekek valamennyien tiszták és jó magaviseletűek: ez a kép tárult elém, úgy hogy a házak belsejében megtaláltam azon szent ünnepi hangulatot, a melyet a zsinagógákban oly fájdalmasan nélkülöztem. Az egyik házban, melyet meglátogattam, különböző emeleteken nyolcz vagy tíz rokon család lakott, melyek gazdaságilag ugyan elváltak, de társadalmilag legszorosabban együtt éltek. Az összes ajtók nyitva voltak, mindenütt isteni béke honolt, minden zúg fényesre tisztítva, így jártak-keltek lakásról-lakásra és mindenütt egyenlően otthonosan érezték magukat. Örvendetesen lepett meg, hogy a dragománt nélkülözhettem, mert a fiatalság, kivétel nélkül, tűrhetően beszélt francziául. Kérdésekre, hol tanulták e szép franczia nyelvet, egyhangulag azt felelték: «Mindnyájan, kivétel nélkül, az Alliance Israélite tanítványai vagyunk.»

A ki az Alliance tevékenységét Keleten csak hallomásból vagy az évi értesítők olvasásából ismeri, az csak ferde képzeletet alkothat magának arról a nagyszerű átalakulásról, a melyet az Alliance létesít. Miután az egész Keleten személyes meggyőződést szereztem az Alliance intenzív és messze kiható tevékenységéről, valóságos lelki szükségletet érzek, hogy nyilvánosan tanúságot tegyek azon nem is sejtett áldásról,

a melyet ez a grandiózus intézet Keleten az utolsó évtizedekben kifejtett.

Bátran kijelentem, azon veszély nélkül, hogy túlzással vádolhatnának, hogy utazásom minden fáradságáért, viszontagságáért és kellemetlenségeért akkor is bőven kárpótolva volnék, ha Keleten semmi egyebet nem láttam volna, mint ama busás és érett gyümölcsöket, melyeket az Alliance immár egy negyedszázad előtt plántálta megismerésfája érlelt. Minden melegen érző ember, bármely valláshoz tartozzék is, de különösen minden izraelita, kinek a nép-pszichológia iránt érzéke van, látogassa meg az Alliance iskoláit Keleten,* és szemlélje meg ama színjátékot, hogy mikép neveltetik egy új generáció, a mely csupa törekvő, a létért való küzdelemhez szükséges tulajdonságokkal szerencsésen felruházott ifjúságból áll. Sohsem hittem volna, hogy ama korhadt, bütykös fatörzs, a milyennek a spanyol zsidóságot mindig tartottam, képes legyen friss pedagógiai sarjak beoltása által ily pompás fiatal ágakat eresztetni.

A mint Mózes hajdan azon bölcs rendelkezést tette,

* Az olvasót talán érdekelni fogják a következő jegyzetek, melyek az Alliance iskoláiról Konstantinápolyban felvilágosítást adnak. Az Alliance által támogatott iskolákba, kétezerek százötvenhat, mindkét nembeli gyermek jár. Az összes iskolák évi költségvetése kerek összegben százhuszonötezer frank, melynek nagyobbik felét (hatvannyolcezer frank) az Alliance fizeti. A Hais Koï-ben lévő leányiskola költségeihez az Anglo Jewish Association évente ötezer frankkal járul. A többi a kormány s a zsidó község szegényes járulékaiból, iskolapénzből és egy — rendes deficitből kerül ki.

hogy a negyven évi pusztai vándorlás által elfajult nemzedék ne vonuljon be az ígéret földére, hanem csak egy friss és erős nemzedék, ép így vész oda a régi spanyol zsidóság, a mely egy négy évszázados politikai és társadalmi pusztai vándorlás által csontvázvá soványodott, hogy egy új, erős generácziónak helyet csináljon, a mely az Alliance védő szárnyai alatt átröpköd az emberiesebb társadalmi jövő fényes birodalmába. Hogy ne szóljunk képletekben: az ifjú zsidó generáczió Keleten, a mely az Alliance alapította iskolák vezetése alatt növekszik fel, szélesebb műveltség által sokkal inkább van képesítve, hogy a létért való küzdelmet, a mely Keleten kétszeresen nehéz, végig küzdje, mint az elmúlt generáczió. Keleten, a hol a műveltség oly ritka és a hol már a francia nyelvnek ismerete magában a műveltségnek fontos, talán legfontosabb ismertető-jele, az Alliance által terjesztett műveltség superlativusokkal is alig túlbecsülhető jelentőséggel bír. Ezen gondolatmenet illusztrálására a következő tényekre hivatkozom. Elias pasa arról biztosított engem, hogy mindazon zsidó vallású államhivatalnokok, a kik jelenleg Konstantinápolyban működnek, kivétel nélkül az Alliance iskolájának hajdani tanítványai. Továbbá a Banque Ottomane, Törökország ismert elsőrendű pénzintézete, három év óta, a jelen vezérigazgató rendeltére, ajánlások folytán hivatalnokokat nem alkalmaz többé, hanem csakis a jelentkezők névtelen konkurrencziája alapján. És mi az eredmény? Ezen új intézkedés előtt a bankban egyetlenegy zsidó hivatalnok sem volt, s ezen új intézkedés óta egyetlenegy nemzsidó hivatalnok sem került be. És ezek a fiatal bankhiva-

talnokok, a kik a névtelen konkurrenzia útján, tehát a becsületes versenyben a többiek túlszárnyalása által jutottak állásaikhoz, mindnyájan az Alliance hajdani tanítványai. Szóval, mindenki, a ki az utolsó évtizedben a keleti zsidók között magasabb társadalmi rétegbe jutott, emelkedését kizárólag azon nevelésnek köszönheti, melyben az Alliance részesítette.

Hallom a kifogást, hogy az Alliance tevékenysége által a zsidóság nemzetközi volta ellenségei előtt igazoltnak látszik. De ha a londoni vagy baseli missziók ama működését, hogy vad néptörzseket iskolái által megszelidít és a keresztény kultúra feladatainak megnyer, fenséges humánus cselekedetnek ismerik el, akkor józan észszel a zsidóktól sem lehet rossz néven venni, hogy a szó legnemesebb jelentésében *belső* missziót végeznek. Az esztelenekkel és különösen a rossz-akarókkal nem kell számolnunk, minthogy ezeket semmiféle okkal sem lehet meggyőzni s elfogultságukban semmiről sem akarnak meggyőződni, a mi nem egyezik az ő nézetükkel. Ha önmagunknak tiszta a lelkiismeretünk, úgy ez képezi legjobb fegyverünket és védő eszközünket. És elmondhatjuk bátran, hogy tiszta a lelkiismeretünk. Az Alliance valamennyi iskolája nyilvános, s többnyire keresztények és mohammedánok is látogatják, összes értesítői nyilvánosak és évente több ezer példányban, keresztkötés alatt küldik szét az egész világba. Megbocsáthatatlan gyengeség és gyáva bujkálás volna részünkről, hogy ha az Alliance valóban nemes műve iránt való buzgalmunkból engednénk a miatt, hogy kikerüljük a nemzetköziség gyanuját. Ne legyünk a németek merő ellentétei. Mig ugyanis a né-

metek, Bismarck szavai szerint, csak az Istentől és senki mástól nem félnek, ne féljünk mi mindenkitől, csak az Istentől nem.

Még sok üdvöset jelenthetnék az Alliance iskoláiról, különösen jeruzsálemi kézműves-iskolájáról, a mely a mecseteket és a keresztény templomokat Jeruzsálemben és környékén a finomabb kovács-, lakatos- és asztalosmunkákkal látja el, továbbá a jaffai földműves-iskoláról, a mely jelenleg évente huszonöt technikailag képzett földművest bocsát el, a kikkel a különböző zsidó telepeket látja el. De fentartom magamnak, hogy erről egy későbbi dolgozatban más összefüggésben szóljak. Csak azt az egyet akarom még itt azon félős lelkek megnyugtatóására megjegyezni, hogy az Alliancétól a czeremoniális élet megkárosítását nem kell félteni, minthogy ennek megőrzéséről a legpontosabban gondoskodnak. Így például a jaffai földműves-iskola tanítványai kötelesek háromszor napjában az intézeti zsinagógában megjelenni, a hol az imát teljesen régi szokás szerint végzik. Hiszen ama számos zsidó ifjú, kiknek derék magatartása és eleven részvéte a konstantinápolyi zsinagógák istentiszteletében oly kellemesen érintett, szintén kizárólag az Alliance tanítványai közül került ki. Még a túlorthodox Chacham Basi, a kit a felvilágosodott askenázok épen ezen tulajdonsága miatt annyira gyűlölnék, s a kiről azonnal szó lesz, nem állhatta meg, hogy ne dicsérje az Alliance tanítványainak minden, tehát vallásos tekintetben is mintaszerű magatartását. Erősen hangsúlyozott spanyol büszkeséggel emelte ki előttem, hogy a spanyol zsidók között, a kik az Alliance iskoláinak legnagyobb kontingensét

szolgáltatják, egyetlen egy nyílt reformer sincs, a ki a zsidó vallás törvényeit és intézményeit oly tüntető módon szegné meg, a mint ezt a konstantinápolyi askenázok közül túlságos sokan teszik. Pera, Galata és Stambul eleven üzleti utczáinak bejárása alkalmával tényleg meggyőződtem, hogy az újév napján némely német zsidó cég raktárai nyitva voltak, de spanyol egyetlen egy sem. Ezt a jelenséget máshol is megfigyeltem. Londonban, Párisban, Rómában és Alexandriában különböző években tapasztaltam, hogy majdnem kizárólag német zsidók azok, a kik ezen az ünnepen a valóságos illemet és spanyol hitsorsosaiknak épen e pontra nézve felette kényes érzelmeit megsértik.

Mielőtt a konstantinápolyi zsidók gazdasági és társadalmi állásának ecsetelésére áttérnék, a melyekről a legilletékesebb forrásból, a Chacham Basitól értesültem, legyen szabad egy derült intermezzót közbeszúrnom. Szeptember 21-én este nem akartam lemondani arról, hogy ne látogassak el a városi színházba, azaz Konstantinápoly legelőkelőbb színházába, a hol egy román zsidó operettet «Der Revisor oder Terke und Schmerke» adtak elő. Ezen darabnál rám nézve a legmulatságosabb az volt, hogy szorosabb útitársaim közül két ismert osztrák arisztokrata, kik barátságosan hozám csatlakoztak és vallásomról bizonyára mind e mai napig nincs tudomásuk, hívott meg, hogy társaságukban élvezzem végig ezt a szindarabot. Az előadás alkalmával a legérdekesebbnek a közönséget találtam, a mely túlnyomóan askenáz zsidókból állhatott, mert a spanyolok egy szót sem érthettek volna belőle. Újév napján nem sikerült a jobbmódú zsidókat a zsinagógában

együtt látnom, annál nagyobb számban találtam itt a hitközség képviselőit. Az aránylag nagy színház az utolsó helyig tele volt, sőt túl volt zsúfolva. A demokrata érzelmű közönség még a mi reservált három helyünket sem respektálta és csupán egy színház-sammeszerélyes közbelépésének köszönhattük, hogy az uzurpátorok elkergettettek és mi jogainkba léphettünk. Mig fülem meg nem szokta, magam is nehezen követtem a hamisítatlan zsargonban folyó párbeszédet. A helyzetet nem annyira a szinpadi humor tette komikussá, mint a nézők gyönyöre, kiknek a zsargon szinpadképessége nyilván gyermekes örömet szerzett. A legártatlanabb megjegyzés, a mely minden más hallgatóságot hidegen hagyott volna, a legzajosabb hahotával lett jutalmazva, minthogy a publikum előtt otthonias dialektusban jelentkezett. Mulatságos volt, hogy a két arisztokrata mennyire törte a fejét azon, hogy milyen nyelven folyik az előadás. Csak nem zsidóul, hisz azt ők mint bécsiek jól ismerik, sőt kitűnően beszélnek, ebből pedig még egy szót sem értenek. A színházi közönség azonban kitűnően mulatott, úgy hogy az én utitársaimnak a negyedik felvonásban az idő kissé hosszúra nyúlt. Midőn a második felvonásban egy vig chaszid-melódiát eleven tempóban énekeltek, a közönség már nem birt magával és ez ránk is átragadt, úgy hogy teljes erőnkől kacagni kezdtünk.

A bohózat tartalma sokkal együgyűbb volt, semhogy elbeszelném és nyilván egy francia vaudeville-nak utánzata, a melyet évekkal ezelőtt Párisban láttam. Sok apróság, de minden só és élcz nélkül. Sokkal eredetibb dolgokat vártam. A darab tartalma, egy kis, a legsöté-

tebb Oroszországban élő zsidó község hiszékenységének a kigúnyolása, ügyes kézzel összehasonlíthatatlanúl jobban kiaknázható lett volna, mint ahogy ezen ügyefogyott drámai művészet cselekedte. A komikusok igen ügyesen játszottak, legalább a közönség ízléséhez mértén. Örömmel konstátálom, hogy minden czélzást a frivolításra a lehető legnagyobb óvatossággal kerültek, a mi annál örvendetesebb, mert a közönség előnyére hajlandó vagyok feltételezni, hogy ez is megfelelt ízlésének. Nyolcz nappal később «A Makkabeusok» czim alatt egy nemzeti drámát adtak, a melynél, sajnálatomra, nem lehettem jelen, de a saját körükben tisztelt szerzők dicséretére felteszem, hogy ebben a drámában több méltóságot és művészi komolyságot tanusítottak, mint a mennyire a könnyű természetű bohózatban képesek voltak. Az este eredménye nem felelt ugyan meg várakozásomnak, de legalább szégyenérzet nélkül hagytam el a színházat, a mi szintén *valami*. Ha a fenségestől a nevetségesig — mint a francziák mondják — egy lépés van, akkor a mérsékelt komikumtól a tökéletes komolysághoz csak egy fél lépésre lesz szükségünk; ez pedig a Bosporus ázsiai partján fekvő Kugundsukba vezet bennünket, a hol a Chacham Basinak rezidenciája van, a ki az egész török zsidóságnak lelkészi feje.

A Chacham Basit előttem ismeretlen oldalról figyelemzették jelenlétemre a török fővárosban és ő szeretetreméltó módon Sachs nevű német titkára által magához meghívott, hogy vagy az ünnepre legyek vendége, vagy pedig látogassam meg az ünnep után. Ő a legritkább esetben hagyja el házát, rendesen csak akkor, ha a

szultán jelentéstételre magához rendeli. Erre nagy záporban, melyet még a Bosporus megnyerő szépsége sem tudott elvarázsolni, csakugyan átkeltem az ázsiai partra. Már a hajón figyelmeztetett egy útitársam az országos főrabbi török faépítési stílusban épült, feltűnően szép rezidenciájára, a mely közvetlenül a tengerpart mellett van. A hajóállomásnál reám várakozó Sachs úr a szegényes, csupán zsidóktól lakott falun keresztül elvezetett főnökének palotájához. Egy egész szolgahad, részben ó-testamentomi jellegű, részben azonban egyenruhás, állig felfegyverzett törökök, impozáns előcsarnokon keresztül felvezettek az emeletre, a hol ő excellenciájának, Lévi Mózes főrabbinak a fogadó terme van. (A nagyméltóságú cím azért illeti meg, mert az I. osztályú Osmanie-rendjel birtokosa.) A főrabbi, ki leomló fehér szakállával és jellegzetes spanyol arcvonásaival igen méltóságos megjelenés, a hatalmas, köröskörül kerevetekkel ellátott fogadó-terem egyik szegletében ült, vagyis igazi török módra inkább guggolt keresztbe font lábaival. A tiszteletre méltó férfiú mozdulatlansága, a mely térdelő állapotának következménye, az európaira különös benyomást tesz. A nyugati zsidók gesztusgazdagságát az okos szemek rendkívül eleven játékaival pótolja, a mely azon rezignált vonás mellett, a mely a spanyol zsidók sajátossága, végtelen jóakaratot árul el. A társalgás, a mely névjegyem magyarázatával kezdődik, eleinte részéről a legtökéletesebb, részemről pedig hihetetlenül töredezett héber nyelven folyt. Szerencsémre a Szász-Weimarból származó Sachs elég korán keveredik tolmácsként a beszélgetésbe, úgy hogy a társalgás elevenebbé válik. A tisz-

teletreméltó aggastyán rövid idővel látogatásom előtt az életbe mélyen belenyuló lelki affektuson ment keresztül. Hat héttel azelőtt feleségét vesztette el és 14 nappal előbb palazzójában két unokájának kettős házassága köttetett meg. Unokája Jesua bey és ennek nővére, ki a külügyi hivatal egyik tisztviselőjét, Ábrahám effendit választotta férjeül, egy napon, folyó év szeptember 8-án ünnepelték házasságukat, a mely alkalomkor a szultán az ifjú párnak tekintélyes összeget ajándékozott, és az egész birodalomból mintegy háromszáz honoratior jelent meg mint vendég. De az előkelő aggastyán az Istenbe vetett határtalan bizalmat tükröző vonásain semmit sem lehetett észre venni azon fájdalomból és örömből, mely közvetlenül azelőtt érte. Látható gyönyörrel beszélte el török főrabbivá választásának sajtáságos történetét. A birodalom zsidósága e czélból delegátusokat választott, a kik viszont Konstantinápolyban lakó delegátusokat neveztek meg, szám szerint huszat, hogy ezek a szultánnak a legalkalmasabb jelöltet prezentálják. Ez a husz megbizott azonban nem tudott egyezésre jutni, minek következtében a jelöltek között sorsot húztak, a mely mellette döntött, a ki, bár előkelő családból származott, addig Haiskoiben csak egyszerű Chacham volt. Ezenfelül ő a törökön kívül más európai nyelvet nem beszél, holott más rabbik, pl. az alexandriai és kairói, kitünően társalognak olaszul, illetoleg francziául. Egyszerű és nyílt egyénisége által sikerült a Chacham Basinak a szultán kegyét a legmagasabb mértékben megnyerni. Személyére nézve a vallásos ceremóniák tekintetében a legszigorúbb és ezt családjától, a mely patriarchális módon teljes számban házában

lakik, szintén elvárja és meg is követeli. Másokkal szemben azon toleranciát gyakorolja, a melyet a kor-szellem kicsikart tőle. Midőn rövid idővel ezelőtt egy ezer ötszáz, többnyire askenáz, zsidó által aláírt petíciót intéztek a szultánhoz, a melyben egy európai művelt-ségű Chacham Basi alkalmazásaért folyamodtak és ezen kérelmüket azzal indokolták, hogy a hivatalban levő főrabbi a hitközségnek túlságosan ó-hitű, a szultán a kérelem vétele után azonnal magához rendelte a fő-rabbit. Ez az idézés okát nem is sejtven, lázban az iz-galomtól azonnal Yildizbe, a jelenlegi szultán palotá-jába ment. Már az előszobában várt rá a nagyvezér és még az audiencia előtt átnyújtotta neki az Osmanie rendjel nagyszalagját, a melylyel, mint már elébb em-lítettem, a nagyméltóságú cím jár. Erre a szultán a legkegyelmesebben fogadta és átadatta neki az ellene irányuló felségfolyamodást. Mosolyogva szólott hozzá a szultán. «Ne ijedjen meg! Minthogy ádáz ellenségei sem tudtak róla rosszabbat mondani, mint azt, hogy szigorúan vallása szabványai szerint jár el, ezt nem te-kintem vádnak, hanem dicséretnek. És mivel ellenségei is akaratlanul kitüntetik, részemről is ezt akarom tenni. Azon magas rendjelen kívül, melyet Önnek már ado-mányoztam, a mai naptól kezdve mint császári tiszt-viselő részemről megfelelően honoráltatni fog. Kincs-tárnokom utasítva van, hogy Önnek 50 török fontot (= 6000 forint évente) fizessen ki.»

Eme feltűnő kegyhez az uralkodó szultán időközben maga szolgáltatta a szomorú kommentárt. Ugyanis minden régít istenít és minden újat utál, egészen úgy mint az országos rabbi. A különben jóakaró, szelid lel-

kületű uralkodónak, kiben különösen a török zsidók nemes lelkű, jószívű fejedelmet tisztelnek, annyira vérebén van a minden haladás elleni gyűlölet, hogy nem régiben pusztán beteges félelemből szegény szerencsétlen életeért, arra a rettenetes tetre ragadtatta magát, hogy az ifjú török, reformokra vágyó párt vezéreit minden perbefogás nélkül lefejeztette és tetemeiket a Bosporusba dobatta. A zsidók iránti jószívűsége nem lehet szemünkben elég ok arra, hogy e középkori keményszívűséget felvilágosodott alattvalóival szemben ne lássuk.

Midőn a főtisztelendő rabbi, szakadatlanul cigarettázva és nekem folyton frissítőket ajánlva, igazi keleti naivsággal egy selyem párnán fekvő hat ordóját és a szultán által neki ajándékozott, gazdagon aranyozott díszruhát mutogatta, és mindezekről mosolyogva beszélgetett, nem sejthettem, hogy a békésen elterülő Konstantinápoly e pillanatban belpolitikailag kráterhez hasonlít, melynek kitörései nemsokára megrendítő jelekben fognak mutatkozni.

A főrabbinak a következő nemzetgazdasági és közjogi adatokat köszönöm: Az egész török birodalom zsidóságának száma 600,000 becsültetik. Ezekhez tartozik még 80,000 zsidó Jemenből, a kik, mint az összes török zsidók, a Chacham Basi fenhatósága alá tartoznak. Mint mindenütt, úgy Törökországban is a városokhoz szolgáltatják a zsidók a legnagyobb kontingenset. Kiemeljük a következő nagy hitközségeket, a melyeknél azonban megjegyzendő, hogy az Alliance jelentéseiben foglalt számok a főrabbi által adottaktól jelentékenyen eltérnek. A Chacham Basi szerint lakik: Konstantiná-

polyban a körülbelül 5000 askenázzal együtt 100,000 zsidó lélek (az Alliance jelentései szerint csupán 40000); Salonikiben 50,000 (a környéken kívül); Bagdadban (ez a község is a Chacham Basi jurisdictiója alá tartozik) 45,000; Jeruzsálemben 40,000 (az összlakosság több mint kétharmad része); Smyrnában (környék nélkül) 20,000; Aleppóban (Aram Czóba) 20,000; Damaszkusban 15,000; Drinápolyban 15,000; Beyrutban 10,000. Nagyobb községek léteznek még Kréta és Rhodos szigeteken és Egiptomban. Alexandriában 10,000 zsidó lélek van, akik, eléggé nevezetes, *osztrák-magyar* fenhatóság alatt állanak; Kairóban szintén 10,000 lélek van, kik között körülbelül 4000 a szegény. Már ezek a számok mutatják, hogy a török belső területre aránylag gyér zsidó lakosság marad. Azonban az új anatóliai vasút mentén, a mely egy német bankcsoport által, élén a «Deutsche Bank»-kal, építtetik, elég tekintélyes zsidó községek laknak, például Brussa és Angora. Ha a nagy gazdasági remények, a melyek ezen vasút építéséhez fűződnek, megvalósulnak, akkor ebben az orosz-lánrész a vállalkozó szellemű zsidókat illeti meg. Ide kellene még idejében letelepíteni Konstantinápoly rettentő szegény zsidóinak feleslegét.

Konstantinápoly zsidó lakosságának szegénységéről még akkor sem alkothat magának az ember némi fogalmat, ha a legsötétebb, legpesszimisztikusabb életfelfogással bír. Konstantinápoly nem székhelye a török nagykereskedésnek, mint Smyrna, hanem csak a kiskereskedés központja. Ha hozzáteszem, hogy a mióta Camondo gróf Párisba költözött, a zsidó hitközség százezerre menő tagja között egyetlen egy milliomos (fran-

kokban) sincsen, talán csak egy fél tuczat család bir egy fél millió frankkal és legfeljebb száz család száz-ezer frankkal, úgy körülbelül fogalmat alkothat magának az ember arról, mily ijesztően nagy Konstantinápolyban a zsidó proletariátus. A nagy vagyon, valamint a nagykereskedés kizárólag a görögök és az örmények kezei közt van, a zsidók kiskereskedéssel, valamint minden elképzelhető kézművel foglalkoznak, s azonfelül mindenféle testi munkát is végeznek. Hogy mily módon lehetne ezen tömeges szegénységet alkalmas nemzetgazdasági csatornázás által az új vasútvonal mentén letelepíteni, nézetem szerinta legközelebbi jövő legsürgősebb szociális problémája a konstantinápolyi zsidókra nézve. Itt, mint mindenütt, az alamizna káros hatással volna. Csakis nagyszabású kolonizáció oldhatná meg véglegesen a problémát. Azon kérdésre, hogyan birják jelenleg a konstantinápolyi zsidók ezen szegény-budget-t előteremteni, a zsidók magánjogi állása ad elegendő felvilágosítást. A konstantinápolyi nagyközség költségvetése tulajdonképen nem egyéb, mint a szegények budget-je. Nyilvános épületek, a kultusz fentartása, valamint a tisztviselők fizetése nem az összközség feladata, hanem a körülbelül húsz hitközségé. A nagyközségnek, melynek bevétele virágzó üzletmenet mellett meglehetősen nagy lehet, csak az a feladata, hogy a szegényadó terhét viselje, vagyis a begyült összeget megfelelőleg kioszsza. Az ifjuság tanítását, a nagyközségek instituczióinak eme legkölségesebbjét, Konstantinápolyban legnagyobb részt az Alliance iskolái végzik, s így a község budget-jéről ezen teher le van véve. A község bevételei nem annyira az egyenes adókból állanak,

melyeket jómódú tagjaira kivet, mint inkább a főrabbinátus közjogi funkcióiból. A rabbinátus Törökországban t. i. a zsidók törvényszéke, anyakönyvi, telekkönyvi és jegyzői hivatala. A mi a seik a mohamedánoknak, az a chacham a zsidóknak, bírójuk és papjuk egy személyben, a ki magánperekben sokszor az első és bizonyos esetekben az utolsó fórum. Minden házvételnél, a mely zsidók között történik, köteles a vevő, ha török alattvaló, a község pénztárába a következő összeget befizetni: ezer font értékéig 1%, ötszáz fontig $\frac{1}{2}\%$, ezen alul már csak $\frac{1}{4}\%$. Ugyanez áll a jelzálogról is, a mennyiben ilyenek a török birodalomban, a mely sem telekkönyveket, sem közjegyzőket nem ismer, egyáltalában lehetséges. Minden betáblázás, melyet a rabbi hivatalában kell aláírni, épen a felét fizeti az eladásnál szokásos százaléknak, tehát $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ százalékot. Ezenkívül a hozományra egyenes adó van kivetve, a mely rendszeren, főképen a jobbmóduaknál, a hozomány három százalékát teszi ki. Továbbá bevezette a hitközség a közvetett adórendszert a következő három kóser czikkre: hús, bor és túró. Ha az általános adózási politikára nézve a közvetett adórendszernek elvi ellenségei vagyunk is, minthogy az gazdagot és szegényt egyenlő mértékben sújt, mégis el kell ismernünk, hogy a sajátos viszonyok között Konstantinápolyban más adózást behozni nem lehetett, a mely a szegényekre annyival mégis tekintettel volt, hogy a kenyeret nem adóztatta meg. Hús, bor és sajt luxusczikkek, a melyeket a konstantinápolyi zsidó-proletáriátus csupán ünnepnapon látja, ekkor pedig — ingyen kapja. Ha bölcseink ama mondása: «Ügyeljetek a szegények gyermekeire, mert

tőlük indul a ki tóra,» azaz Izraél üdvének, jövőjének biztosítása, lélektanilag helyesnek ismertetik el és dicséretetik, akkor e szegények közé különös nyomatékkal kivánom számítani a konstantinápolyiakat is.

A törökországi spanyol zsidók, a kik között más vallásra való áttérés egyáltalában nem fordul elő, a zsidóság legmegbízhatóbb tartalékseregét képezik. Ha Nyugaton egyik ág a másik után hull le, ha még Oroszországban is a politikai elnyomás terhe alatt a könnyen hajló ágak feltünő mennyiségben törnek le, még mindig megmarad számunkra az a tartalékhad, melynek szilárdsága és állhatatossága sokféle vértanuság által már négyszáz évvel ezelőtt fényesen állotta ki a tűzpróbát. Kettős hálával tartozunk az Alliance Israélite-nak, hogy halhatatlan megalapítója messzelátása folytán figyelmét első sorban a *Kelet zsidóságára* irányította, hogy a szefárdok az askenázok gazdag segélyezése mellett erkölcsileg emeltessenek és gazdaságilag erősíttessenek. Én inkább ezekben, mint az orosz zsidókban látom a külső és belső ellenségek által létgyökereiben megtámadott zsidóság utolsó bevehetetlen mentővárát. Talán valaha a keleti zsidókról is el lehet majd mondani: *ex oriente lux!*

Bern.

Dr. Stein Lajos.

ZSIDÓK VÁNDORLÁSA.

Ez Évkönyvnek tavalyi, első évfolyamában a zsidók népmozgalmi statisztikájáról irtam s azt hiszem, sikerült a hiteles adatok közlésével kimutatnom, mennyire hamisak a zsidó népesedési viszonyok felül keringő legendák. A miket ott megírtam, tovább lehetne vinni azok bizonyítását az újabb adatok segítségével is. De nem erről akarok most írni, hanem egy másik legendáról, arról, a mely azt tanítja, hogy nagy a zsidóknak Magyarországra való bevándorlása s így a zsidó lelkek száma a be- és kivándorlási mozgalom fölöslege révén is erősen emelkedik. Hát most ezzel a legendával akarok foglalkozni, mert mese az a felfogás is, hogy a zsidó be- és kivándorlás mozgalmi ez országban fölösleget hagynának.

Ime a legegyszerűbb kimutatása annak, hogy hamis az a hit, mintha a vándorlás növelné a magyar zsidók számát.

A népszámlálás adatai szerint a zsidók száma nálunk 1880 végén 624.737 volt, 1890 végén 707.472 (Fiumétől és Horvátországtól eltekintve). A szaporodás tehát 82.735 lélek. Mivel pedig e tíz év alatt 256.610 zsidó született és 124.340 halt meg, a természetes szá-

porodás révén a népszámlálásnak 1890 végén 757.007 lelket kellett volna itt találnia, tehát 49.535 lélekkel többet, mint a mennyi tényleg itt volt. A miből nyilvánvaló, hogy a kivándorlás révén a magyar zsidóság e tíz év alatt 49.535 lelket vesztett. Évenként tehát átlag 4.953 lelket; az 1880-iki népszámhoz viszonyítva 0.79%-ot.

Azt lehetne talán erre mondani, hogy a tényleges szaporodás csak a bevándorlás révén előállott erősebb természetes szaporodást nem éri el. De nem igaz ez sem. 1880-tól 1890-ig az átlagos születési arányszám 36.35 volt, a halálozási 18.32; ezt figyelembe véve az 1880. végén talált zsidóságra a tíz év alatt 233.091 születés és 114.451 halálozás esett s így a természetes szaporodásnak 118.640 léleknek kellett volna lennie. Minthogy pedig a tényleges szaporodás 82.735 fő volt: világos, hogy maga az 1880-iki zsidó népesség 35.905 lelket veszített a tíz év alatt.

Már most vagy volt e tíz év alatt nagy bevándorlás és akkor óriás nagy volt a kivándorlás, vagy nem volt nagy bevándorlás és akkor jóformán csak normális kivándorlás apasztotta a magyarországi zsidók számát.

Azt, hogy zsidók meglehetősen nagy arányokban költöznek ki az országból, ezek szerint biztos ténynek kell venni és a kérdés csak az lehet, hogy e kivándorlás kisebb volt-e vagy nagyobb. Mielőtt tovább mennénk a kérdés e részének fejtegetésében, distingválni kell az egész ország népének a fővárosba való gravitálása és vándorlása és másfelől azon vándorlás között, a mely az ország határain túlra irányul s a mely tehát az országra nézve tökéletes veszteség.

Budapesten a zsidók száma 1880-ban 70.879 volt, 1890-ben 103.317, úgy hogy a zsidók száma a fővárosban tíz év alatt 32.438 fővel szaporodott. Mivel pedig ez idő alatt a zsidó születések 9.798 lélekkel haladták meg a halálozások számát, nyilvánvaló, hogy a gyarapodásból 22.640 lélek a bevándorlásra, tehát a vidéki magyar zsidóságra esik. Ennek a vidéki magyar zsidóságnak a száma 1880-ban 553.858 volt, 1890-ben 594.155, vagyis mindössze 40.297 lélekkel gyarapodott, holott a természetes szaporodásnak 122.472 főt kellett volna kitennie. A mi annyit jelent, hogy a magyar zsidóságnak az a része 72.175 lelket vesztett: 22.640 lelket a főváros és 49.535-öt a külföld javára. Ha tehát igaz volna az, hogy azokba a bizonyos északkeleti vármegyékbe nagy bevándorlás történt, akkor másrészt az ország többi vármegyéből a zsidóknak szinte teljesen ki kellett volna vonulniok. Minthogy pedig az nyilvánvalóban nem történt meg, már ebből is biztosra lehet venni, hogy ez a nagy bevándorlás egyszerűen mese.

Hogy csakugyan mese, be lehet bizonyítani számokkal is. A zsidók száma ezekben a vármegyékben volt:

	1880-ban :	1890-ben :
Béregben --- --- ---	20.703	24.358
Ungban --- --- ---	16.423	15.599
Zemplénben --- ---	31.622	30.491
Máramarosban ---	33.463	45.073
Szabolcsban --- ---	20.119	21.178
Szatmárban --- ---	20.891	22.849
Összesen :	143.221	159.548

E hat vármegye zsidósága tehát szaporodott a tíz év alatt 16.327 lélekkel, vagyis 11·39 perczenttel. Az egész országban pedig 13·24% volt a zsidók szaporodásának az aránya 1880-tól 1890-ig. Ha pedig e megyék még az országos átlagot sem érték el, az máregy-magában is bizonyítja, hogy a bevándorlás nagy nem lehetett, mert hiszen akkor az föltétlenül kipótolta volna a megyék zsidóságának kivándorlásából eredő veszteségeit.

De tovább megyek. Nagyon könnyű kimutatni, hogy nem hogy a bevándorlás, de a kivándorlás volt igenis nagy az országnak ezen a területén. 1880-ban a zsidók száma 624.737 volt; 1890-ig a születések 132.270 lélekkel haladták meg a halálozásokat, úgy hogy e tíz év alatt a zsidók természetes szaporodásának aránya az 1880-iki népességhez képest 21·17 perczent volt. Ezt a számot alkalmazva a hat megyére, az az eredmény, hogy az 1890-iki népszámlálásnak azon területén 173.540 zsidót kellett volna találnia. De mert csak 159.548-at talált : világos, hogy ez a hat megye 13.992 lelket vesztett a kivándorlás révén, A kik tehát e megyékbe irányuló zsidó bevándorlásról szólnak, azoknak azt kell mondaniok, hogy e kivándorlás ez év alatt meghaladta a tizennégyezer lelket. Pedig azt már igazán bajos volna elhíttetni — tekintve, hogy ez a szám is 9·77%-a az 1880-iki zsidó lakosságnak. Közvetlenül meg úgy lehet kimutatni a bevándorlásról szóló mese alaptalanságát, ha azt nézi az ember, hogy a népszámlálás alkalmával e megyékben hány ausztriaiak találtak. Ilyen volt

Beregben	---	---	---	650
Ungban	---	---	---	502
Zemplénben	---	---	---	2624
Máramarosban	---	---	---	764
Szabolcsban	---	---	---	425
Szatmárban	---	---	---	241
Összesen:				<u>5206.</u>

Vagyis a hat vármegye összes lakosságának csak 0.29%, mikor pedig az országos átlag 1.03%.

Igaz, 10,527 fővel gyarapodott 1880-tól 1890-ig a Magyarországon élő galicziai és bukovinai honosok száma; csakhogy azok nem mind zsidók, ha pedig mind zsidók volnának, akkor a magyar zsidóság a kivándorlás révén 60.062 lelket vesztett volna a tíz év alatt, tehát hatszorosát a bevándorlásnak.

Beismeri ujabban a hivatalos statisztika is, hogy a bevándorlás nem olyan, a milyennek föltüntetik, ellenben zsidó kivándorlás igenis van Amerikába a felvidékről és Ausztriába az ország nyugoti részeiből, illetve máshonnan is Budapesten keresztül. Számszerűen bajos ezt a kivándorlást kimutatni, mert se nálunk, se egyebütt nincs olyan statisztika, a mely a kivándorlók hitfelekezetét is föltüntetné. De bajos azt megírni azért is, mert a mi régebbi hivatalos statisztikánk nem mutatja ki megyénként hitfelekezetek szerint a születéseket és halálozásokat.

Érdekes volna még azt is tudni, hogy az ország zsidó népe, mily arányokban vándorol vidékről-vidékre s hogy a főváros honnan kapja zsidó lakosságát. De azt ismét nem lehet kimutatni, adatok híján. Az új

népmozgalmi statisztika sokkal jobb és teljesebb, azért bővebb felvilágosításokat is fog adhatni, a ki a következő nagy népszámlálás után fog e kérdésekről írni.

Nekem nem lehetett feladatomban, de nincs is módomban, hogy ezekről a problémákról úgy, olyan részletességgel írjak, a mint azok megírását a magyar zsidóság érdeke megkövetelné. De feladata volna másoknak, az izr. m. irodalmi társaságnak is, hogy előkészítse és lehetővé tegye a kérdések alapos megvizsgálását, a népszámlálás nyers anyaga alapján. Ez az anyag adná meg a módot, hogy földeríttessenek ez ország zsidó népének életviszonyai; az életviszonyai, a melyekről exakte oly keveset tudunk s a melyekről mégis oly exakte tud mindenki beszélni. Az utolsó népszámlálásnak ez az anyaga most már elkallódott s azért a multra vonatkozóan sok téren lehetetlen már a tények kiderítése. Ép azért szólok most, hogy 1900-ban ne ismétlődjék az, a mi most, a zsidók nagy kárára, igenis megtörtént.

Az a néhány adat, a mit tavaly közöltem, a mit most írok meg: csak néhány vonását szolgáltatja a magyar zsidók életét ábrázoló képnek. De ideje volna, hogy megfessék az egész képet, híven és részletesen. Azt hiszem, nagyon sok mese szétfoszlanék akkor. Például: a nagy zsidó vagyonról szóló mese is. És magunk is jobban megismernénk magunkat, magunk is letennénk sok olyan nézetről, a miben századokon keresztül hittünk, ma is hiszünk, a minek azonban nincs objektív alapja.

Tavaly is szóltam az érdekében, most is megteszem: tessék megírni a magyar zsidók statisztikáját.

Budapest.

Dr. Pap Dávid.

ZSIDÓ TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.*

A tíz ígét tartalmazó két kőtábláról, melyet Mózes a Szinai-hegy tövéen szétzúzott, azt tartja a zsidó hagyomány, hogy a «kőtáblák széttörtek, az ige betüi ellebbentek», s arról a tóra-tekercsről, melyet rabbi Chaninával a máglyán égettek el Hadrián poroszlói, hasonlóképen mondja, hogy a «szent könyv lapjai elégték, de az ige betüi ellebbentek».

Mit a talmud a zsidóság e két legrégebbi szent jelvényéről elbeszél, az valósult a zsidóság történeti emlékeinek java részén: az anyag elpusztult, a szellem megmaradt. Mint magát, a létének minden anyagi biztosítékától megfosztott zsidóságot csak a benne élő szellem tartotta fenn mind a mai napig, úgy 3000 éves multjából is többnyire csak az ige betüi menekültek a pusztulástól. A kőtáblák, melyekbe vésve voltak, még számtalanszor széttörettek, midőn a zsinagógákat, melyeknek szokásos díszét alkották, lerombolta a rajongó népszenevedély; a tóra-tekerceket s egyéb zsidó könyveket még később is, még pedig

* Felolvastatott az IMIT felolvasó estélyén.

fuvarszámra és a hóhér keze által égette el a vallásos türelmetlenség: de «az ige betüi ellebbentek», s a zsidóság mindig újból köbe véste és mindig más lapokra írta őket.

A zsidóság bibliai és bibliautáni irodalmának ránk maradt termékei megannyi történeti emlékek, melyeknél régibbek csak ritkán, fontosabbak és tanulságosabbedig egyáltalán nem léteznek.

Annál kiméletlenebbül bántak az idők, az elemek s az emberek a zsidóság egyéb történeti emlékeivel.

A jeruzsálemi második, Nagy Herodes által átalakított templomnak egyik falromja; e templomnak Rómába hurczolt, onnét a vandálok által elrabolt és később nyomtalanul eltűnt szent eszközei közül néhánynak képe Titus diadalívén; a Hasmoneusok s a Bar-Kochba-féle lázadás idejéből való néhány zsidó pénzdarab; sziklába vájt, üres sírkamrák és egyéb sírok, melyekhez meg nem bízható hagyomány bizonyos nagy történeti neveket fűz; az első zsidó királyok korszakából való ősrégi felirat, melyre csak 1880-ban bukkantak azon alagútnak sziklafalán, melyen a Silóa vizét vezették Jeruzsálembe; a szent város várfalainak talapzata és egyéb apróbb, de már a görög korszakból való régiségek, melyeket újabkori ásatások hoztak napfényre — ez nagyjában minden, mi történeti emlékekre nézve ránk maradt az egész másfélezer éves korszakból, a zsidóság keletkezésétől egész nemzeti életének megszűnéseig.

Hát onnét egész a mi időnkig?

Az egész föld kerekén elszélyedt zsidóságot nem kísérhetjük el mindenüvé, hova mint földönfutó került,

új hazát keresve. Maradjunk itthon és nézzünk körül saját édes hazánkban. Az itt tapasztaltak fölötté tanulságosak; erősen megvilágítják a tényállást általában, és — a mi a földolog — legközelebb érdekelnek bennünket.

Nagyon valószínű, hogy a mai magyar földön már akkor léteztek zsidók, midőn mint Pannonia római tartomány volt. Történelmi tény, hogy már jóval a magyarok beköltözése előtt laktak e földön, és bizonyosra vehető, hogy az Árpád honszerző hadaihoz csatlakozott kozárok közt voltak zsidóhitűek is. A magyar zsidóság tehát, ha pontosan meghatározhatná ősrégi időkre visszanyúló keletkezésének évét, már régebben megülhette volna milleniumát. S mindazáltal, midőn most Magyarország ezer éves fennállásának megünneplésére készülünk, s a milleniumi kiállítás történelmi bizottsága keresve-keres zsidó történelmi emlékeket is, hogy velök megvilágítsa a magyar zsidóság multját, mindenkori szellemi és anyagi viszonyait, társadalmi helyzetét, fejlődését, haladását: alig akadunk ilyenekre. Az utolsó másfél századot nem tekintve, ezen egész hosszú multnak vajmi kevés kézzel fogható emléke maradt. Csak egyes szétszórt, java részben nem-zsidó forrásokból eredő, hézagos történelmi adatok s a különféle levéltárakban heverő zsidó vonatkozású okiratok tartották fenn nyomát.

Ezen, első látszatra meglepő tény bizonyos általános okokban és a magyar zsidóság történetének lefolyásában leli magyarázatát.

Nagyszerű, fényes, vagy művészi emlékeket már eleve nem várhattunk. Az ilyeneket csak állam, vagy

vallás szokott létrehozni, többnyire csak mindkettőnek közreműködése. Már pedig az állam, a mennyire egyáltalán törődött a zsidósággal, inkább azon volt, hogy elnyomja és megalázza, semmint, hogy dicsőítse. Vallása pedig, a monotheismus szigorú felfogása értelmében, kizárta a festészet és szobrászat alkotásait, másrészt meg az építészetet, mint művészetet, még templomai számára sem vehette igénybe. Sehol sem rendelkezett azzal az anyagi erővel és fejedelmi, vagy állami támogatással, s a zavartalanul folytatott munka ama évtizedeivel, sőt századaival, melyeknek például a Sz. Péter temploma Rómában, a kölni székesegyház, vagy akár csak a Mátyás temploma Budán, köszönik felépítésüket és fentartásukat. A zsidóság nem akarhatott, de nem is akart ilyeneket. Lemondott róla, hogy külsőségek által juttassa kifejezésre szellemének fenségét és erkölcsi erejét, vagy hasson a vallásos érzületre. Hozzátörődött, hogy zsinagógái, régi bölcseinek szava szerint, «apró szentélyek», melyeket nem fény és nem művészet, hanem áhitat és a bennök hirdetett ige avatnak Isten házává.

A zsidó tudomány, egyebütt legdicsőbb történeti emlékeink szülőanyja, hazánkban csak ritkán fejthette ki alkotó erejét. Távol keletről indulva ki, nyugot felé haladt a közép-tenger afrikai partja mentén. Onnét Európába szállt át, hatalmas lendületet vett a pyrenei félszigeten s Franciaországban, hol az Atlanti-tenger partjain elérve az akkori világ legvégső nyugati határát, visszafordult keletnek és Németországon és Ausztrián át tartott hazánk felé, csakhogy míg a XV. század körül ideért, már lejárt volt virágzásának kora,

s olyan viszonyokra talált, melyek közt sokat és nagyot már nem teremthetett. Ennek illusztrálására elég kiemelnem, hogy hazánkban az *első* héber könyvet csak a mult század vége felé nyomtatták.

A közép-korban világszerte napirenden levő zsidókiüzések a magyar Izraelt is érték. 1360-ban Nagy Lajos mondotta ki reá az országos számkivetést, és e rendelet későbbi visszavonása után számra és tekintélyre megcsappant, új zsidósággal állunk szemben, melynek egyre sülyed polgári és társadalmi állása és vele régi magyar tudata és jellege. Másodizben a mohácsi vész hozott veszedelmet fejére. Nagy részét Törökországba hurczolták a győztes oszmánok, a többire pedig a két ellenkirály, Szapolyai János és II. Ferdinánd, egyaránt mondta ki a számkivetést. A török időkben ismét egészen új zsidóság keletkezett hazánkban, melyet egyrészt bevándorló török, illetve spanyol, másrészt pedig az ausztriai tartományokból jövő zsidók alkottak, kiket azonban az egyes városokban, mint péld. Bazinban, Nagyszombatban, Pozsonyban és Kismartonban, váltakozva, majd befogadtak, majd kiűztek, majd ismét fogadtak be. A török uralom megtörésével járó véres háborúk ismét tetemesen megritkították a zsidók sorait, kiket 1686 után egy ideig teljesen kitiltottak több olyan városból, melyekben legnagyobb községeik virágoztak, m. p. Székesfejérvárból, Budáról és Temesvárból.

Az ilyen, több ízben erőszakosan megakasztott történet hasonlít a fához, melynek a vihar századokon át tépi lombozatát és letöri ágait, s melynek törzsét ismételten leteríti a villám, a mely azonban oly erős és mély

gyökeret vert a magyar talajban, hogy mindig újra hajtott. Az ilyen fán csak gyéren teremhetnek történeti emlékek, és ha teremnek is, könnyen mennek veszendőbe. Majdnem csodaszámba megy, hogy egy-néhány szerencsésen ránk maradt. Hadd soroljunk fel egyet-mást közülök, akárcsak azért is, hogy megértve jelentőségöket, annál mélyebben érezzük az idők és mostoha viszonyok okozta veszteségünket s annál tisztábban láthassuk az ebből ránk háramló kötelességet.

Első sorban felemlítendőek az Árpád-korszakból való héber felíratú magyar pénzek.

A tatárjárás után IV. Béla, hogy új életre keltse a tönkre jutott hazát, egyebek közt, az első magyar rézpénzt és ezüst filléreket verette. A m. n. muzeum régiségi osztályában szép számmal vannak ez apró pénzdarabok; vagy ötödrészek a különféle, többnyire még meg nem fejtett felírás alatt vagy fölött, héber betűt mutat: leggyakrabban «kuf», ritkábban «lámed», néha «sin» betűt. Hasonló meglepő jelenséggel találkozunk V. Istvánnak idejéből, 1270—72-ből való, már jóval nagyobb és értékesebb ezüst pénzdarabokon. Azokon közülök, melyeken éremtudósaink szerint «rosszul vert V betű» van («V male expressum»), világosan látható szép héber «sin», másokon meg a két galamb közt álló «betüféle», melyben néhányan római nagy N-t, mások «fekvő Z-t» akartak látni, semmi más, mint tisztán felismerhető jókora nagy héber «Alef». Az akkori pénzverők közt ugyanis, mint zsidó és nem-zsidó forrásokból tudjuk, már 1063 körül aránylag sok zsidó volt, majd mint a kir. pénzverő szakértő vezetője, majd mint bérlője, majd pedig egyszerűen mint keres-

kedő, ki — akkor dívó szokás szerint — a király engedelmével nemes érczet küldött a pénzverőbe, hol megfelelő összegben pénzdarabokat vertek számára. S e zsidók nem átallották az általuk vert pénzeken nyilvánosságra hozni hitüket. Az említettem héber betük nyilván kezdőbetűi a zsidó pénzverők nevének, vagy pedig megjelölésére szolgáltak a különféle királyi pénzverőházaknak.

Egészen más jellegű az a néhány nagyobb sírkőtöredék, melyekre csak a minapában bukkantak a budai várhegy tövén. Szintén a n. muzeumban találtak helyt az Árpád-korszakból való fölötte ritka régiségi kincsek közt. 1278. és 79-ből valók. Csak az egyiknek félig-meddig teljes a héber felírása, és az is csak annyit mond, hogy alatta nyugszik az 1278. *ellul* havában elhalt Pészách, Péternek fia, kinek csontmaradványait 617 évi síri nyugalom után, most hányta ki a munkásnak ásója. De a kő, nem tekintve ritka archeologiai becsét, valamint azt, hogy fontos adatot nyújt a régi Buda helyrajzi történetéhez, hangosabban és érthetőbben, mint a történetíró tolla, hirdeti, hogy a zsidó nem új jövevény a hazában, melynek földje már ősrégi időben ápolta és eltakarta, bölcsője és sirja volt.

Néhai gróf Andrassy Manó érdekes magán muzeumában egyéb műkincsek közt, melyekhez mesterséges domborműben gazdag, régi ezüst «kiddus»-serlegek is tartoznak, láttam magyar diszkardot, melyet a XIV. vagy XV. századból valónak mondanak a szakértők. Finom, ruganyos pengéjén ezüst dömöczköléssel héber felirat van: egy-egy zsoldárversnek első fele. Milyen érdekes megvilágítása azon történelmi ténynek, hogy

az «országos zsidópræfectus» (præfectus omnium Judæorum), ki Mátyás király óta egész a mohácsi vészig az összes magyar zsidóságot képviselte, díszmagyarban szokott megjelenni a kir. udvarnál. E kard után ítélve, alig fogjuk túlzással vádolhatni azt a névtelen erfurdti lovagot, ki 1490-ben, mint II. Ulászló koronázásának szemtanuja, egyebek közt azt írja: «Sie hatten einen Juden hier im Lande, der heisse der Mendel Jude (az akkori zsidó præfectus neve Mendel Jakab volt). Der Zog mit uns auf Stuhlweissenburg auf die Krönung mit einer köstlichen Rüstung, da hatte der Mendel Jude 24 Pfund und eine solche köstliche Rüstunge, das nie kein Mann gesehen hatte».

Mátyás király híres könyvtárában, mint tudjuk, voltak nagybecsű héber codexek is; a nagy király drága pénzen vásároltatta ügynökei által. Közülök egy-egy Leydenben, Jenában, Lipszében van, három pedig Konstantinápolyban őriztetik a többi korvinák közt a szultán kincstárában. Tán még megszerezhetők a milleniumi kiállítás számára. A mellett tanuskodnának, hogy Mátyás király szemében tudomány volt a zsidóé is, és mint olyan, ápolásra méltó — a mit pedig még ma sem értettünk meg mindnyájan.

A nemzeti muzeum héber kézíratai közt van 6 a XIV. egész XVI. századból való, mely ép oly szép kiállításra, mint fontos tartalomra nézve, közülök a «Márdokai könyve», egy hatalmas hártya-foliáns, aranybetűs ki-kezdésekkel, színes miniatür-festményekkel s egyéb czifra diszitménnyel, a középkori író mesterségnek valóságos remeke. Alig készültek minálunk. Vagy bevándorló zsidók hozták ide magukkal, vagy idevalók

vásárolták külföldön, még pedig drága pénzen, mert az efféle codex egész kis vagyonnal ért fel akkoriban. Elődeink tudtak tehát áldozni felekezeti tudományért. Az efféle héber codexek alkották fényüzésük tárgyát.

Mindig csak az 1686-ig terjedő korszakot tartva szem előtt, utalhatunk több régibb magyar rabbinak nyomtatásban is megjelent műveire, melyek a zsidó theologiai világirodalomban szerepelnek. Az egyik az 1421 előtt meghalt Nagyszombati Ájzek «Minhágim» (valásos szertartások) czimű könyve, mely nem csekély befolyással volt Ausztria és Magyarország zsidó liturgiájára. A második Kohen Efrajimnak, az 1678-ban meghalt híres budai rabbinak, «Sáar Efrajim» (Efrajim kapuja) czimű döntvénytára. A harmadik, a csak 1734-ben meghalt, de már a török világ hanyatlása korszakában élő Méir ben Jiczhak, kismartoni rabbinak négykötetű döntvénytára. Igaz, nem sok. De ha ide számítunk még néhány jelentékenyebb könyvet, melynek szerzője hosszabb-rövidebb ideig szintén hazánkban élt, tanított, s valószínűleg írt is, minő péld. Szimcha ben Gerson ha-Kóhen 1661 körül budai, később nándorfehérvári rabbi, és a Budán nevelkedett s egész a vár visszavívásáig ott élő Czevi ben Jákob Askenázi (Chacham-Czevi), s ha tekintettel vagyunk a török korszakból fenmaradt apróbb héber kéziratokra, melyek érdekesen megvilágítják a török Buda zsidó városában pezsgő felekezeti és tudományos életet: elég annak kimutatására, hogy a hazai zsidóság a legmostohább viszonyok, olykor az ágyúk dörgése közt is buzgalommal foglalkozott vallása intézményeivel, kivált tudományával.

Ezzel beérem. Felsorolhatnék ugyan még egyetmást, péld. néhány, a török időkből való sír- s egyéb emlékövet héber, illetve török felirással, több apróbb, de azért érdekes kéziratot és végre többrendbeli zsinagógai eszközt és diszítményt: de mindez vajmi kevés volna szemben egy ezer évnél nagyobb multtal. S e körülmény komolyan int bennünket: *Legyünk nagyobb figyelemmel, kegyelettel multunk iránt!* Legtöbb történeti emlékünk elveszett örökre, de azért még sok rejlik a különféle levéltárakban, hitközségeink és chevra-kadisáink archivumaiban, itt-ott a templomi padlások lim-lomjában és még több a föld ölében. *Mentsük meg az enyészettől!*

Említettem a minapában feltalált Árpád-korszakbeli budai sírköveket. Szerencsés véletlennek, egy építkező háztulajdonos értelmiségének és Kaufmann tanár úr buzgalmának és tudományának köszönjük, hogy az enyészettől megmentve és a n. muzeum által őrizve, néma, de értelmes nyelven beszélnek hozzánk a magy. zsidóság régi nagy multjáról.

E sírkövekkel feltaláltuk a budai zsidók első temetőjét négy méternyi törmelék alatt, mely majdnem 7 század óta halmozódott rá. Ki tudja, mennyi archeologiai, történelmi és felekezeti tekintetben fontos kincs rejtőzik még ott a föld mélyében. Végeztessünk ásatásokat! Lehetséges, hogy ismét csak pusztá évszámokra és közömbös nevekre akadunk; de lehetséges az is, hogy az egyik vagy másik név mellett azt találjuk bevésve, hogy a ki 6 vagy 700 év előtt viselte, rabbi, vagy tudós, királyi hivatalnok, pénzverő, vagy a magyar zsidóság praefectusa volt, ha szerencsével járunk, tán

még azt is, hogy a zsidó hitre tért kozárok nemzetiségéből való, tehát azok ivadéka, kik mint a magyarok szövetségesei részt vettek a honfoglalás véres, nagy művében. Derítsük fel a föld titkait! Ismétlem: végeztessünk ásatásokat Budán, de hamarosan, még mielőtt utczáat nyitnak a régi zsidó sirmező fölött. Pénzbeli áldozatunkba kerül, de erkölcsi kötelességünk. Nép, vagy felekezet, mely nem viseltetik kegyelettel multja iránt, nem számíthat jövőre.

Budapest.

Dr. Kohn Sámuel.

ELIEZER.

Chanuka szombatja van. Sugaras verőfény ragyog vakítón a hólepte utczákon és csillog szikrázó színpompában a kopár fák jégkristályos ágain.

A téli égbolt levetette hétköznapi szürke felleg- és ködfoszlánysait és mosolygó ünnepi kékbe öltözött. — A zsinagógához vezető utczákon zsibong a hívők serege, kik a hidegtől és az örömtől kipirulva, emelkedett hangulatban verődnek csoportokká, hogy a mai nagy nap eseményéről, a nyugalomba tért öreg rabbi helyébe lépő új pap első szónoklatáról pro és contra előlegezzék a véleményüket.

Az asszonyok otthon lázas sietséggel látnak az öltözködéshez, és lányas házaknál az előrelátó anya ma szokás ellenére, a legidősebb eladó lányt is templomlátogatásra fogja; mert hát a híres fiatal rabbi nőtlen ember és jövődöbéli rebbeczent csak jámbor lányok közül fog magának választani.

Az ünneplő ruhákba bujtatott fiúk, kik apjuk imakönyvével a hónuk alatt nagy büszkén sétálnak szülőjük oldalánál, irigység nélkül nézik, mint csúszkálnak ma pajtásaik, nagy zsvajkodva, a simára fagyott tócsák jegén vagy mint ütik egymást hátba a csillogva szerte-

foszladozó hatalmas hólapdákkal. Mit nekik hólapda és jégpálya, midőn lelkük előtt lebeg a chanuka szombati ebéd menüje: az illatos sólet és a pirosra sült gesztenyével töltött liba, meg mindennek a koronája a chanukaesti kedélyes trenderlizés, a halomra rakott mogyoró, dió meg az ingerlőn barna lasbonya, mit a szerencsés nyerők bezsebelnek.

A zsinagógában lobognak a csillárok szűzies fehér viaszgyertyái és az érkező első hívők léptei bontják meg az ünnepélyes csendet; az ősz rabbi oldalán vonul be papi ornátusában a sudár, deli, ifju rabbi, izgatottságtól halványan. Szinte hallszik a mély esendben szíve dobogása, a mint a kíváncsian rá szegeződő száz meg száz szempár kereszttüzei alatt elpirúl, majd meg újra elhalványodik. Tekintete fürkészőn járja körül a templomhajót, melynek színes ablakmozaikjain tarka fény szűrődik át, aztán mintha valakit keresne, végig siklik a gyülekező hívők seregén, kik lassanként kettésével, hármásával érkeve, megtöltik a zsinagógát, míg végre sajátságos, zümmögő zsongás: az élet halk rhytmikus moraja árad szerte a hatalmas boltívek alatt.

Egyszerre mintha mosoly villanna meg szép fekete-fürtövezte arczán, szelid biztató mosoly, amint szeme összenéz az imént belépett dereshajú, szélesvállú férfival, ki mélyen homlokába nyomott főveggel ott húzódik meg az utolsó padban, és rá se ügyelve az idegennek előzékenyen helyet szorító szomszédokra, tenyerébe hajtja redős homlokát.

A kile együtt van, a chazen ajkán felcseng az imá, míglen a kar rázendít az ujjongó halelluják égbetörő örömdalára, midőn egyszerre nehéz, lassú léptek nesze

hallszik és két izmos szolga karján egy hófehérhajú aggastyán vánszorog be a szentélybe. Erős sudár teste meggörnyedt az évek súlya alatt, ziháló mellén reng galambösz szakála, de fonnyadt arczából szikrázva villog ki mélytűző, vallásos rajongástól égő szeme, mint hamú alól kipirosuló zsarátnok, amint az Úr csarnokába lép.

«Reb Eliezer» suttogják a fiatalok összebújva, «Reb Eliezer» így szólnak összebújva a kile vénei, tiszteletteljesen köszöntve az érkezőt és körötte buzgólkodva, hogy a legelső sorban, a lehető legnagyobb kényelemmel helyezték el a remegő ősz lamdent, a félve és csodálva tisztelt fanatikus hívőt, ki méltatlankodva intget, hogy meg ne zavarják miatta az istentiszteletet. Az utolsó padba meghúzódott idegen könybe boruló szemekkel nézi, nézi a mellette elhaladt, kidőlő tölgyként megroppant, megtört ősz. Sikoly akar feltörni ajkain, de csak mély sóhaj röppen utána és keze görcsösen kap a szívéhez. Aztán tenyerébe hajtja újra a fejét és hangja belevegyül a kille felzúgó Má ásiv dalába.

A fiatal rabbi egész teste megremeget, amint szeme a nagytudású, vallási szigoráról híres aggastyánra esik, kinek nevét az öreg rabbi odasúgta, de ökölbe szorított kezét lüktető halántékaihoz nyomva, nyugalmat parancsol dobogó szívének és imakönyve fölé hajolva újra átfutja mai szónoklatát.

Vajjon megnyeri-e véle hívői lelkét? Vajjon megindít-e véle egy daczosan elzárkózott szívet? Vajjon felolvad-e a szeretet szavának melegétől egy engesztelhetlen harag jégkérgével borított kebel?

Jaj, a döntő perczben kétkedő csüggedés szállja

meg az ifjú rabbit és majd megcsuklik a lába, amint leinolás után ingatag léptekkel száll fel a szószékre. Vonagló ajkakkal tekint ég felé, aztán szerte néz, szeme összevillan újra az idegen esdeklően rászegzett szemével.

Égő pír gyulad ki arczán, a sok ismeretlen alak ködbe vész előtte; csak ezt az egyet látja kérőn, biztatón, bátorítón, esedezőn ajkán csüngeni, és rettegő félelme szertefoszlik, mint naphasadtával a hajnali felleg, szeme felragyog, diadalmas mosoly ül ajkaira, alakja felegyenesedik és csengőn, érczesen tör fel ajkán a magas bolthajlásokat betöltő szava:

«Ódchá ki aniszáni vat'hi li lisuá!»

A légben szerteáradó hanghullámok, dallamos csengésére az öreg Eliezer felrezen ájtatos merengéséből, szíve elszorúl, agyába sejtelmes emlék nyilallik és ajka öntudatlan rebegi:

«Fiam, Ephraim, gyermekeim!» Egy rövid pillanatig jelenné válik a múlt, huszonöt év ki van törölve életéből és újra chanuka szombatja van mint akkor — akkor. És ő hazavárja a jesiváról egyetlen fiát, a jesiva büszkeségét, a fenomenális tudású huszonhat esztendősbóchert, ki szülővárosa templomában fogja tartani első szónoklatát. És a jövődöbeli rabbi azt fogja hirdetni a hívőknek, a mire zsenge gyermekkorában tanította őt az apja térdén ringatva kis fiát: Mathatias főpap diadalmas győzelmét és Isten szent segedelmét, ki megbocsátott egynek kedvéért az egész bűnös Izraélnek.

«Ódchá ki aniszáni vat'hi li lisuá!»

És most megjött és csengő hangja Isten ígét... de nem, a varázs szertefoszlik, Eliezer felsóhajt és két

nehéz könycsepp gördül végig fakó arczán — csak az a hang, az a bűvös, ismerős, kedves hang zengi tovább a szent történet csodáit, a többi hiú álomkép, dőre illusió.

Nem, a fia nem jött meg, a huszonöt év előtti chanuka szombatján; hiába sütött, főzött pénteken kora reggel óta örömpeső szívvel a gondos anya; más papot küldött helyettesül a jesiva és a szegény Channe könyes szemekkel tette fejére a fia tiszteletére készült új kékszalagos, ezüstcsipkés főkötőt és fiáért aggódó szívvel igyekezett engesztelni haragos urát.

— Ha nem jött, hát beteg, tán nagy beteg, zokogta feleletül az öt kérdésekkel ostromló asszonyoknak és zokogása belevegyült a «lecho dódi likrász kalló» felujjongó himnuszába.

Másnap reggel aztán jött egy kis levél, rajta kúsza reszkető vonásokban a fia kezeírása. Az anya remegő keze jobbra-balra forgatta a levélkét, de szombat volt és fel nem bonthatta; a keblébe csúsztotta hát és ott szorongatta egész nap. De mintha a sima papírból fagyasztó hideg áradt volna szívébe, oly nehéz borongó sejtelem nehezedett lelkére. Máskor, hogy újjongtak mindketten, az ő egyetlenük, az ő kadisuk, az ő szemefényük sorainak, és most, mintha fojtogató kéz szorította volna össze a szegény anya torkát.

Egy kínosan hosszú nap után végre megjött az est, és Reb Eliezer havdóle után feltette nagy fekete csontokulárisát és felbontotta a levelet. Négy nagy oldal sűrűn tele volt írva, apró héber betűkkel, de amint tekintete az első sorokra esett, a fejébe tóduló vér

fátyola borult szemére, a betük örült tánczra kerekedtek és a levél zizegve reszketett kezében.

— Apám, bocsáss meg, nem lehetek pap, azt írta benne a fia szívreható könyörgéssel, esdő szóval, meggyőző érveléssel.

Channe asszony halálra sápadtan betűzgette férje vállához dőlve a drága vonásokat és szeméből megeredt a köny.

— És most hadd valljak meg mindent, így végezte levelét, szeretek egész szívemből, egész lelkemből egy lányt, a ki — nem az én hitemből való — nem tudok élni nélküle, nőül veszem — hanem —

Esküszöm, hogy jámbor zsidó maradok és zsidónak fogom nevelni fiamat, ha Isten megáldja frigyemet, ez volt ott megírva, de Eliezer nem olvasott tovább; szivetrázó sikolylyal szökött fel ültéből.

— Tépd el a ruháidat, Channe, kiáltotta feltörő zokogással, nincs többé gyermekünk.

Channe csak nézte-nézte a férje kezéből kihullott levelet, aztán megingott és aléltnan rogyott össze.

Mire magához tért, a dobbanás zajára besietett cseléd gondozó kezei között, Reb Eliezer mélyen behasított ünneplő ruhájában fekete posztóval bevont zsámolyán kuporogva, halótként siratta fiát. Nyolcz napig ült érte sívét, mereven, némán, mozdulatlanul.

A gyász hét eltelte után fiának azt írta válaszul: «Sívét ültem meghalt fiamért», aztán folytatta az előbbi életét, de mosolyogni senki se látta többé.

És ma újra Chanuka van és a szószékről fiatal üde hang csengi fülébe a régi csodás legendát — de neki nincs fia — nincs — meghalt — örökre.

A dallamos hang végre elnémul, az ifjú rabbi biborra gyúltan száll le a szószékről, a kile rázendít a muszafra, de Reb Eliezer hiába hessegeti a felébredt emlékeket. Mint vízbe hullott kő úgy vet a lelkébe nyillalott emlék mind szélesebb hullámgyűrűket.

Ez az emlék kíséri, amint roskadozó léptekkel, mélyen lehorgasztott fővel halad el ingadozva szomszédja karján a templom padsorai közt, némán merőn a meszesességbe bámulva, mintha a távol ködéből integetne feléje valaki, a kit rég nem látott; ez az emlék didereg-teti meg, hogy még meleg, kényelmes otthonában, a kandallóban lobogó hatalmas fatuskók tüzétől átmelegített, szőnyeges szobában is dermesztő hideg borzong át tagjain; ez az emlék fojtogatja a torkát, hogy a szombati ebéd ízletes fogásaiból egy falatot se tud lenyelni, az öreg Frummet nagy bosszúságára, kinek egész szeretetteljes fáradozása kárba vész; ez az emlék kísért álmában is, midőn a felhörpintett pohárka zamatos ó-bortól kábultan az ablakmélyedésben álló ódon karosszékbe dől, és szempillái lecsukódnak.

Az öreg Frummet lábújjhegyen sompolyog ki a szobából, amidőn a Reb Eliezer pihegő mellén rhythmikusan meg-megremegő galambősz szakálon látja, hogy ura édesdeden alszik.

Hát még, ha tudná minő édeset álmodik? Arról a szőszke kis fiúról, kit ugyanezen árnyborus szobában, ugyanez ósdi karosszékben magához ölelve, bevezetett a szentírás csodás virányaiba. «Berésisz bóró Elohim», «kezdetben teremtette az Isten», hangzik ajkairól a szó és az álmodozó szemű fiú áhítattal lesi szavát és gyermeteg

bájos kérdések özönével faggatja az oktató apát. Álmodik a serdülő fiúról, ki játszva küzdi le az ősi nyelv nehézségeit és barmiczvekor meglepi a legöregebb lámdeneket is talmudtudásával; a deli ifjúról ki éjt naphoz toldva, bolyong a szent tan bűvös labirintusában. És álmodik a szép Eszterről is, a rosekóhl bogárszemű, éjhajú lányáról, ki szemét gyakran a szép ifjún felejtette, ha az a jesiváról mint ünnepelet fiatal tudós hazalátogatott, míg aztán a dúsgazdag rosekóhl Reb Eliezernek egyszer szemhunyorgatva oda-súgta:

— Ha az Ephraim fiad rebbe lesz a mi kilénkben, egy szóval se mondom, hogy nem adom neki az Eszterkémét, ha kell neki a lány.

Gyorsan elrobogó kocsi dübörgésétől csörömpötnék meg az ablaktáblák és Reb Eliezer felrezzent álmából. A bűvös víziók eltűntek, és amint kitekint, fázva húzódik beljebb karosszékébe. Künn elborult az ég és a rövid téli délután hulló árnyaival együtt gomolygó hófellegek vonják tompa szürkességbe az eget, melyből sűrűn szállingózó hópelyhek hullanak le a zuzmarás földre. Ott benn pedig barátságosan lobog a tűz a kandallóban, fel-felcsapó tüzikigyókat rajzolva a falakra, de Reb Eliezer mégis fázik.

Egyedül van, egyedül!

Mert hű hitvese, a szerető Channe rég elköltözött. Megölte a bánat. Az orvosok azt mondták, hogy a czudarul kemény tél verte le a lábáról, de Eliezer jobban tudta. Szegény Channe! Hősiesen viselte a rárótt terhet, az engedelmes asszony nem ellenkezett férje szigorú szavával, az istenfélő zsidónő nem zúgolódott a

vallás sujtó parancsa ellen, de az anya nem tudta megtagadni egyetlen gyermekét. Lázálmaiban azt szólogatta csak szerelmes édes szóval, azt szorította kebléhez ölelő karokkal, ébren azt sóvárogta forró ajkakkal, azt keresték révedező szemei.

És Reb Eliezer tépő fájdalomtól égő, száraz szemekkel nézte a beteg kínos lelki vergődését, szíve összeszorult, de remegő keze nem nyúlt a tollhoz, hogy az anyja halálos ágyához hívja — gyermekét.

Mikor aztán kitavaszkodott és egy este az első langy fuvalom hozta be az ablak alatti kis kertben nyíladozó ibolyák illatát, Channe magához intette szeretett urát és hülő ajkai suttogták:

— Mondd meg — a fiamnak — hogy — az anyja — megbocsátott — neki.

Ez volt utolsó sóhaja.

Eliezer megsemmisülten borúlt le neje holttestére, de egyedül siratta drága halottját — mások adták tudtára a fiúnak az anyja halálát. A temetés napján egy óriási, pálmákból font koszorú érkezett a fővárosból, fehér szalagjain fekete betűkkel:

«Megtört szívvel, bűnbánó fiad.»

De Eliezer megrázta hatalmas üstökét és villogó szemekkel utasította el a koszorút.

És ott künn az egyszerű temetőben, midőn Reb Eliezer zokogva búcsúzott el örökre a halottól, egy tekintete se tévedt az élő felé, ki a szomszéd sir emlékkövéhez dőlve zokogta el sajtó fájdalmát. Nem egy szem fordult kérőn, biztatón az ősz apa felé, hogy ajkairól lesse a kedves halott sírján a bűnbocsánat ígését, midőn fia tántorgó léptekkel és könnyes szemekkel közeledett feléje.

— Bocsánat, apám, bocsánat!

«Nekem nincs fiam,» felelt Eliezer zordonan és egy tekintetet se vetve az anyja sírhalmára boruló fiúra, szilárd léptekkel hagyta el a temetőt.

Azóta nem látta. Egy évvel később négypecsétes nagy levél érkezett ajánlva idegen kézírással. Felbontotta. Színes arczkép hullott ki belőle, egy rózsás arcú, szőkefürtű gügyögő kis buba mosolygott feléje a képről, a hátára az volt csupán írva. «Unokád.» Semmi egyéb.

Eliezer borítékba zárta az arczképet, egy tiszta lapra azt írta reszkető kézzel:

«Nincs fiam, nincsen unokám!»

Aztán visszaküldte az arczképet oda, a honnan érkezett és egyedül maradt.

Mintha a megbánás sóhaja törne fel Reb Eliezer szívéből, de ajka szent meggyőződéssel rebegi ma is mint akkor:

— «Adonai echod.» Egy az Isten.

Ezzel örökre szakított a múlttal. Fia nem közeledett többé se szóval, se levéllel az engesztelhetetlen apához, nem ostromolta hiábavaló könyörgéssel a hit pajzsával vértezett szívet. Eliezer akarata beteljesedett, fia meghalt számára örökre. Vajjon így akarta-e, vajjon szíve egy rejtett zugában nem-e várta, hogy fia újra bekopogjon? Ki tudja! Ajka nem emlegette őt soha, csak néha-néha, ha hírül hozták neki fiának egy új diadalát a tudomány és költészet mezején, vagy ha a lapok világgá kürtölték hírnevét, akkor Reb Eliezer daczosan rázta meg a fejét és tiltakozón mormogta: Nincs fiam. Haja megfehéredett, teste meggörnyedt a

sok testi-lelki sanyargatástól, a melylyel fia büneért vezeklett, de szíve meg nem bocsátott.

Künn hull-hull a hó csendesen, álombaringatón, a kandallóban fel-felzokog a kürtöbe csapó éjszaki szél, de Reb Eliezer szívében huszonöt év keserüségének fagya olvadozik és soká elnyomott érzelem melege buzog fel szívében, amint fülében visszhangzik büvölön, feledhetlenül, érczes csengéssel:

«Ödchá ki aniszáni vat'hi li lisuá.»

Az átelleni házak ablaksoraiban felgyúlnak a lámpák, az utca megnépesedik, a templomból csoportosan hazasiető férfiakkal, kik egymásnak «szerencsés jó hetet kívánva», elszélednek, ki jobbra, ki balra, barátságos meleg otthonába.

Aztán csend borul újra az utcára, vége van a szombatnak.

Az öreg Frummet halk léptekkel nyit be most a szobába, behozza a tarka viaszfonatost, meg az illatos bszóment és a zamatos bort és felgyújtja a nehéz bronzlánczokon függő ódon csillárt.

Aztán akadozva szólal meg: «Reb Eliezer, az új rebbe kíván tisztelegni. Ebéd után is itt járt már, de láttam, hogy Reb Eliezer alszik, hát nem akartam felkelteni. Bejöhet-e?»

Reb Eliezer arcza felragyog és szíve nagyot dobban.

— Vezesd be gyorsan és hozd fel a pinczéből a legjobb boromat, hogy illón fogadhassam a kile papját.

Frummet korát meghazudtoló fürgeséggel siet ki és Reb Eliezer nagy erőlködve emelkedik fel ültéből, hogy kellő tisztelettel üdvözölje érdemes vendégét, kiről

csodadolgokat beszélt a fáma és ki hangjának csodás varázsával sírjából feltámasztotta a múltakat.

Néhány pillanattal később megnyilik az ajtó és az ifjú rabbi sudár alakja áll meg a küszöbön. Elfogultan, habozva áll meg egy perczig, aztán mélyen meghajtja magát és elfátyolozott hangon köszönti Reb Eliezert:

«Áldott legyen a kezdődő hét.»

— Ámen, rebegi Eliezer ájtatosan. — Ez a hang, Istenem, ez a hang, hogy vibrál a szíve üde csengésétől! — Lépjen közelebb, tisztelendő uram; vén csontjaim megtagadják a szolgálatot, bocsásson meg, hogy nem mehetek kedves vendégem elébe. Lépjen közelebb, hadd szorítsam meg a kezét, hadd köszönjem meg a mai drósét, Egy régi sebet fakasztott fel véle és az most vérzik és sajog, de legalább érzem, hogy még nem halt meg a szívem egészen.

Az ifjú pap halovány orczáin égő bibor gyúl fel amint lassan, lázasan dobogó kebelével közeledik a méltóságteljes aggastyánhoz, ki jóságos mosolylyal nyújtja feléje mindkét kezét.

De amint elhomályosult tekintete az előtte álló fiatal rabbi arczára esik, egész teste megrendül, karjai bénultan hanyatlanak le, ajka meg-megvonaglik és velőtrázó sikoly tör fel ajkain:

— Ephraim! fiam!

— Ephraimnak hívják az apámat, — szól az ifjú pap elfátyolozott hangon.

Reb Eliezer merőn szegzi szemét vendégére.

— És az anyját? — hörögte alig hallhatón.

— Anyám nincs. Meghalt, mikor nekem életet adott.

Apámon kívül senkim sincs. Nagypám él, de könyörtelenül kitagadta fiát és unokáját, mert más hitű nőt szeretett és el is vette hitvesül. Tán el is átkozta haragjában egyetlen fiát és az apai átok megfogant.

— Nem átkozta el, suttogta Eliezer, maga elé révedezve.

— Megfogant és gyász borult a mézeshetek örömére; megfogant és öröm cseppent a szerelem serlegébe; édes apám szeretett jószágos anyja meghalt és meg nem bocsátott fiának, hanem maga után vitte-vonta apám viroló hitvesét — anyámat.

— Az anyja megbocsátott fiának, utolsó szava áldás volt reá, mormogta Reb Eliezer mellére horgasztva fejét.

— Apám nem nősült meg újra, nekem szentelte az életét. Papnak kell lenned, fiam, így szólott hozzám, tudós nagy papnak, mert rád szent kötelesség vár, meg kell hogy váltsad a fejemen nyugvó apai átkot, meg kell, hogy engeszteljed anyám síron túl haragottartó lelkét.

Az aggastyán testét görcsös reszketés futotta át, de ajka néma maradt.

— Apám vezetett be a talmud virányába, miként vélette volt nagypám, a ki nagyon-nagyon szent ember volt, ajkáról hallottam először zendülni a szent tanítást: «Berésisz bóró elohim: Kezdetben, fiam, volt az Alkotó»; ő nevelte bennem nagygyá a zsidó nagy eszményeit és én pappá lettem, beváltottam apám megszegett szavát, hirdetem Isten igéjét:

«Ódchá ki aniszáni vat'hi li lisuá.»

Hangja egy perczig elcsuklott, aztán akadozottan folytatta:

— Reb Eliezer, jóvá tettem, a mit apám vétett?

Az aggastyán még mindig behúnyt szemekkel, benső megindulástól reszketve ült ott karosszékében, nem hallotta, hogy az ajtó újra nyílik és egy dereshajú férfi közeledik feléje ingadozó léptekkel, könybeborult szemekkel és megáll az ifjú pap oldalán.

— Reb Eliezer, a nagyapám, kitagadott apám vétkeért, fogadjon be unokának, kiáltott fel kitörő ifjúi hévvel a rabbi az aggastyán elé leborulva.

És az öszhajú idegen az ifjú nyakát átkulcsolva melléje ereszkedik le és elcsukló hangon rebegi, égő csókkal és forró könyekkel borítva az aggastyán fonnyadt reszkető kezét:

— És bocsáss meg az unokád kedveért bűnbánó fiadnak, apám.

A forró ajkak érintésére, az emlékében rég-rég kísértő hang hallatára hirtelen felocsudik a vén lamden. Mintegy villanyütésre egyenesedik fel görnyedt teste, egy tekintet esik csupán az előtte leborult férfi deres hajára, bánatredős arczára; aztán fellobban szemében a sugár, felgyúl arczán a pir és a soká elnyomott szeretet szenvedélyes, mindent feledő és mindent feledtető mámorító kéjével öleli keblére gyermekét, és önfeledten, zokogásba fulva rebegi:

— Ephraim, fiam, egyetlenem! Fiam! Unokám! Adonai, köszönöm, köszönöm «Ódechá, ki ániszáni vá't'hi li lisúó». «Köszönöm Isten, hogy meghallgattál, üdvömrre vált fenytő kezed». Néma hallgatás borúlt a teremre, csak az egybeforrt szívek dobogása hallatszott a mély csendben.

Aztán mintha eszébe villanna valami, keze a közeli

kis asztalkán álló menőre után nyúl, reszkető újjai alatt egyenkint gyúlnak fel a gyertyák, fonyadt ajkai boldog mosolyra nyílnak; fakó arczáról a hála könnyei peregnek csillogva ezüst szakállába és reszkető hangján felcseng a ősrégi diadalének:

«Maóz czúr jesúászi
Lechá náe lesabbéach.»

«Segedmem ősi sziklafokának
Zengedezzünk öröménekeket.»

Az ifjú rabbi csengő baritonja belevegyül az agg reszketeg hangjába és mind-háromuk ajkáról ujjongva tör égbe a hálátadó hymnusz, messze-messze kicsengve a sötét téli éjszakába.

A zsoltár elhangzik ajkukon. Reb Eliezer arcza átszellemül nem e világból való örömragyogásban és ég felé tekintve suttogják ajkai:

— Channe, megtért a fiunk, jöhetek!

Budapest.

Cserhalmi H. Irén.

AZ EMBERI SZENVEDÉSEK.

A tapasztalat az ismeretek kútforrása : a szenvedések filozófiája Izraél találmánya. E filozófiát három évezred eseményei táplálták, a mely végtelen időszakban az anyag örökösen változott, más-más alakot öltött, minden szint és fokozatot mutatott, de soha ki nem fogyott, tökéletesen el nem enyészett. Nincs a szerencsétlenségnek az a fajtája, a mely Izraélt megkimélte volna, nincs a szenvedésnek az a neme, a melynek ne lett volna osztályosa : a nemzeti száműzéstől az apró tűszurásokig, a máglyától az utczagyerköczök gúnyjáig a fájdalmak egész skáláját százszor végig szenvedte.

Izraél szenvedése kezdődik Egiptomban és — nem végződik Oroszországban. Nemzeti születése fájdalmak között, évszázados rabszolgaság elszenvedése után történik és alig zengte el a felszabadulás zsolozsmáit, már is újabb nyomorúság, változó szerencsével folyó fél-évezredes élet-halál harcz kezdődik. Már-már szebb jövő int feléje, egy emberöltőn át a fényes, egységes nemzeti királyság nyujtotta dicsőségben sütkérezik, midőn belviszály ketté szakasztja birodalmát és a tények logikája elvezeti a kétszeres nemzeti számkivetéshez. Belső erejénél fogva ismét lábra áll, de önállósága múltó

ábránd; újabb rabiga, melyet tűrni sem hajlandó, sem képes nem volt, időszámításunk első századaiban végleges nemzeti megsemmisüléshez vezet. Történetének útjelzői katasztrófák, közei e katasztrófáktól való rettegés. A világtörténet összes nagyhatalmai: Egiptom, Asszír-ia-Babilonia, Media-Perzsia, Hellasz-Róma, mind-mind éreztették Izraéllal karjuk súlyát: Palesztina a világhódítók országútja.

Róma is romba dőlt, de Izraél szenvedéseit nem temette romjai alá; Izraél csak urat cserélt, egyért többet, de nem sorsot — ő tovább is szolga maradt. Változnak a föld urai, de nem Izraél rabsága. Kétszer vesztette el hazáját, ősei földjét elhagyta, foglalkozását megváltoztatta, nemzetiségét feladta, római elnyomóját, ki országának és szent városának még nevét is eltörölte, túlélte, de sanyarúsága nem szűnik meg: a nemzeti ellenség vallásos ellenséggé alakul át. Izraél a vederből a csöbörbe kerül: a fajgyűlölet helyébe a fanatizmus lép. Akkor vette kezdetét ama másfélezer éves páratlan tragédia, a mely egy évben több vértanút követelt, mint a mennyit a szintén gazdag martiriumot szenvedett kereszténység egész létele alatt nem áldozott. A zsidóságnak nincs egy szentje sem, de számtalan a vértanúja. E sötét korszakot jellemezte a modern zsidó tudomány megalapítója, a következő megindító sorokkal: «Ha van a szenvedéseknek lajtorjája, akkor Izraél a legfelsőbb fokot érte el; ha a fájdalom tartama és a türelem, a melylyel elviseltetnek, nemessé tesznek, akkor a zsidók a világ összes főnemeseivel kiállják a versenyt».

Ezek nagy vonásokban azok a külső tények, a melyek

a prófétákat és költőket, a tudósokat és agadistákat, a bölcsészeket és theologusokat, a hogy a korok változásával Izraél vezérlő szellemeit nevezték, a szenvedésekről való elmélkedésekre indították. Buvárkodásuknak, elmélyedésüknek rúgója nem csömör keltette pessimizmus, nem a túlszigázott idegek beteges képzelgése, sem hazug világfájdalom — ezeket a modern virágokat a régi zsidóság nem ismerte — hanem való, megrázó tények. Ép ezért, mert lelkük egészséges volt, gondolkozásuk nem vezette őket a lemondáshoz, a kétségbeeséshez, hanem a legsúlyosabb külső helyzetek között is a feltoluló kérdésre oly feleletet kerestek, amely egyrészt megnyugvással szolgált, másrészt reményt nyújtott egy szebb jövőre.

*

Első sorban az egész nemzetet ért csapások keltették fel a bibliai írók gondolkozását, egyrészt azért, mert a régi népeknél általában az elmélkedés iránya arisztokratikus volt, úgy hogy az egyesnek ügyes-bajos dolgai nem tartattak elég érdekeseknek és elég érdekeseknek a közfigyelem felkeltésére. Tulajdonképpen csak a politikai szabadság beköszöntése, a francia forradalom által vonult be az individualizmus a filozófiába, a demokrácia a szépirodalomba. Azóta a politika egy lépéssel tovább haladt és vele együtt a litteratura is, mert a naturalizmus különféle változataival és neveivel nem egyéb, mint a társadalom előretörő negyedik rendjének a poézise. Másrészt a régi népeknél, különösen a földművelőknél, az egyesek jóléte szorosan össze volt kötve az egész nemzet

sorsával, úgy hogy a közösséget ért csapás közvetlenül érezte súlyát az egyesekkel is. Ha az eső elmaradt, az egész ország nyomorgott, ha bőségesen hullott, az áldás általános volt. Ezenkívül a faji érzet is fejlettebb és mélyebb volt, mert a törzset, a népet a közös vér és — a mi a régiék szemében ennél is többet jelentett — a közös vallás alkotta.

A nemzeti katastropha okát és igazolását a szentírás történetírói az emberi természetben rejlő és innen az Isten kormányzására is átvitt megtorlás elvében látják. A nemzet saját bűne után, nevezetesen az évszázadokig tartó és semmi vészjelek által ki nem írható bálványimádás folytán veszett el, mert nincs büntetés bűn nélkül. Ez az egész biblia történetén áthuzódó pragmatismus velejében bármily irányú gondolkodó által helyesnek ismerhető el. Tény ugyanis, hogy a kettő között okozati összefüggés van, mert nemzet csakis saját bűne következtében pusztul el. A politheismus a vele szoros kapcsolatban álló fajtalansággal, vérontással, szívtelenséggel és egyéb fogvatkozásokkal oly erkölcsi sülyedéssel, következésképp oly nemzeti elzülléssel járt, hogy a nép az első nagyobb viharral nem tudott szembe szállani és így a saját maga okozta gyengeség áldozata lett. Eltipratása bűnhődése volt.

Az elemi csapások, éhség, pestis, pusztító ellenség stb., melyek az országot érték, szintén büntetések. Az egész nép szenved, mert egymásért közösen felelősek. A bűnös és ártatlan egyaránt sújtatik, mert a míg bűnös van, nincs ártatlan. A bűn olyan, mint a pestis, nem kimél senkit; valamint a testi járvány kiküszöbölése közös feladat, ép így közös cél kell hogy legyen a lelki

járvány kiirtása is. Az erkölcsi közösség birjon közös erkölcsiséggel. Ha a közös erkölcsiségben hiba esik, mindenki felelős, tekintet nélkül arra, hogy ki követte el a bűnt.

A kölcsönös felelősség prófétai eszméjéből következik, hogy minden egyes kötelessége nemcsak a saját, hanem a felebarátjának a tökéletesítésén is fáradozni. Nem csak meg van engedve, hanem kötelessége is felebarátját bizonyos határig inteni. A büntetésnek tehát nem pusztán a megtorlás a célja, hanem a javítás is. Valamint a világi büntetés, bibliai felfogás szerint, első sorban elrettentés, úgy az isteni büntetés célja is a bűntől való elriasztás, a megtérésre, javulásra való intés.

Az emberi szenvedések az Isten nevelő-eszközeihez tartoznak, ép úgy, mint a fenyítés az atya, a legrégibb tanító és nevelő kezében. A pogány népek, közöttük a művelt görögök és a politikus rómaiak is, az embert érő csapásokban az istenek haragját, oknélküli boszúját, sőt irigységét látták, a régi héberék a megérdemelt büntetést. Ha a népek istenfogalmában erkölcsaik tükröződnek, akkor bátran állíthatjuk, hogy a régi héberék morálja messze kimagaslik a görög-római világ etikája fölött. Az utóbbiakat isteneik az igazságtalanságra tanították példájukkal, az előbbieket az Egyisten az igazságosságra, mert csapásai nem ok nélkül sújtottak, hanem fenyítő, javító eszközök, bűnre mért büntetések. Az ember tehát, ki Isten mintájára cselekedjék, szintén ne legyen erőszakos, igazságtalan, ki kénye-kedve szerint bánik felebarátjával, magát pusztán erejétől vezéreltetvén. Az emberi szenvedések

elmélete ezek szerint a nép erkölcsi felfogásának tükre és egyszersmind nagy mértékben irányítója is.

Könnyű azonban belátni, hogy sem ezek az elméletek, sem mások, a melyek kiváltképen Jób könyvében felszínre kerülnek és a melyeknek képét az előző Évkönyvben adtuk, nem elégségesek, hogy Izraél végtelen szerencsétlenségének az ész által belátható és a lélek által megnyugvással fogadható magyarázatul szolgáljanak. Bármily bűnös Izraél, elnyomói nem kevésbé bűnösök, bármily mélyre sülyedt Juda, szomszéd népei sem sülyedtek kevésbé mélyre. Valamennyi nép egyaránt bűnös, egyaránt szorul fenytésre, javításra, nevelésre, próbára, a szenvedések tisztító tűzére. A tények emez ellenmondása nem hagyta a próféták lánglelkét nyugalomba ringatni és az örökös tépelődés, töprengés, gyötrő elmélkedés, a nagy névtelen prófétát, kinek iratát Ézsajás 40—66. fejezetében bírjuk, oly gondolatsorra vezet, a melynél mélyebb és fenségesebb a bibliai irodalomban sem található.

A babiloniai exiliumban élő próféta testvérei sanyarúsága közepette tisztán és öntudatosan ismerte fel és hirdette azon eszmét, hogy Izraél kizárólagos hivatása az Egyistenesség eszméjének, az ebben rejlő és ebből folyó erkölcsi világnézetnek diadalra emelése. Ezen főczél: az Úr megismerésének terjesztése mellett minden más tekintet elenyészik; Izraél eszköz az Isten kezében és ez okból népélete úgy irányítandó, hogy a végczél elérésére a legalkalmasabb, a leghasználhatóbb eszközzé váljék. Izraél az Úr szolgálja. Ámde a fogságba került Izraélnek csak egy töredéke maradt hű ősei istenéhez, míg a többség elpartolt tőle, és ezen hűsége miatt úgy

a pogányoknál, mint saját fajbelijeinél és osztályosainál gúny és üldözés tárgyává lőn, ez okból az «Úr szolgálja» csak Izraélnek eme jobbjai. Az eszköz a népek és a többi Izraél üdvének megszerzésére csak a nép eme jobbjai és ép ezért csak ezeket éri az a sors, a mely őket magasztos és világtörténeti hivatásukra érettekké teszi.

De Izraél jobbainak feladata hivatásukkal nincs kimerítve. Nekik nemcsak az Örökkévaló ismeretét, imádását, az ezzel kapcsolatos erkölcsöket kell a népekkel megismertetni és elfogadtatni, hanem ezen népek bűneit is expiálni, ezeknek büntetését is elhárítani. És a csapások, a szenvedések, a melyek jórészt a népek bántalmazásaiból állanak, Izraéltől valóban elvállaltatnak. Izraél nemcsak a népektől, hanem a népekért is szenved: üldözőiért bűnaldozat. A bárány magára veszi hetven farkas mindenféle bűneért járó büntetését és ezenfelül megszelidíti őket. Az énről való lemondás, az önfeláldozás minő szédítő magassága! Önösségtől átítatott gondolkozásunk által fel sem fogható énnélküliség.

Lássuk azonban a rendelkezésünkre álló tér által határolt keretben, hogy a próféta maga mikép festi eszme körét. **Izraél hivatása:**

«Te pedig szolgám Izraél, kiválasztottom Jákob, Ábrahám kedveltem magzata, kit megragadtam a föld széleiről és szegleteiből szólítottalak és mondtam neked: szolgám vagy, kiválasztottalak és nem vetettelek meg, ne félj, mert veled vagyok. Ime szolgám, kihez ragaszkodom, kiválasztottom, kiben lelkem gyönyörködik, szellemem adtam reá, igazságot hirdet a népeknek. — Én, az Úr, szólítottalak kegyelemmel, megragadtam ka-

rodát, alkottalak és adtalak népszövetséggé, nemzetek világosságává, hogy nyisd meg a vakok szemét, hogy vezesd ki a börtönből a foglyokat, a zárkából a sötét-ségben ülőket. — E népet számomra teremtettem, hogy dicsőségemet hirdesse. — Szolgám vagy te Izraél, a kivel dicsőíttetem. — Az Úr megajándékozott oktató nyelvvel, hogy felsegíthessem a kimerültet igémmel . . . Az Úr megnyitotta fülemet és én nem ellenkeztem, nem hátráltam; hátamat adtam az ütőknek, arczomat a tépőnek . . . de tudom, hogy nem maradok megszegyenülve, közel van igazolóm . . . ime az Úr segít engem. — Hallgassatok reám igazságot ismerők, nép, melynek szívében tanom, ne féljete az ember gyalázásától, káromlásaitól ne rettegjete . . . mert igazságom örök, segítségem nemzedékről-nemzedékre. — Valamint az égből leszálló eső és hó oda nem tér vissza, míg nem itatta a földet, míg nem sarjasztott és növesztett és adott magot a magvetőnek és kenyeret az evőnek, úgy igém (szól az Úr), a mely ajkaimról száll, nem fog üresen visszatérni hozzám, hanem megcselekszi a mit kívántam és szerencsésé teszi azt, kit küldtem.»

A való azonban kiáltó ellentétben áll ezen ideállal: Izraél üldözött, sanyargatott, megvetett, szerencsétlen. Erre a próféta több okkal felel. Először azon általában hangoztatott okot említi, hogy Izraél bűnös. «Bűneitek választanak el benneteket Istentéktől. — Ki vak, ha nem az én szolgám, ki süket, mint az én küldöttem . . . sokat lát, de nem tartja meg, nyitva fülei, de nem hall». Ugyanezért Izraélt elő kell készíteni, éretté kell tenni hivatásának méltó betöltésére: «Megtisztítottalak, de nem váltál ezüstté, megvizsgáltalak a nyomorúság ko-

hójában». Az üdv késik, de nem marad el (43, 1—5. 25; 44, 1—3. 22; 45, 17; 49. 7. 14—16. stb.) Ez annál csodálatosabb lesz, minél mélyebben állt az Úr szolgálója a népek szemében. Akkor felismerik, hogy az ő szenvedése a népekért történt: «Mint csemete szállt fel, mint gyökér szomjas földből, sem alakja, sem fénye . . . megvetett, emberektől került, fájdalmak férfia, nyomorúság meghittje, mint kitől Isten elfordult, lenézett, nem becsült. Azonban betegségünket viselte, szenvedéseinket tűrte, mi pedig tekintettük nyomoréknak, Istentől sújtottnak és sanyargatottnak; de ő sebes volt vétkeinktől, szétzúzott bűneinktől, jólétünk fenytése rajta, sebei által gyógyultunk; mint a nyáj tévelyegtünk, mindenki saját útját vette és az Úr mindnyájunk gonosztettét reáhalmozta; bántalmaztatván, alázatos maradt, ajkai meg sem nyiltak, mint a bárány, a mely a vágóra vitetik, mint a jüh, a mely lenyírói előtt elnémúl . . . pedig jogtalanságot nem követett el, hazugság nincs szájában . . . De ivadékokat fog látni, hosszú életű lesz és az Isten szándéka általa teljesül». Az Úr üdvével fogja szolgáját megajándékozni, mert életét áldozta, sokaknak bűnét vállaira vette.

Ezen kép egyes vonásait a régi egyház a kereszténység alapítójára vitte át és ezután a prófécziát reá vonatkoztatta. De a nemzsidó exegéták sem tartják többé ezt a magyarázatot helyesnek. Okaik igen meggyőzők, különben nem fogadtattak volna el általában. A két esemény között egyébiránt egy félévezred fekszik, a próféta hallgatói tehát meg sem értették volna; fölösleges szóbeszéd pedig a prófétáknál nem található.

Több régibb és újabb zsidó szentírásmagyarázó az

épen ismertetett prófécziát nem a babiloni, hanem a jelen «gólusz»-ra vonatkoztatja. Ha ezt az exegézist nem is fogadjuk el, még se tagadhatjuk, hogy a látnok által festett kép csakugyan a második diaspora fotográfiája: nem az exaltált fantáziának szüleménye, hanem reális valóság, évezredes esemény. A zsidóság szétszórása az egész föld kerekiségén már az ó-korban, az ő szenvedése, juttatta diadalra az Egyistenség eszméjét. A jelenleg uralkodó vallásnak évszázados propoganda által készítette elő a talajt nagy szenvedések árán, mert a pogányok gyűlölték a zsidókat hitük és erkölcsük miatt. Még nem létezett «apostol» — az apostolkodás maga is zsidók teremtette intézmény — midőn már az ó-világ egész területén éltek zsidó hitközségek, melyek köré a pogányok közül Rómában ép úgy, mint Athenében és Alexandriában és minden nagyobb városban «istenfélők» csoportosultak. Ezek voltak a jelenkori uralkodó nagy nemzetek vallásának úttörői. A zsidók sorsát ezen nemzetek között, a melyeknek világosságot gyújtottak, nem festette rikitó színekkel a próféta: a kép talán a valóság mögött maradt. Az iszlámot az ő 120 millió híveivel szintén az Arábiába került zsidóság szülte. Az ott élő három zsidótörzs ezt az alkotását életével fizette meg: Mohamed kiirtotta őket. Az «Úr szolgája» meghalt. Megtették kötelességüket, nincs többé hivatásuk, gondolhatta Allah prófétája. Még egy nagy vallásalapítás történt földrészünkön: a reformáció. A komaság ennél is a zsidók bibliáját illeti meg. Luther a zsidókban szövetségeseket is keresett; ha erre nem is voltak hajlandók, de a reformáció művéhez szükséges héber ismereteket

az ő tudósai szolgáltatták. Midőn az épület tető alatt volt, a zsidók félre tolattak; kötelességüket teljesítették, sorsuk nem változott. Hazánkban a szombatosok, «a zsidózók» felekezetének megszületése is csak szenvedésekkel járt. Izraél megmarad az emberiség szenvedőjének — hivatását még mindig nem töltötte be teljesen.

*

Ézsaiásnál a nemzeti, Jóbnál az egyéni szenvedések problémája domborodik ki. A Jób gondolatkinését azonban már múlt évi cikkünkben, bár más összefüggésben, bemutattuk, úgy hogy áttérhetünk a hagyomány felfogásának ecsetelésére. A biblia és a talmud általában úgy viszonylik egymáshoz, mint a poézis és a próza. Nemcsak a formára, hanem a tartalomra nézve is. A szentírás szerzői költők, a talmud szerzői tudósok; a szentírásban a törvények is költői alakba vannak öltöztetve, a talmudban a költészetnek is törvényize van. A mag azonban mindkét irodalomban nagyjában azonos. A talmud sem eszmegazdagság, sem erkölcsi mélység, sem életbölcseesség tekintetében nem marad el a biblia mögött, sőt egyik-másik pontban föléje is emelkedik. A jelen kérdésnél is a hagyomány oly momentumot visz be a problémába, a mely a szent költőknél legfeljebb lappangott: a túlvilági életet. Az élet ellentmondásai: a jámbor szenvedése és a gonosz szerencséje, a földi élet körén kívül eső világban nyernek kielégítő megoldást. A jámbor lelkek ebben a hitben találhatóak és találhatnak megnyugvást. Sok mély filozófus is.

A zsidóság a hagyomány korszakában a szenvedé-

seknek még magasabb iskoláját járta, mint a bibliai korban, az élet tehát bőséges anyagot nyújtott, hogy témánk fölött gondolkozzanak. Számos szentenciába foglalják össze gondolataikat a szenvedésekről, melyekből néhányat közlünk. Axiómájuk: Nincs fájdalom bűn nélkül.

A szenvedések javító-szerek. Izraél az olajfához hasonló: valamint az olajbogyó csak zúzás által adja ki olaját, ép úgy Izraél csak nyomás által tér vissza a jó útra. A jámborokkal az Úr hajszálnyira számol, nekik szigorúbb kötelességeik vannak. Ha szenvedések érik az embert, kutassa át cselekedeteit. A szenvedések annyira Izraél sajátjai, hogy a prozelitát sem kimélik. Ezek a tények arra vezették a hagyomány bölcseit, hogy a szenvedésekben az Isten szeretetét látták. A kit az Úr kedvel, fájdalommal látogatja meg. Ha azonban oly természetűek vagy oly fokúak, hogy a tóratanulmányozást megakadályozzák, akkor nem szeretetből fakadt szenvedések. Súlyos testi kiütések és a gyermekek elhalálózása nem a «szeretet fájdalmai». Az Isten akarátába való türelmes megadás legmeghatóbb nyilvánulása az, hogy a fájdalmakat hallgatással, panasz nélkül kell fogadni. A legjellemzőbb a zsidók helyzetére, hogy külön műkifejezésük van a szenvedések elvállalására. Sőt gyakran találkozunk ezen kitételrel is: «kedvesek a szenvedések». Tóra, szent föld, túlvilági élet eme három jó isteni ajándék, szenvedések révén adattak Izraélnek. Csak zsidó talajból fakadhatott ki ama ethikai tekintetben klasszikus mondás: «Kik elnyomatnak, de el nem nyomnak, a kik hallják gyalázásukat és nem felelnek, kik szeretettel cselekszenek, szenved-

déseiken örülnek, azokról szól az Irás: „Szerettei olyanok, mint a fényében felkelő nap“.

A helyettesítő szenvedés bibliai eszméjét is megtaláljuk a talmudban. A jámbor szenvedései expiálják az emberek bűneit. Egy nagy bölcsnek fájdalomban töltött napjaikor senki sem halt meg kora előtt. Izraél legfőbb javai: a megváltás és a jövő élet előmozdításnak a csapások eltürése által. Izraél fenyítése jövődjének záloga. A jámborok e földön szenvednek, hogy majdan elvehessék jutalmukat. Ezek az eszmék, amelyek a szenvedésekben való kéjelgés kifolyásának látásának, azon tendenciával bírnak, hogy a tényleges állapotokat a Gondviselés kormányzásának igazságosságával kiegyenlítsék és hogy a sanyarúság közepette kitartásra buzdítsanak és vigasztalást nyújtsanak. A zsidóság józan életfelfogása megóvta hívőit, hogy ezen esirákból nem kelt ki sem középkori önkinzás, sem világkerülő szerzetesség. Azonban idegen talajba kerülve, a mag kikelt, keményszívűséget természetve, amelynek nem utolsó áldozata maga a zsidóság lett és évszázadokra volt szükség, hogy az emberiség derültebb életfelfogáshoz térjen vissza, amelynek legszebb virága a hitet és nemzetet nem ismerő humanizmus, amelynek mi zsidók őseinktől öröklött eszmekincsünk folytán első ápolói legyünk.

A zsidó nemzeti irodalomból és a görög-arabs filozófiából táplálkozó középkori zsidó bölcsészet sem kerülhette ki problémánkat. Ennek legkiválóbb képviselője Maimonides, a Tévelygők Vezetőjében részletesen foglalkozik a kérdéssel és velejében a következőket mondja:

«Arabs filozófusokkal szemben tagadja, hogy a világban a baj több volna, mint a jó. A bajoknak három forrásuk van. Az első a természet. Örökös jövés-menés, folytonos változás. De sem ez, sem az elemi csapások nem okozzák a bajoknak csakis kis részét. A második az emberekben rejlik. Az egyik a másikat elnyomja; népek háborúskodnak. Ebből már több szerencsétlenség származik. A bajok főforrása azonban az ember életmódja. Mértéktelen élvezetében, kincsek utáni vágyaiban és törekvéseiben rejlik. Ha mérget iszik, a Mindenható ellen kel ki, ha mértéktelen sóvárgásai nem nyernek kielégítést, a világ bajairól panaszkodik. Azonban az örök törvények nem változtathatók meg minden egyes pillanatnyi szükségletei és kíváncsalmi szerint, különben zürzavar állana be. A főargumentuma azonban, a melylyel újkori bölcsészekre is hatott, az, hogy a föld a világegyetemnek csak egy pontja és hogy az ember e földnek csak egy paránya. Az emberiség a világ és Teremtőjének megítélésénél nem tekintheti magát középpontnak, annálkevésbé minden egyes, a hogy ez történni szokott». Az emberi szenvedéseket is szerénységgel és lemondással ítéljük meg.

*

Büszkén mutat a jelenkor fia az ismeretek körében elért sikereire: nemcsak évezredek tapasztalatainak örököse, hanem azoknak végtelen mértékben szaporítója is. A tüneményeket soha nem sejtett tökéletes eszközökkel felszerelve és költségekkel ellátva, kutatja: az eget lefényképezi, a tengereket kiméri, a föld gyomrát kikutatja, a villámot szolgálatába kényszeríti, az ele-

meket szüksége szerint köti össze és választja el, régi népeket sirjuktól és ki, nyelvüket életre kelti, buvár szeme előtt megszűnnek az idő és tér távolságai, nyitott könyv előtte ég és föld és a mit határolnak — de a mi legközelebb áll hozzá, ő maga, ép oly talány előtte, mint évezredekkel ezelőtt. Megmérheti az ingert, az időt, mely alatt érzéssé válik, de a lélek rejtélyeiről még sem lebbentette föl a fátyolt. Az emberi agy hosszú csiszolás által fényesebb lett, de a szív nem vált fogékonyabbá: nem érezünk ma édesebb gyönyöröket, sem élesebb fájdalmakat, mint a hajdankor rég porladozó egyénei. Az elme fejlődésképes, a szív nem, mert milliók meg milliók eszméit közölhetni az elmével, de egynek érzelmeit sem a szívvel; érzelmi világunk sekélyebb és egyhangúbb lett, szívünk húrjai nem rezegnek többé oly elevenen, mint azokéi, kiknek ismeretkincseit örököltük és gyarapítottuk. Ezekben ismerjük el az elődöket mestereinknek: a lét titkait jobban ismerték, mint a naiv materializmus és a raffinirozott agnoscizmus. Az élet viszontagságai között — Izraél melyik gyermeke nem ismeri ezeket? — emlékezzünk régiekre, pusztító viharokra és őseink állhatatosságára; heroizmusuk emeljen fel bennünket; példájuktól merítsünk erőt és enyhülést felekezeti és az egyedi apró szenvedéseink közepette.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

SZÁZADUNK ELEJÉBŐL.

(Kulturmozzanatok a magyar zsidóság újabb történetében.)

A pesti izraelita templomban minden esztendőben az engesztelő napon, hazkára alkalmával, kegyelettel emlékeznek meg mindazokról, akik emberbaráti alapítványokkal, vagy a hitközség körül kifejtett sok esztendei munkálkodással és szolgálattal maguknak különös érdemeket szereztek. Csak épen azon egyén nevét nem említik, aki a pesti zsidó hitközséget jelentékeny vagyonának mintegy általános örökösévé nevezte ki, a ki a nagy pesti zsidó fiu-árvaházat alapította és a ki a pesti zsidó országos siketnéma-intézetet oly gazdagon dotálta; az 1874-ik év május 31-én gyermektelenül elhalt *Fochs Antal* nevét a hazkára alkalmával soha sem említik, s ez saját kivánsága szerint történik. Az 1873-ik év márczius 1-jéről kelt végrendeletében azon óhajtásnak adott kifejezést, hogy: «valamennyi emberbaráti egyesület és intézet a rája hagyott összeget csakis szüleinek, *Fochs Móricz L.* és *Fochs Johanna* nevén vezesse be emlékkönyveibe.» Ezen utolsó akaratára szerint minden időben *Fochs Mózes Lőb* és *Fochs Johanna*, a pesti filantropnak szülei említettnek fel a templomban.

A fiú önzetlen emberbaráti működése és rendkívüli

szerénysége — ő maga sokak előtt a különöz színében tünt fel — atyjának a halhatatlanságot biztosította.

Ki volt *Fochs L. Móricz* (vagy Mózes)?

Mint sokan, úgy ő is Csehországból jött fiatal korában Magyarország fővárosába, a melyben kilenczven év előtt csak egy kis zsidó község létezett. A jobbmódú zsidó családok, a melyek gyermekeiket jobb nevelésben akarták részesíteni, alkalmas iskolák hiányában arra voltak utalva, hogy házitanítókat fogadjanak; s ezeket nem Lengyelországból hozatták, a mint ez akkoriban Németország több vidékén szokásban volt, hanem Csehországból, az osztrák monarchia amaz örökös tartományából, a hol leghamarabb virágzott a kultura és a műveltség. Ezen házitanítók és nevelők oly fiatal emberek voltak, a kik többnyire a talmud tanulmányozásával foglalkoztak, mellesleg a német nyelvet is elsajátították, a franczia nyelvhez is értettek egy kissé, meg Mendelssohn Mózes filozófiai iratait és Schiller költeményeit olvasták.

Beer Péter, az imert hitoktató és pedagógiai író, aki, miután R. Méir Barbi talmudi főiskoláját Pozsonyban több esztendőn keresztül látogatta, a nevelő pályára lépett, autobiografiájában a következőket beszéli el: «Első állomásom Magyarország egyik falújában, Nagyszegen, a felső Duna mellett, volt. Ezen faluban egyetlen ember sem volt, a ki a német nyelvet értette volna, s még abban a házban is, a hol mint tanító alkalmazva voltam, a társalgás tisztán magyar nyelven folyt. Csak a legnagyobb fáradság árán voltam képes tanítványaimmal a pentateuchust megismertetni, s ezen tanítás a közönséges, úgynevezett zsidó-német dialek-

tusban történt. Minthogy magyarul nem tudtam, s tanítványaim semmi kedvet sem mutattak a tanuláshoz, a házban pedig Mózes öt könyvén és a mindennapi imakönyvön kívül egyetlen héber vagy más nyelvű könyv nem volt, nagyon unatkoztam, minthogy olvasáshoz és gondolkodáshoz voltam szokva, habár csak a talmud módja szerint, a mi azt jelenti, hogy az elmés-séghez és éleseszűséghez folyamodtam.» Nem csekély örömeire végre a padláson egy porlepte könyvesomóra bukkant, a mely egy, több év előtt ezen házban elhalálozott tanító hagyatéka volt, s a melyben egy héber nyelvtant, Maimuni «More Nebuchim»-ját és — Don Quixote egy német fordítását találta.

Jobb dolguk, mint Beer Péternek a magányos faluban, volt a pesti nevelőknek, a kiknek a társadalmi és szellemi érintkezésben is részük volt. Eltekintve Rosenthal Salamontól és fivérértől, Éliától, a kiket Pest tudósai közé számították, több művelt zsidó család létezett, a mely szívesen látta a művelt fiatal embereket körében, így Ullmann Gábor, az akkori előljáró, Ullmann Mór fivére, a ki egyike volt a rendezett istentisztelet, vagy az ú. n. «Chor-Tempel» későbbi megalapítójának. Továbbá a Saphir család, többek között *Saphir G. Mór*, a ki, miután Prágában talmudi tanulmányokat végzett, visszatért Pestre, szülei házába, megtanult francziául, olaszul és angolul s a legujabb német irodalommal megbarátkozott. Itten írta a következő ünnepi dalát: «Legkegyelmesebb Urunk, I. Ferencz fedelmünk és Carolina Augusztá legkegyelmesebb fedelemnőnk Pesten való boldogító jelenléte alkalmából», valamint egy imát is, a melyet ezen ünnepélyes alka-

lomból Pest szabad királyi városában a zsinagógában elmondtak. Ezen «ünnepi dal», melyet a tehetséges *Saphir Mór* írt, és a melyet *Kunitz Mózes* héberre fordított, élénken emlékeztet Schiller versére:

«Was jauchzt das Volk? Was deutet dieses Rauschen?
Giebt eine Welt der Anderen ein Fest?
Den Athem hält Natur, die Lüfte rauschen,
Die zarten Schwingen regt der leise West.»

Kohlmann Károly, a pesti zsidó nevelők egyike, a ki később keresztény vallásra tért át s azután mint cs. kir. cenzor újból feltűnt, héberből fordította a «Hazafias virágok»-at a győzelmi ünnep alkalmából, a melyet az 1813. év október hó 18. és 19-ik napján Ő felsége legkegyelmesebb császárunk Ferencz fegyverei által kivívott dicsőséges győzelmének emlékére a pesti zsidó hitközség énekkel és lelkesedéssel ült meg. Tartalmaz egy ehhez alkalmazott prédikációt, egy himnuszt és egy külön e célra írt imát. Ezen héber szöveggel nyomtatásban megjelent «Hazafias virágok»-at hintette *Wahrman Izraél* pesti rabbi.»

Egy másik nevelő, *Löwinger J. L.* «héber nyomán» költött egy «Győzelmi éneket, a béke és I. Ferencz legkegyelmesebb fejedelmünk, Ausztria császára és Magyarország királya szerencsés hazatérte ünnepére», a mely a «Hazafias virágok»-kal egyidőben jelent meg.

Rottenbauer József, aki a tekintélyes Ponzen Ábrahám házában volt nevelő, Koppel nevű tanítványa bar-miczvah ünnepére, a mely Tammuz újholdnapjára, 1814, június 18-ára esett, egy «Sichron Toda» című költeményt írt, a mely olasz fordítással Budán

jelent meg. *Pewani Adolf* Prágából ugyanez évben a jótékony Schlesinger S. halálára egy elégiát írt, a melyben a nemeslelkű nő halála fölött kesereg.

A házitanítók és nevelők köréhez, a kik Bécsben, Prágában és más városokban a művelődés és felvilágosodás előharczosai voltak, tartozott Fochs L. Mózes is. Tudás és műveltség tekintetében épen nem állott mögöttük, a bibliában járatos volt, a rabbinikus irodalom sem volt idegen előtte, s mint a többiek, úgy ő is kísérleteket tett az irodalom terén. Az angol költőnek, Youngnak költeményei, a melyek az ifju Mendelssohn Mózeszt annyira elbájolták s neki egy ideig mintául szolgáltak, Fochsot is hatalmasan magukhoz ragadták, úgy hogy elhatározta, hogy egy részüket, «Bábel sorsá»-t, héberre fordítja. «Azt hiszem, hogy a keleti poézis kedvelőinek szolgálatot teszek» — így hangzik a fordítást bevezető előszó — «ha nekik anyanyelvünkön nyújtom a próféták költői lángelméjének azon mintáját, a melyet Young D. az emberi élet valódi értékéről szóló értekezésébe szúrt, hozzáadván az eredeti szöveget, a melyet a próféták különböző helyeiből állítottam össze.» A nevezett író szavai körülbelül így hangzanak: «Jelen részlet egyszersmind oly munkának próbája kíván lenni, a mely eddig meg nem kísérelt módon akarja bizonyítani, hogy a zsoltárookban, prófétákban és Jób könyvében több lángész és ékesszólás van, mint valamennyi más íróban. Az előitéletek egyfelől s annak bámulat és a bírálattól ment elragadtatás másfelől arra késztetnek, hogy még közelebbről meghatározzam, mily magas foku tisztelet illeti meg ezen iratokat, a melyeknek némelyike a tökéletességnek oly fokát érte el, hogy az em-

beri lélek nem képes ennél magasztosabbat elképzelni».

A fordítás, a mely kizárólag bibliaversekből van összeállítva, oly tökéletes, hogy azt lehetne képzelni, hogy Young ezen minta után írta költeményét. A fordítás a német szöveggel s a bibliai helyek pontos megjelölésével a «Sulamith»-ban* jelent meg, azon legrégebb zsidó folyóiratban, a mely a kulturának és humanitásnak a zsidók között való előmozdítása céljából Dessauban adatott ki.

Nem valószínű, hogy Fochs Pesten, Fränkel Dáviddal, konzisztoriumi tanácsossal és iskolaigazgatóval Dessauban egyenes összeköttetésben állott volna, munkájának közvetítését a fiatal Jeitteles Ignácra bízta, a ki unokája volt az ismert nevű dr. Jeitteles Jónásnak Prágában, s azon időben mint nevelő Bécsben élt s a «Sulamith»-tal sűrűn érintkezett.

Az 1811. év május havában, egy esztendővel Fochs fordításának megjelenése előtt, Jeitteles a «Sulamith» szerkesztőjével, «legkedvesebb barátjával», közölte, hogy Pozsonyban több férfiú elhatározta, hogy ott egy korszerű iskolát alapít. «Mindig erősebb és általánosabb lesz a már sokszor kimondott igazság, hogy csak a teljesen javított nevelés útján érhetjük el állapotunk belső és külső javulását —: kétszeresen örvendetes, hogy ezen igazság oly vidékig hatolt, a hol a korszellem felvilágosodott nézetei eddig igen csekély befolyást gyakoroltak. Magyarország, ezen elsőrendű gyémánt Ausztria államszövetségében, részben oly okokból, a

* Sulamith IV. 1, 121—141.

melyek alkotmányában keresendők, részben pedig olyanokból, melyeket e helyen nem vizsgálhatunk, különösen tanügyét illetőleg, nem tartott lépést Ausztria többi államával, a zsidók Magyarországon alig birnak iskolákkal, sőt még a műveltebb fajtájú magántanítóknak is híján vannak.» Egy Pozsonyban héber és német nyelven nyomtatott felhívást* is mellékel és hozzáteszi, hogy több a főnemességhez tartozó magyar, s különösen gróf Szapáry József főiskolaigazgató érdeklődik a dolog iránt és hogy Biedermann H. nagykereskedő az alap konsolidálása czéljából tizezer forintot ígért.

A felhívás eredmény nélkül maradt. Az első, a korszellemnek megfelelő zsidó iskola nem Pozsonyban, hanem Pesten *Wahrman Izraél* rabbi fáradozásai folytán létesült. Hogy ebben volt-e, és mekkora része a felvilágosult Fochs L. Mózesnek, nem tudjuk.

Jüdels Johannát vette nőül és sok esztendeig ágyban fekvő beteg volt. 1829. (5689.) Elúl 6-án meghalt és Antal fiában hagyta hátra nevének megörökítőjét.

Budapest.

Dr. Kayserling M.

* A felhívás német nyelven a Sulamithban III, 2, 292—299 és ismét Löw Lipóttól: A zsidó kongresszus Magyarországon (Pest 1871) (három évvel később ezen új czimmel: A magyarországi zsidók újabb történetéhez [Budapest, 1874,]) több kihagyással, 76—81 l.

AZ UTCZÁRÓL.

Különös szokásom, hogy olykor nyakamba veszem a falut, vagy várost, a hol ép tartózkodom. Végig megyek minden utcán, minden kis közön, minden sikátoron, csupán csak azért, hogy — embereket nézzek.

Csak a saját szemeimmel nézem őket. Soha eszembe sem jutott, hogy kölcsön kérjek valahol olyan erősen világító lámpást, melylyel Diogénes a lelke mélyébe akart látni mindenkinek, hogy — emberértékét megállapítsa. Az az úr, a ki hordóban lakott, azt hiszem bolond volt egy kicsinyt.

Én a dohány-utczában lakom és mindenkit ember-számba veszek, akinek emberformája van. Azonkívül mindenkit szeretek. Csupán a kritikusaimmal teszek érthető kivételt, mert ők is egyszer így tettek velem.

Ha végig megyek valamely falun az alvégtől a felvéig, megkinálom cigarával a harangozót is. Legalább nem káromkodik oly éktelenül, mikor a hívek összeharangozása végett a templomba megy. És őszinte szívvvel kívánok jó étvágyat annak a családnak, mely egy rossz viskó eresze alatt lopott tyúk elköltése mellett dicséri az istent és kalaplevéve hallgatja a harangszót. Holnap, ha nem lesz tyúk, alkalmasint ők is károm-

kodni fognak, a saját morálpolitikai meggyőződéseik szerint. Bizony rájuk szólhatna a jól táplált tisztelendő atya, a ki az imént kongruát csúfoló öblös csibukjával hajolt ki a paplak ablakán. (Sejtem, hogy azt a tyúkot tőle lopták.) Mód nélkül gyönyörködöm a parasztgazdák ifjú csemetéiben, a mint rám báméskodnak a házak mázolt padkái mellől. Eszi őket a vágy, hogy utánam kiabálják: zsidó! De nem merik, mert az esernyőmet — pipaszárnak nézik, ilyen megfélemlítő vastagságú pipaszár pedig tiszteletet gerjeszt.

Az olvasók tán nem követnek szívesen, de — engedelműkkel — betérek a koresmába is. Ott duhajkodik épen egy korhely felebarátom, a ki — jelen alakjában szinpadra igazán nem való. Kiczifrázom, tehát minden telhető romantikával, aztán — mint becsületes népszinműíróhoz illik — szekundálok neki a nótához, hogy:

«Betyár volt az édes apám»
Öregapám nemkülönben!»

Ez a korecsma még benne van a civilizációban, de ott föntebb — az a cigánysátor már kívül áll a civilizáció határain. Annak lakói is mintha emberek volnának, de az embertársaság sehogyse akarja befogadni őket. Hm. — Szinte vonzódom ezekhez az üstfoltozó füstös gazemberekhez.

Visszatérve, meglátom Stern Ignác vegyes kereskedését. Hitsorsosom künn áll a boltja előtt.

Egy ködmönös atyafi szintén feléje tart. Okvetlenül szüksége van egy pakli masinára. Venne szegény egy pakli dohányt is, de nem telik.

«Három gyermekem van, uram. Csak a jó Isten elszólítaná őket!»

Ez a sokszor hallott sohajtás megbotránkoztat ugyan, de azért megvigasztalom egy cigarával őt is.

A sohajtás hallatára Stern Ignác is felsohajt. Rém-ségesen rosszul megy a seftje.

«És magának hány gyereke van Stern Ignác?»

«Tizenegy — feleli. — Az Isten tartsa meg őket száz esztendeig.»

* * *

Budapest egyik külvárosának szűk utczáiból emlékezem egy másik Stern Ignácra, akit Teitlbaum Jakabnak neveztek.

Véletlenül tudom a nevét. Személyesen nem kérdeztem a generáliáit.

Elvégre is mért álljak én szóba egy házaló zsidóval?

Még valaki azt hihetné, hogy rokonom.

A hitsorsosaim sem igen szeretnek a családfájukkal dicsekedni. Nagyon közel fekszik az a valószínűség, hogy házalóknak a leszármazottjai. Ez pedig nagy szégyen, kérem alásan. Méltán lenézhet bennünket az a duhaj legény, ki büszke öntudattal énekelte föntebb, hogy:

«Betyár volt az édes apám,
Öregapám nemkülönben.»

Teitlbaum Jakab nem volt betyár, hanem házaló. Az alakja sem volt délczeg. Igazán nem. Párducz-kaczagány semmikép sem illett volna a természetére, sőt ha valaki ilyet akasztott volna a nyakába, meg vagyok győződve róla, hogy eladta volna azt is.

A nyaka eszeveszett módon görbe volt, talán már születése óta. Rücskös volt az ábrázata, fésületlen a szakála s a járása arra vallott, hogy két ballába van. Czipelvén a retyemutyáját, nehézkesen vánszorgott egyik kapu alul a másik kapu alá, siralmas hangon köztudomásul adván abbeli készségét, mely bármely ócska nadrág megvételére irányult.

Télen torzképet vágott a fagytól, nyáron meg a hőség-től így valahányszor csak az utamba tévedt, mindig torzképet mutatott. Télen meg volt fagyva az orra, nyáron pedig bátran be lehetett volna uborka képében savanyítani. Nyomorult volt az istenadta és nincs kétségem az iránt, hogy gazdagon volt fölszerelve oly sajtáságokkal, melyekből az antisemitizmus táplálkozik.

De ha még egyszer láthatnám Teitlbaum Jakabot, megemelném a kalapomat előtte s megszorítanám remegő kezét, melyet tán életében soha sem szorított meg senkisé.

Sőt elvinném az antisemiták gyülekezetébe is. Hadd szégyenkezzenek.

Az egész zsidóság képét láttam ebben a derék szerencsétlen házalóban.

Vannak mostoha anyák, kik a reájuk utalt elárvult gyermeket ütik, verik, éheztetik, eltiltják az asztaltól és minden földi jótól. Persze a bántalmazott kis féreg megsántul, megpúposodik, félszeg, esetlen lesz, az örökös félelem torzzá teszi arcát és oda jut, hogy a kényszerűség által kinevelt bizonyos élelmesség vagy ravaszság nélkül éhen veszne el. — Idővel a mostoha anya jobb erkölcsökre tér. Egészen édes anyja lesz. Szeretné is már az egykor üldözött elnyomott fiút, de,

— én istenem! — hogy szerethesse? Hiszen még nem heverhette ki tömérdek baját. Ebben vagy amabban még most is régi tán, ebben vagy amabban még most is félszeg és esetlen, azután meg úgy lehet, hogy vagyonát, pozícióját csakugyan a — ravaszságának köszönheti.

Ha én volnék az állam, vagy a társadalom, azt a sokat hánytorgatott élelmességet, ravaszságot úgy tekinteném, mint a saját mostohaságom folyományát, de kincsek, még pedig a legértékesebb kincsek gyanánt mohón venném át a zsidó faj egyéb, ugyancsak az elnyomatás alatt megedzett fényes tulajdonságait.

Az antisemitáknak pedig, kiket humanizmusra megtanítani nem lehet, figyelmükbe ajánlanám a — logikát.

* * *

Pardon!

Más utczába tértem. Elszalasztottam a házalómat.

Megállottam egy szurtos alacsony ház előtt. Hátha meghallom valamerről a hangját.

Csakugyan meghallom. De a hang behat a ronda ház kövezetlen udvarára is, a honnan nagy örömmel rohan ki két fiúcska meg egy kis leány.

Papa, papa, papa!

Gondosan ápolt helyes gyerekek. Örömmel tele lármázzák az utcát. A házaló zsidó is már messziről üdvözli őket, félkézre fogván nehéz batyúját. Ha gyerekeit látja, úgy tetszik, a batyúja is könnyebb.

Félreértések kikerülése végett meg kell jegyeznem, hogy egyáltalában nem találok abban semmi csodáltnivalót, ha az apa szereti a gyermekeit, vagy a gyermekek az apát.

De nézzétek ezeket a gyerekeket. Nem hiszem, hogy valaha királyt, vagy egyházi fejedelmet nagyobb tisztelettel üdvözöltek volna, mint ezek a porontyok az édes apjukat, az egyszerre három kalapot viselő házaló zsidót.

Ezért vésődött ez a kép mélyen az emlékezetembe.

Milyen ember lehet ez a házaló, kit a míg a kenyere után jár, emberszámba senki se vesz, ha otthon leteszi a motyóját és elhelyezkedik a gyermekei között!

Azt hiszem, kiállná a Diogénész lámpája fényét.

Elnézem, a mint a gyerekek által végig csókoltkezét feneketlen zsebébe mélyeszti, egy-egy krajczárt kaparászva ki belőle mindegyikük számára. Az egyik két «klapsz» tollat, a másik egy plajbászt, a harmadik pedig képes irkát fog venni rajta.

És homlokon csókolva az apróságokat, az öreg egy tekintettel inti vissza a házba őket, maga pedig megy tovább a dolga után. Vissza-visszatekint, pedig a gyerekek már beszaladtak. Nekem azonban alkalmat ad, hogy jól az arczába nézzek.

Mintha görbe nyakán azt a torzképet valami glória aranyozta volna be!

Nem valószínűtlen ugyan, hogy két kapuval följebb ugyanazzal a glóriával az arcán becsap valakit húsz krajczár erejéig, de higyjétek el nekem, nem bánám, ha — engem csalt volna meg.

* * *

Nagyon régen láttam ezt a jelenetet az utcán.

Annak a házalónak azóta réges-régen könnyebb lett a föld, mint az a batyú, melyet életében czepeelt.

Minap künn járván a zsidó temetőben, egy díszes sírkőről olvastam le a nevét: Teitlbaum Jakab.

Sokáig eltűnődtem sírja előtt.

A gyerekekre költött rézkrajczárok nem vesztek kárba. Erősen hiszem, hogy ama két kis fiucska közül az egyik tekintélyes ügyvéd, a másik tán egy bank főkönyvelője. Ez a sírkő bizonyítja, hogy nagyon derék fiúk lehetnek. Hát az a kis lány? Meg mernék esküdni rá, hogy az az asszony valamely jótékony izraelita nőegyletben tevékenykedik.

Hja, — ezek a zsidók nagyon tolakodók!

Budapest.

Gerő Károly.

A FARIZEUSOK ÉS SZADDUCZEUSOK VISZONYA A MAKKABEUSOKHOZ.

A papok és az írástudók ama két mértékadó tényező, a mely a babilóniai exilium óta Izraél belső fejlődését meghatározta. Éles ellentétbe azonban csak a makkabeusi harczok korában jöttek egymással; csak most ismerjük meg őket saját neveik alatt. Mielőtt azonban e két pártot ellentéteikben bemutatjuk, vázolnunk kell viszonyukat a hasmoneusi királyi családhoz.

Eleve feltehető, hogy oly férfiak, a kik csak a tóra-ideált ismerik, s pusztán ezért képesek élni és halni, a hatalom birlalóival csak addig haladhatnak egy csapáson, a meddig ezek köreiket nem zavarják. Mihelyt az uralkodó párt a nép vagy a saját érdekeiket a tan fölé helyezik, az írástudók minden eszközt megmozgatnak, hogy saját ideáljukat diadalra vezessék. A makkabeusok felkelésének története ezen előre konstruált tételt tényleg igazolja.

A szabadságharcz eleinte a vallásért vivatott és ez okból Mathatiás szózata a törvénybuzgókhoz nem maradt hatás nélkül. «Köréjük gyülekezett az asszideusok közül egy egész csapat, vitéz férfiak Izraél kebeléből, mindenki, a ki a törvényért buzgott és a ki a bajok elől menedéket keresett, hozzájuk csatlakozott és erősítésö-

kül szolgáltak.» (Makk. 2, 42.) Az asszideusok tehát a törvényért és nem a hazáért vívott harcban vettek részt; ez a cél pedig az ő szemükben 165. év kislév hó 25. napján, midőn a templom megtisztított, el volt érve és nem lep meg bennünket, hogy ezen időpont után a makkabeusoktól elváltak. Az ő álláspontjukból egészen korrekt cselekedet volt, hogy a törvényes főpapot, ki Áron házából származott, ismerték el, nem pedig a makkabeus prätendenseket, kiknek csepp kedvük sem volt, hogy visszavonuljanak, miután kötelességüket megtették.

Egészen máskép jártak el a czadokiták, a régi papi nemesség. Eleinte ugyan kajánul néztek az új betolakodókra, a hasmoneusokra, a kik nem csak az uralmat, hanem a főpapi méltóságot is hatalmukba kerítették, de lassankint feladták a küzdelmet és egyértelműen a korona és tiara köré csoportosultak. «Ha nem lehettek ők maguk a nap, megelégedtek azzal, hogy a nap trabansai.» A pártküzdelmekbe igen érdekes bepillantást nyerünk a két Makkabeuskönyv előadásából.

Geiger Ábrahám éles elmével bebizonyította, hogy a nevezett két könyv különböző tendenciával bír: az első a hasmoneusi dinasztia, a második a farizeus felfogás érdekeit kívánja szolgálni. Ebből az irányzatosságból kifolyólag az első könyv a makkabeus családot és a papságot tolja előtérbe, a feltámadásról nem tud semmit, a szombati harcshünetet gáncsolja. A második könyv egészen máskép beszél. A felkelés hosszú előtörténetében a papokat okolja a népet ért minden szerencsétlenségért; a honmentők közül csupán Judát említi. A feltámadásban való hit előtérbe lép, mind a

hét vértanútestvér beszél róla (7, 9 köv.); Judának is e hitet tulajdonítja, ki az elhullottakért áldozatot mutatott be (12, 43—45); aztán hozzáteszi: szépen cselekedett azzal, hogy a feltámadásra gondolt, mert ha nem hitte volna, hogy az elesettek feltámadnak, fölösleges lett volna a holtakért imádkozni. Többször hangsúlyozza, hogy a szombatot háborúban is ünnepelni kell. Ebben a könyvben találjuk legélesebben kifejezve a farizeusok főgondolatát: Isten mindenkinek egyaránt adta az örökséget, a királyságot, a papságot és a szentséget. Itt látjuk az első kísérletet a bibliai eszmény megvalósítására, mely ekkép szól: Ti legyetek nekem papi királysággá és szent néppé. Hogy a farizeusok miképen képzelték ezt az általános papi hivatást és hogy mily módon akarták megvalósítani, arról a farizeus hagyomány kellő felvilágosítással szolgál. De mielőtt ezt meghallgatnánk, nézzük, miképpen ecseteli egy másik tudósító, Flavius Josephus, az ellenséges pártok első kavardását.

A szakadás, mint ismeretes, Hyrkan János idejében állott be. Erről Josephus a következőképen nyilatkozik: Hyrkan szerencséje sok irigységet szerzett neki a zsidóknál; különösen a farizeusok gyűlöltek, a kik, mint már említve volt, külön pártot alkottak. Ezek a népnél oly tekintélynek örvendenek, hogy azonnal hiteltre találnak, habár a király vagy a főpap ellen nyilatkoznak. Hyrkan tanítványuk volt és eleinte igen kedvelték. Egyszer aztán meghívta nagy tisztelettel és megvendégelte őket. Midőn már jó kedvükben voltak, így kezdett szólani: tudjátok, hogy jámbor akarok lenni, hogy mindent megteszek, a mi által az Úr tetszését ki-

érdemelhetem, a mit a farizeusok életszabályul állítanak fel. Arra kérlek tehát benneteket, ha hibázni, a helyes útról letérni láttok, vezessetek arra vissza és javítsatok meg. Ők erőnyeiket elismerték, dicséreteik nagy örömet szereztek neki. De a vendégek egyike, névleg Eleázár, a ki rosszakaratú és czivakodó természetű ember volt, így szólt: *«Ha az igazságot akarod hallani, ha jámbor kívánsz lenni, le kell mondanod a főpapi méltóságról és meg kell elégedned, hogy a nép fejedelme légy.»* Mivelhogy Hyrkan tudni akarta, hogy mely okból kell letennie a főpapi méltóságot, az illető így válaszolt: *«Mivelhogy öreg emberektől halljuk, hogy Antiochus Epiphanes uralkodásakor anyád fogságba került.»* Ez az állítás egészen hamis volt és ezért Hyrkan haragra lobbant és a farizeusok is mind fel voltak háborodva. Hyrkan a szadduceusok között, kiknek tanai a farizeusokéival merően ellenkeztek, egy meghitt barátal bírt, kit Jonáthánnak hívtak. Ez elhitette vele, hogy Eleázár gyalázkodásával az összes farizeusok gondolkozásának adott kifejezést, miről könnyen meggyőződhetik, ha azt a kérdést intézi hozzájuk, hogy Eleázár milyen büntetést érdemel tetteért. A fejedelem megfogadta a tanácsot és az írástudók elé terjesztette a kérdést azon észrevétel kíséretében, hogy meg van győződve arról, hogy a sértés nem az ő akaratukkal történt és hogy ők bizonyára a törvény szigorával ítétek már Eleázár fölött. Erre azt felelték: *«Ostorcsapások és békók.»* Egy pusztá káromlást nem akartak halálos ítélettel sujtani, minthogy a farizeusok általában enyhén büntetnek. A fejedelem e miatt igen megharagudott és most már valóban hitte, hogy a rajta esett

sérelem valamennyi írástudó tudtával és beleegyezésével történt. Könnyű volt ezen esemény után Hyrkant felingerelni és Jonáthánnak tényleg sikerült őt rábírnia arra, hogy a szadduceus iskolához csatlakozzék. A farizeusoktól annyira elpártolt, hogy nemcsak megszüntette a farizeusok alkotta szabványokat, hanem azok megtartására még büntetést is szabott. Ha még emlékezetünkbe idézünk egyet-mást, a mit Josephus a farizeusok viszonyáról más fejedelmekhez elbeszél, akkor azon meggyőződésre jutunk, hogy a farizeus párt Hyrkan János óta vett részt az államügyek intézésében, hol kisebb, hol nagyobb befolyással, azon kegy szerint, a melyben a fejedelem azt részesítette. Tény volna e szerint, hogy Hyrkan eleinte az írástudók felé hajlott és csak kormányzása végén pártolt volna el tőlük. És vajjon miért? Hát valóban ki akarta volna irtani az egész pártot, mert egy ember szigorú ítéletet mondott fölötte? Feltűnő továbbá, hogy Hyrkan az írástudók véleményét saját személyéről épen akkor akarta megtudni, mikor ezek már «jó kedvükben voltak»? Még feltűnőbb, hogy a szeretet daczára, melyben a farizeusoktól részesült, meghitt barátjául Jonáthán a szadduceust választotta, kinek segélyével a saját pártját törbe csalja. Mindebből az következik, hogy Hyrkan és a farizeusok között sohasem létezett barátságos viszony és nem is létezhetett, mert törekvéseik iránya és célja egymástól teljesen elütő volt. Josephus és a talmud egyhangzóan értesítenek bennünket arról a jelszóról, a mely a hadüzenetet tartalmazza. A farizeusok azt követelték, hogy a hasmoneus dinasztia elégedjék meg a királyi koronával és engedje át a papi koronát Áron

házának. Nem személyes surlódás, hanem elvi ellentét viszi a farizeusokat az ellenzékbe. Az írástudók figyelmét nem kerülte ki, hogy a hasmoneusok alkotta állam egészen más czélokot követ, mint ama szellemi alkotmányt, a mely Ezra óta eszményképük volt. A hasmoneusok királysága azon az úton van, hogy e világból való birodalomná váljon, mert a fejedelmek úgy viselkednek, mintha Izrael reményei és várakozásai bennük már teljesedésbe mentek volna. Joggal gyanakodtak tehát Hyrkanra és minden törekvésük oda irányult, hogy az uralkodó párt hatalmát megtörjék.

Tény, hogy a farizeusok tisztán vallási pártot képeztek és hogy chászideus eredetüket sohasem tagadták meg. De azért nem szabad e két pártot azonosítani, nem szabad ép oly kevéssé, mint nem szabad minden szóért a farizeusokkal confundálni. A chászid és a farizeusok közötti viszonyt mi a következőleg képzeljük. A chászideusok, kikről már a Makkabeusok könyvéből tudjuk, hogy a pusztába vonultak és ott telepedtek le, mivel az elharapódzó szerencsétlenséget nem nézhették és csak a szükségtől hajtva ragadtak fegyvert a törvény védelmére, ezek a chászideusok az új dinasztia alapítása után is előnyösebbnek tartották a politikai élettől való távolmaradást, hogy csöndben önszemlélettel ideáljaiknak élhessenek. Ők megtartották a chászid nevet, míg a tóra aktiv védelmezői a szintéren maradtak és a farizeus elnevezés alatt azon voltak, hogy a szadduceusok törekvéseit minden rendelkezésükre álló eszközzel megghiusítsák.

Hallgassuk ki röviden a pártot és ellenpártot. Azon írástudók reményei és sóvárgásai, a kik a népet értel-

messé, a sokaságot jámborrrá akarták nevelni, vagyis a «maszkilé am» és a «maczdiké rabbim» reményei és sóvárgásai a makkabeusok korára nézve Dániel könyvéből ismeretesek előttünk. Világosan olvassuk ott, hogy mikép képzelték a világ lefolyását. Szilárd volt az a hit náluk, hogy a világbirodalom, midőn a gonoszság csúcspontjához ér, hirtelenül romba fog dőlni, hogy helyébe lépjen az Úr birodalma. «Akkor sokan fognak felébredni, a föld porában alvók közül, emezek örök életre, amazok örök szégyenre és utálatra» (Dániel 12, 2). Ismeretes, hogy ezek a remények a zsidóság lelkét későbbi időkben is eltöltötték, és hogy ez a jövőbe vetett hit kölcsönzött neki erőt, hogy az egész világgal szemben bátran járjon a saját útján. Legrégibb imájában, a tizenhatsz benedikcióban, lelkébe véste a zsidó ezt a hitet ezen szavakkal: az Úr hozza a megváltót az ivadékoknak. Ezután bizalommal mondja el: Hatalmas vagy Te, ó Úr, örökké, feltámasztod a halottakat. Némileg tovább fejlesztve, de az alapeszmét megtartva, találjuk ezt a midrásban is. Eszerint a jövőben a fejlődés a következő fokokon fog haladni: Gog és Mágog napja, a messiás születésének fájdalmai, Dávid birodalma, a messiás kora, a jövő idő, a halottak feltámadása, az ítélet, a nagy nap, a jövő világ, az új világ. Ily remények töltötték meg az írástudók szívét. Előttük a jelen semmisen volt, a jövő minden (Ábóth 4, 21). Ez a világ a jövőnek pusztán előcsarnoka. Jelszavuk volt: Készülj az előcsarnokba, hogy bebocsáttassál a palotába.

Máskép gondolkozott az uralkodó párt, az arisztokrácia, a szadduceusok, a hasmoneusok. Ők a jelen-

nel teljesen meg vannak elégedve és lehetőség szerint itt rendezkednek be. Hyrkan János, Jannai Sándor szintén Isten kegyelméből való fejedelmek akarnak lenni, de tudjuk, hogy mit kell ezen isteni kegyelemről gondolnunk. Az Írás ugyan nekik is szabályúl szolgál, de ők belőle csak jogaikat olvassák ki, de nem egyszersmind kötelességeiket is. A papnak a törvény nagy szerepet biztosít, a zsidó közösség pedig ezen törvény alapján alakult meg. Ebben a pontban a farizeusokkal megegyeznek, ebben ők is az Írás emberei. De arról, hogy a törvény a paptól papi életet is kíván, hallani sem akarnak. Gondoljunk Jannai Sándorra. Rendszerint seregével táborozik és természete veleszületett vadságának hódol, alkalmilag valamely nagy ünnepre hazatér, hogy fölvegye a pontifex maximus palástját, áldozván a népért. Lehet-e csodálkozni, hogy az ilyen eljárást a theokrácia kigúnyolásának tartották, a melyben a szent hivatal nem tekintetett pusztán címnek, mint a római köztársaságban? Lehet-e csodálkozni azon, hogy a farizeusok által vezérelt nép haragja egyszer egy ilyen alkalomnál kézzelfoghatólag megnyilatkozott? (Josephus, Régiségek XIII. 13, 5 és Szukka 48 b). Az érdekek eme eltérésénél a pártok együttműködése tiszta lehetetlenség volt és minél jobban támaszkodtak az uralom birtokosai hatalmukra, annál erősebben törekedtek a farizeusok, hogy jogaiknak érvényt szerezzenek. Amazok paripával és lovassal léptek fel — a zsoltárossal szólva — emezek pedig az Úr nevében a tórával iparkodtak a tömegeket megnyerni és fölöttük uralkodni.

Josephusból és a talmudból azt is tudjuk, hogy a

szadduceusok úgy léptek fel, mintha a farizeusok dogmái ellen is küzdenének. Hadd álljon itt egy hely Josephusból (Régiségek idéz. h.): «Most csak azt bocsátom előre, hogy a farizeusok a népet szóbeli hagyományból eredő parancsolatokkal is megterhelték, a melyek nincsenek meg Mózes törvénykönyvében. Ezeket ezen okból elveti a szadduceus iskola és azt állítja, hogy csupán az írott törvény kötelez engedelmességre, az ősök hagyományának azonban nincs kötelező ereje.»

Hogyan történhetik már most az, hogy ama férfiak, kik magas politikával foglalkoznak, kik a világi érdekeket minden fölé helyezik, egyszerre vitázó theológusokká válnak? Erre azt feleljük: — politikából. Egy példán akarjuk bemutatni, hogy a politika és dogmatika mikép működik együtt, hogy a veszedelmes ellenfél befolyását aláaknázza.

Ismeretes, hogy a szadduceusok a feltámadás tanát elvetették és hogy a farizeusok erre annál nagyobb súlyt vetettek. Feltűnő persze, hogy mikép tagadhattak ily fontos tant papi királyok, kik homlokukon azon jelt viselték: szent az Úrnak. Világos lesz azonban előttünk a dolog, ha meggondoljuk, hogy a halottak feltámadásáról szóló tan Dániel könyvében a messiás megjelenésével összefüggésben van előadva. Az uralkodó pártnak pedig igen fontos oka volt, hogy a jövőendő messiás tanát magától elutasítsa, minthogy a hasonneusok magukat tekintették a hivatott fejedelmeknek, a megváltóknak, ennek folytán polemiájukat a feltámadás tana ellen irányították. Ezt a talmud következő tudósítása megerősíti:

A Hyrkan Jánosnak tulajdonított változtatások kö-

zött ez is előfordúl: «Bittél eth hameorrerin» azaz a lármázókat megszüntette. Mit jelentsen ez? kérdezik és azt felelik: Minden nap a duchanon álltak a leviták és azt mondogatták: Ébredj, miért alszol, ó Úr! (Zsoltár 44, 24.) Ne taszíts el bennünket örökre. Miért fordítod el arcodat, miért feleled nyomorúságunkat és elnyomásunkat? Erre Jóchanan, a főpap azt mondá: Hogyan lehet az Istennél álmról szó, hisz írva van: Izraél öre nem szunnyadozik és nem alszik. Volt idő, midőn Izraélnek oka volt ily imára, az elnyomatáskor, de nem Jóchanan idejében. Ez okból azokat, a kik az «ébredj» szózatot hallatták, eltávolította. Így szól a talmud értesítése. Ennek veleje az, hogy a jelenkorban, midőn Izraél hatalmának csúcspontján áll, midőn összes vágyai beteljesültek, nincs ok a panaszra, nem szabad az elmúlt nyomorúságra figyelmeztetni.

Ha a talmud tudósításának felfogásában nem tévedünk, akkor az Dániel könyvének egyik homályos pontjára is fényt vet. Ebben a könyvben, mint ismeretes, a messiási remény igen nagy szerepet visz, és még sem találjuk benne a messiás személyének közelebbi megjelölését. Eme közvetítőt illető eltérő nézetek a prófétai könyvekben ismeretesek. Azt is tudjuk, hogy a Makkabeus utáni korban a Dávid házából származó messiás eljövételébe vetett hit a zsidó reménykedés középpontját képezte. Hogy érthető tehát, hogy Dániel könyve erről a pontról semmiféle felvilágosítással nem szolgál? Mi azt hisszük, hogy erre a kérdésre a következőleg felelhetünk: A «jámborok» Antiochus visszataszító viselkedésében Izraél vallása iránt a «messiás fájdalmait» ismerték fel, az egyik hasmoneusban pedig,

a ki oly váratlanúl diadalra vezette őket, az ígért messiást remélték majd látni. Innen van a határozatlan homályos megjelölése a messiásnak, mint «ember fia», a mi teljesen elűt az Izraélben ősi idők óta élő messiási tantól. Midőn azonban később kitűnt, hogy a hasmoneusok igazi világi fejedelmek szerepére vállalkoztak, a jámborok elfordultak tőlük és a határozatlan jellegű: «és ime az ég felhőivel jött valaki, mint az ember fia», egészen más értelmet kapott. Valóban így is történt, mert a *Makkabeusok utolsó idejéből* származó «*Salomon zsoltárai*» című iratban a messiás a régi felfogásnak megfelelőleg ismét Dávid fiának neveztetik.

Stockholm.

Dr. Klein Gottlieb.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS A ZSIDÓ IRODALOM.

Vannak az emberiségnek örök problémái, melyekkel a különböző korok nagy szellemei foglalkoznak, de a melyek minden megoldás daczára megmaradnak problémáknak. Ily örök problémát tárgyal a szentírásnak fölséges költészetű Jób könyve, a német irodalomnak egyik remeke: Faust, a magyar irodalomnak valóságos gyöngye: Az ember tragédiája.

Midőn mi a sok közül ép e hármat állítjuk egybe, nem azért teszszük, mintha közös kérdés megfejtésének volnának szentelve, mert minden látszólagos és létező rokonságuk mellett mindegyike külön tárggyal bír; de önkénytelenül tolúl föl ezen csoportosítás, midőn azon érdekes kérdéssel akarunk foglalkozni, vajjon mit találunk az ó-kori zsidó irodalomban, a mi az ember tragédiájának tárgyra és kidolgozásra nézve, ha nem is teljesen mintája, de érdekes elődje volt; mert ép az említett csoport mindhármának kiinduló pontja közös, a melynek eredetije: a szentírásnak Jób könyve!

Jób bevezetése adta meg ugyanis a formát és a gondolatot Faust prologusához, ép úgy, mint az eszmét és a keretet Az ember tragédiája első színéhez. Jób viszonytárságos, csodás földi sorsának tárgyalása egy mennyei

jelenettel kezdődik. «És lőn egy nap, úgymond a szentírás, és eljöttek Isten fiai, hogy odaálljanak az Örökkévaló elé és eljött a sátán is közöttük. És mondá az Örökkévaló a sátánnak: Honnan jösz? Felelt pedig a sátán és mondá: Földi kóborlásomból és a rajta való járkálásból. És mondá az Örökkévaló a sátánnak: Vajjon fordítottad-e szívedet az én szolgámra, Jóbra? biz' nincs hozzá hasonló a földön, jámbor és egyenes férfiú, istenfélő és távozik a gonosztól. De felelt a sátán az Örökkévalónak és mondá: Hát hiába féli Jób Istent? Nem-e vetted te körül kerítéssel őt, házat és mindenét a mije van, köröskörül; keze munkáját megáldottad és nyája terjed az országban. Azonban csak nyujtsd ki kezedet és nyúlj hozzá valamihez, a mije van, nem-e fog színed előtt téged káromolni! És az Örökkévaló mondá: Ime, minden, a mije van, kezekben legyen, csak ő magához ne nyúlj! És a sátán kiment az Örökkévaló színe elől» (Jób 1, 6—12).

E mesteri szín mintájára jelenik meg Faustprologusában Mephistó az angyalok seregében, a sátán, mint az örökös vádló, ki az emberek földi gyarlóságát gúnyolja és fitymálja. Ekkor kérdezi az Úr: Ismered-e Faustot? A doktort? kérdezi a sátán. «Az én szolgámat!» mondja az Úr, «az nem olyan, mint a többi». Mephistó ellenkezik és fogadást ajánl, hogy Faust sem különb, habár most annak mutatkozik, csak hadd vegye őt kezei közzé, majd megmutatja, hogy Faustból is kibúvik az érzeki, gyenge halandó. És az Úr átadja neki, hogy Mephistóé legyen, «a míg a földön él». Ime, Faust is a sátán hatalmába kerül, hogy beigazolja Istennek ítéletét, de csak bizonyos megszorítással, ép úgy mint Jób.

Az ember tragédiájának első, égi jelenete szintén Jób motivumain épül fel, bár nem oly teljesen, mint Fausté. Madáchnál nincs Jób-Faust, a kinek személye ellen támad Lucifer és a kit egyenesen az Úr engedélye folytán vesz hatalmába, de itt is megjelenik a sátán és megzavarja az angyalok karának harmonikus dicsőénekét, mint az örök tagadás szelleme, ki az Úr által most befejezett teremtést támadja, gáncsolja. Ő is fogadzik, hogy megdönti az istenszabta rendet — hatalmába kerítvén a Mindenható által tudatlannak és ártatlannak teremtett embert — csak kapja meg osztályrészét. Ugyancsak ő is elindul a mennyből a földre, hogy megkezdje mesterkedését, miután az Úr elátkozva az Éden kert közepén levő két fát, a tudás és az élet fáját, neki ajándékozta. Ő megelégszik velök, mert úgymond: «Hol a tagadás lábát megveti, Világodat meg fogja dönteni.»

Ime, Jóbnak világos hatása, talán Fauston keresztül, Az ember tragédiája első színének megalkotására!

Ha most tovább haladva, elmellőzzük a második szint, mely a Genesis 3. fejezete alapján van megcsinálva, a mit minden primitiv bibliaismeret is észrevesz, és figyelembe vesszük a harmadik szint, azon nagyérdekű tapasztalatra jutunk, hogy *az egész mestermű fölépítésének ott lefektetett alapgondolata feltehető a zsidó hagyományos irodalomban!*

Midőn Ádám már rálépett Luczifer útjára és fellsillamlott előtte a tudás fénye, akkor föltámad vágya, mindent tudni; az ember jövőjét akarja ismerni, hadd lássa, úgymond, miért küzd, miért szenved. Luczifer rááll Ádám kívánságára, azt mondván: «Legyen! Bű-

bájat szállítok reátok És a jövőnek végeig beláttok Tünékeuy álom képei alatt.» És erre következik a világtörténeti képek nagyszerű sorozata, melynek mindegyike az emberiség egy kiváló korszakának, kiváló vezérének vagy vezéreszméjének bemutatása, melyek összegezve az emberiség fejlődését és ennek végcélját illusztrálják.

Ezen alapgondolatnak kora elődjét találjuk a talmudnak két helyén (Aboda Zara 5a, Szanhedron 38b) és az agádai irodalomnak nem kevesebb, mint öt helyén, több-kevesebb jelentéktelen változással! (Genesis rabba 24. fej., Exodus r. 40. fej., Leviticus r. 26. fej., Pesikta rabbathi 23. fej. és Aboth di R. Nathan 31. fej.).

«*Ez Ádám nemzetségének könyve*», így kezdődik Mózes I. könyvének 5. fejezete. Ezen szavak, úgymond egy talmudi bölc, azt jelentik, hogy «*Isten megmutatta Ádámnak a jövőendő nemzedékeket; minden nemzedéket és annak kutatóit, minden nemzedéket és annak gondozóit, minden nemzedéket és annak vezetőit, minden nemzedéket és annak prófétáit, minden nemzedéket és annak hőseit, minden nemzedéket és annak jámborait, úgy hogy megmondta neki, eme nemzedékben ezen király fog uralkodni, ama nemzedékben ama bölc fog föl-támadni.*»

Ime, szerencsés találkozása a szellemeknek! A mit Madách költői génusza kitalált, hogy hatalmas eszméit megfelelő keretben tárja fel, azt több mint másfél ezer évvel előbb egy szerény talmudbölc még szerényebb alakban már kifejezésre juttatta, nem tartván

igényt arra, hogy az ő mély gondolatú, allegorikus bibliamagyarázata túlhaladjon az ő szűk körén.

A gondolat alapjában ugyanaz, mint a melyet Madách kifejtett, nagyszerű kivitele azonban Madáché. Az ő költői éleslátása és ihletett szelleme választotta ki a nemzedékeket és azoknak vezetőit, azoknak hőseit és bölcseit, hogy azokon bemutassa Ádámnak az ember tragédiáját.

Madách, eme próféta ex eventu, föltárja az első ember előtt a jövőt, az emberiség fejlődését és haladását, a mint ehhez hasonló kép a talmudbölc gondolataiban is élhetett. Van azonban a kettő között lényeges különbség is. Madách Ádámja álomképeiben cselekvő személy, átéli a nemzedékek történetét, a mint a sátán ebbe beleviszi, míg a talmudbölc gondolatában Ádám csak nyugodt szemlélő, kinek Isten látomást enged a késő jövőbe. Madách Ádámja, az emberiség atyja, az emberiség történetén halad végig, de a kereszténység szempontja jut ebben érvényre; a talmudbölc Ádámja a zsidóság jövőendő nemzedékeit és vezetőit látja a szeme előtt föltároló képekben, a mint ez a zsidó bibliamagyarázó álláspontjából érthető is.

Egy részlet is, mely a talmudbölc gondolatának kivitelére például szolgálhat, bizonyítja ezt, valamint azt is, hogy nem csak általánosságban, mondanám öntudatlanul, vetette oda a bölc szép gondolatát, de élt benne annak egész színes, sokoldalú képe.

Isten megmutatja Ádámnak rabbi Akibát, a hadrianusit megelőző kor legkiválóbb talmudbölcset, ki lángesze folytán új irányt jelölt ki a törvénytánítás terén, új módszert teremtve a kutatás számára; a ki azonban

hívatasának áldozata lett, mert midőn Hadrián császár az utolsó zsidó függetlenségi harcöt Palesztinában leverette, rabbi Akiba kínos vértanúhalalt szenvedett, mivelhogy nem engedelmeskedett Hadrián parancsának, mely a zsidó tudósoknak a törvénytánitást halálbüntetés alatt tiltotta. Midőn Ádám ezt látta, úgy mond a böles, örült Akiba nagy bölcseségének, de szomorkodott gyászos halála miatt.

Egy érdekes részét látja tehát Ádám a zsidó történetnek, midőn az eszme küzd az erőszak ellen és valóban egészben nem megvetendő tárgy lett volna egy zsidó Madách számára a gondolat teljes kidolgozása, mely végig haladva a zsidóság történetén, bemutatná azt a nemzedékek vezéreszméin és vezetőin, hősein, bölcssein és prófétáin! Madách megtette ezt a maga nagy conceptiójú művében az emberiség történetével, *de nála biztosra vehetjük, hogy nem volt tudomása a talmudbölcsnek öt jóval megelőző, hasonló nagy gondolatáról.* Ha azonban végig megyünk Madách munkáján és szemügyre vesszük az ember tragédiája imént megvilágított tervének kivitelét, megfigyeljük gondolatmenetét színről-színre és úgyszólván látjuk rohamos lüktetését a küzdő eszméknek, melyek egymást kiszorítják és fölváltják, szüntelen keresve azon kielégítő fejlődést és betetőzést, melyben boldogan megnyugodni legyen képes a jövőjét kutató ember, *úgy határozottan emlékeztet az egésznek benyomása a szentírás egy kis könyvére, mely bizonyára közvetetlen hatással volt reá, a melynek gondolatmenete és költészete mintául szolgálhatott neki, és ez: Kóheleth, a Prédikátor könyve.*

A «vanitas vanitatum» hirdetője kutatva kutatja,

keresve keresi azon czélt, melyért az embernek érdemes élni és küzdeni, melylyel igazán eléri azon boldog magasztatot, a hova a törekvő, haladó embernek fel kell jutnia. Azért keresztül megy ő maga az emberi élet különböző állapotán, megvizsgálja maga az emberi törekvés tárgyait, az emberi küzdelem eredményeit, de mindig csalódva kiált fel munkája után: hakkól hébhel ureúth ruach: Minden hiúság és szélnek kergetése! Keresi a bölcseséget, kutatja a tudományt, hogy abban leljen megnyugvást, boldogságot; nem lehet, minél több a bölcsesség, annál több a bánat, minél inkább szaporítja az ismeretet, annál jobban szaporodik fájdalom, ez is hiúság. Ekkor a nagy törekvés ellenkezőjébe veti magát, a kéjnek és örömnök alacsony mámorába; az élvezetek bőségében bujálkodik, hogy lecsendesítse kétkedő lelkét — nem sikerül. Megkísérli a kicsapongás ellenkezőjét, a bölcs mértékletességet, mindent a maga idejében — abban sem lel kielégítő biztosítékot. Betekint a jognak színhelyére, igazságot keres, a társadalom egészséges alapját, de elfajulást, jogtalanságot lát, úgy, hogy megirigyeli a holtat, ki nem él e szomorú világban! Majd a jámborság, a hit jótéteményeit vizsgálja, legyen az az emberi lélek nemesítője, boldogítója mindenütt, de ime a hívő eltévelyedését látja, üres szószaporítássá teszik az imát, felületes formaisággá a jámbor cselekedetet! Talán a vagyongyűjtés, a gazdagság halmazása nyújtja a legfőbb és legbiztosabb jót, hisz kincscsel sokat el lehet érni? Az sem! Keresztül megy életnézletével az embernek, a férfi, a nő, az egyén, a család életén, föl a király trónusáig, le a szegények nyomorúságához, megáll az

ifjúnál, meg az aggnál és ott van, a honnan kiindult, újra meg újra ajkára tolúl a csalódás panasza: Hiúságok hiúsága minden, mondja Koheleth.

Nem-e Ádám sorsa ez? Szüntelenül küzd, halad előre az emberiség életében, de mindig csak csalódva vára-kozásában, kijózanodva ábrándjaiból, szárnyszegetten áll kutatása közepette!

A dicsőség kápráztató fénye ragadja meg lelkét, a nagyravágyás kielégítése által akarja boldogítani, mint Fáraó és azon meggyőződésre jut, hogy «hiú törekvés, dőre nagyravágy», kár a sok időert, mit ennek álútján eltöltött, ez nem az igazi cél. Majd a szabadságért küzd Miltiades, mígnem lemondással belátja, «mi dőre a szabadság, melyért egy élten küzködém keresztül». Ekkor elmerül a nagynak ellenkezőjébe, a római kéjnek és dőzsölésnek alacsonyágába, de megémelyíti az örökös édesség és érzi, hogy «mást is kér a lélek, mint dagadó párnákon renyhe kéjet». Újra nagy eszmékért indul küzdeni, a tiszta hitért, a szeretet tanáért, de keserűn panaszolja végül: «csatára szálltam szent eszmék után és találtam átkot hitvány felfogásban.» Majd a tudomány birtokában véli az igazi célt elérni, de tudását el kell árulni, megfertőztetni és habár csak titokban, de be kell vallania, hogy hiúság ez is, mert nincs igazi tudás.

A tower munkás életét látva, újra tervének kudar-czát tapasztalja: «Ismét csalódtam, azt hívém, elég ledönteni a múltnak rémeit S szabad versenyt sze-rezni az erőknek.» A phalanster-rendszert vizsgálva, mint a tudomány által létesített ideális életet, keseregve kiált fel: «Csalódtam hát a tudományban is,

Unalmas gyermekjátékot lelek A boldogság helyén, mit tőle vártam.»

Nem, ez mind nem az, a mit ő keres, a mit ő megtalálni kíván, ez nem az emberiség igazi célja, nem valódi főjlődése. Újra meg újra csalódik, csalódik az emberben és az eszmékben és kétkedésének küzdelmei közepette szüntelen ott lebeg a *modern Kóheleth* ajakán is a szomorú ítélet: vanitas vanitatum! Hiába a sok küzdelem, a sok szenvedés, nem jő el a várt kor a várt eseménynyel, ez valóban kétségbeejtő, ennek nem lehet más vége, mint az eszkimó és ezen végnek kedvéért bizony nem érdemes az emberiségnek élni!

Így végzi kutató útját a modern Kóheleth és ebben tér el az ó-koritól. A bibliai prédikátor kételyének fagyasztó lehevel érint mindent, ezen világ dolgait, úgy mint a túlvilágot, nem kimél semmit, ráolvassa a «hiúságok hiúságá»-t mindenre, a mi vizsgálódásának körébe esik, de végül talál egy utat, melyen át elmenekül a kétségbeeséstől, megnyugodván abban: «A dolog vége, mi által minden érthető, Istent féld és az ő parancsolatait őrizd meg, mert ez az egész ember!»

Világos, azt hisszük, a rokonság Kóheleth és Az ember tragédiájának eszmemenete között és nem vonható kétségbe, hogy a bibliaismerő Madách sokat tanult a vele hasongondolkodású és tendenciájú Kóhelethtől, a mi őt ennek modern tanítványává tette.

Most pedig elérkeztünk a mű végéhez; Ádám fölébred álmából és előttünk Az ember tragédiájának utolsó színe. Ez visszavezet bennünket cikkünk kiindulási pontjához. A mint ugyanis Jób bevezetése inspirálta Az ember tragédiája első színét, úgy, bizonyosnak

látszik előttünk, *Jób könyvének befejező jelenete szolgáltatta a mintát az utolsó szín számára.*

Miután Jób végigküzdötte a szellemi tusát barátaival és végül kifakad, hogy Isten nem büntetheté őt igazságosan, mert ő mindig jót tett, egyenes és jámbor volt, megjelenik Isten, hogy eldöntse a vitát Jób és barátai között és hogy rendreutasítsa Jóbot is, ki Isten terveibe akart behatolni, kijelentvén neki: Megmondtam, eddig jöjj és ne tovább és itt legyen határ szabva gögöd hullámainak! (Jób 38. 11.) Az ember nem volt ott, midőn Isten a világot teremtette és mindent bölcsen elrendezett, az ember ne is akarjon belátni abba, a mit Isten elrejtett előtte.

Így jelenik meg az Úr Ádámnak is, hogy véget vessen Ádám és Lucifer vitájának, hogy fölemelje az embert, újra kegyébe véve; de midőn fölvilágosítást kér álomlátásai felől, hogy eloszlassa a bizonytalanság kínzásait, azt feleli az Úr: «Ne kérdd Tovább a titkot, mit jótékonyan Takart el istenkéz vágyó szemedtől.» Az embernek nem szabad a számára megszabott határon túl menni, hogy míg jövője ködön csillog át, emelje mindig a végetlen érzete és képesítse törekedni nagyság és erény után. Mint Jób, Ádám is visszatér lelki küzdelme után családjá boldog körébe, hogy engedelmeskedjék az Úr szavának: Bizzék és küzdjön tovább!

Szombathely.

Dr. Bernstein Béla.

HÓSEA PRÓFÉTA ÉS KORA.

Vallástörténeti tanulmány.

Júdabeli próféta, Ámosz, kezdte meg Izraél bukásának hirdetését; magának Izraélnek egy gyermeke folytatja azt: *Hósea*, Beéri fia. Meglett férfi, családos ember, a mikor a béthéli templom lépcsőzetéről szembeáll Efráimnak egész hivatalos világával: az állami életben a királyi udvarral és «czímeres urakkal» (4,18), a vallásiban pedig, mint Ámosz, a papsággal és az orthodox nemzeti prófétasággal. Föllépteig ő maga is pap lehetett; de egy, a világgal és önmagával meghasonlott lélek; az első kételkedő pap, a ki ajkait összeszorítva, fojtotta magába gyötrő gondolatait; a papi világ sziklájához lánczolt Prometheus, a kinek nem akadt megváltója — a míg aztán meghozta számára a felszabadító eszmét az a thekóai pásztor (Ámosz). Az azt prédikálta, a mire ő addig félve gondolt, hogy a kasztpapok vallása nem Adónaj vallása: mintha csak az ő, maga előtt is titkolt eszméit kiáltotta volna belé a papi világba az idegenből jött próféta. Ámosznak nem volt áhítatosabb hallgatója, mint ez a béthéli pap. Paptársai csakhamar megszimatozhatták benne az eretneket; míg aztán 750 körül kitaszították őt, vagy maga kilépett a «rend»-ből. Ránk maradt beszédeiben soh'sem

emliti, hogy pap volt; mintha feledni, vagy feledtetni akarta volna azt. Nagyon ismerős a templomi étellel, a papi viszonyokkal, a cultus aprólékosságaival: papnak kellett lennie; a míg Adónajon csüngő lelke, a prófétai léleknek erkölcsi megbotránykozásában el nem hajtotta onnan «a népnek vétkei hízó» papoknak köréből. Papok ellen csak volt-pap tud úgy beszélni, a hogyan Hósea beszél; és csak a velük ellentétbe került kaszt-társat gyűlölik úgy a kaszt-papok, a mint ezek Izraélben Hóseát — és később ugyanez okokból Júdában Jerémiást — gyűlölték.

Ámosznak ez utódjára, látszólag, inkább alkalmazható Hieronymus megjegyzése, hogy *imperitus sermone* volt, mint Thekóa pásztorára. Egyik sem az. Hósea a valóságban hatalmas ékesszólású ember, a ki a lelkét fojtogató szenvedélytől családi bánatában meg prófétai, nemzeti és vallási fájdalomában csak dadogni tud: töredezett mondatokban fuldokolja elő népe bűnét és megmásíthatatlan bűnhődését. Ő sem a *bené nebiim* közül való, hivatalos *nábi*-iskolából kikerült próféta. Már mint pap érezte magában a *ruach Adónajt*, az istenes átszellemültséget, a prófétai, erkölcsi fanatizmust (7,8); de prófétai hivatásában mindaddig nem mert hinni, a míg Ámosztól nem hallotta a prófétai legitimációnak új, egyedül igaz formáját, hogy (Ámosz 3,8): szólott az Úristen, ki ne prófétáskodnék?

Prófétává tette őt a positiv vallási viszonyokkal való elégedetlensége, megirtózása az egész cultustól, meg hasonlása a papi és a hivatalos prófétai renddel; mind oly tényezők, a melyekben nagyon sok epe tenyészik; és egész prófétaságának, ennek az orthodoxia-ellenes,

epés prófétáskodásnak coloritját Hósea privát életének egy szomorú eseménye adja meg; az, hogy felesége házasságtörő asszony volt.

Mindigre eldöntetlen kérdésül fog maradni, vajjon a próféta csak képletez-e, a mikor a maga hűtlen feleségéről beszél, mint a hogy hát máskülönben is szereti a képletezést; avagy, hogy tény volt-e feleségének házasságtörése, a mit aztán átvisz az istenétől elpártolt Izraélre? A képnek sűrű alkalmazása legalább is valószínűbbé teszi a felfogást, hogy a próféta nem reális ok nélkül beszél annyit és annyi szenvedélylyel Izraélnek, «Isten menyasszonyának», hűtlenségéről. Az volt feleségének az élete, és a rettenetes hierodulizmusban az volt Izraél hivatalos papságának is a válása: a melynek ő is, mint Ámosz, reformátora, megtisztítója akar lenni. A másik, épp oly meddő, de érdekes kérdés, hogy ez a családi szerencsétlenség, ha megtörtént — a mi valószínű — mikor esett meg? Teljesen Hóseának prófétai föllépte előtt-e? és akkor prófétiaja annyi nagy és új eszméjének kútfeje ez a nem tiszta esemény; avagy hogy később, már prófétáskodásának idején, érte-e Hóseát e csapás? és a próféta csak azért tér meg újra vissza e képhez, mert magánéletének e szomorú eseményében — a közönségestől mindenben elütő prófétai logika szerint — az ő prófétáskodása szellemének, Izraél hűtlenségének, a templomi Astarte-Adónaj-cultus jeleneteinek, a vallási prostitutióknak látja a képét és megigazolását. Majdnem pszichológiai bizonyosságnak vehetjük, hogy felesége hűtlenségének csapása még hivatalos papkorában érte Hóseát; töprengő lelkének régi gyötrelmeit ez csak

fokozta; a míg megtalálja a prófétai gondolatot, hogy: az ő élete csak képe Izraél életének. Prófétaivá alakulásának egész processusa, bizonytalanná mosódott vonásokban, ott van letéve könyvének három első fejezetében; a melyek javarészt nem elmondott beszédek, hanem a prófétának töprengése az ő esete meg a papi vallás közti analógiáról. E hűtlenségből veszi Hósea a színeket Izraél jelenének rajzához: a bűnös Izraél Istennek nem a felesége többé, Adónaj meg neki nem a férje; távolítsa el rimáskodását az arczából és házasságtörését a mellei közül (2,4); gyermekeit nem szereti többé Isten, mivelhogy rima-gyermekek; mert anyjuk rimáskodott, mert szülőjük csúfságba esett (2,6,7). A bálványimádás is: Izraélnek házasságtörése; a bálványistenek a hűtlen asszony szeretői (2,7). Ilyen a papok bűnössége is, az egész papi vallás: «mert a rimaságnak szelleme megbolondította őket, és rimáskodva, nem Istenük alatt szolgáltak» (4,12). A vallási hűtlenség az Adónaj-cultus elfajulása; a mit a próféta egyenesen Baál-cultusnak nevez. Valószínűleg maga a Baál is szíves fogadtatásra talált az efráimi templomokban; de a nélkül is Baál-cultusnak veszi a papi próféta a hivatalos papi vallásnak pogányságát és erkölcstelenségét. E bünt és büntetését is a maga életéből vett színekkel festi meg: Isten megveszi Izraélen a Baálok idejét, «a mikor azoknak áldozott és fölrakva gyűrűit meg ékszereit, szeretői után ment» (215).

És még egy titkot elárul családi életéből a próféta: hogy hűtlenségében is szerette nejét; elvált tőle, de újra visszavette házába. Ez elválásban és összebékülésben látja Hósea Izraél viszonyát is Adónajhoz: ha Isten

eltaszította magától hűtlen népét, tovább is szereti azt és visszafogadja még «elvált» feleségét. «Menj, szeresd az asszonyt, a kivel más szeretkezett és házasságtörő volt — amiképen Adónaj szereti Izraél fiait, bárha más istenekhez fordulnak és szeretik a (pogánytemplomi mulatásnál evett) szőlőlepényeket» (3,1). Itt is meddő marad a kérdésnek feszegetése: mi az eszméknek és eseményeknek összefüggése? Azért vette-e vissza Hósea az eltaszított hitvest, hogy ezzel symbolizálja Izrael jövőjét, a nép sorsának általa óhajtott formáját: hogy Isten visszafogadja azt? vagy azért hiszi-e oly erősen, hogy Adónaj újra szeretettel karolja föl népét, mert hát ő is, Adónaj prófétája, ösztönszerűleg is, Adónaj sugallatára visszavette hűtlen feleségét?

A világfelfogásnak tenorja egy-egy prófétánál, mint itt Hóseánál, hihetetlenül subjectiv eredetű; és a próféta életének ezen szomorú, csúnya epizódjából egy kép vált ki, a mely az egyik legmagasztosabb formában tünteti fel az Isten és népe közti viszonyt. E viszonynak felbonthatatlansága volt a conservativ prófétaságnak alapelve. Hósea ezt, eltérően Ámosztól, létező valaminek veszi; mint Efráim nemzetének gyermeke beszél az Adónaj és Izraél közt fennállt, de mindig lehetséges, *berith*-frigyről (6,7. 8,1). Ezt a nemzeti vonást nem tudta törülni vallásából; csak abban tér el aztán, Ámosz hatása alatt, a conservativ próféták felfogásától, hogy nála Adónaj félrelökheti azt a vele szerződött népet, szerződésével együtt; a mint hát a jelenre valóban nem létezőnek tekinti a papi körök vakhitének dajkáját, az Istent föltétlenül nemzetéhez kötő *berithet*. Az isten és Izraél közti szövetségnek for-

mája — amennyiben az meg volt a múltban és majdan érvényesülhet a jövőben — egészen új valami Hóseánál. Addig a Baál és követői közt a vak félelem volt az összekötő kapocs; Élija szintén itt állott meg, csak hogy a Baál helyébe Adónajt állította; Ámosz már ismeri a választottságnak egy nemét; a *berith* valami egyoldalú szerződés, ami csak a népre kötelező (3,2). Hóseát a merész gondolkozás és csalódott, de a halálnál, sőt bünnél is erősebb, szeretete oda emeli, hogy e viszonyba a szeretetnek viszi be az elemét. A kép az ő magánéletéből van véve. Adónaj szereti Izraélt — de nem az igazságnak és erkölcsi komolyságnak rovására is, hanem mint a hogyan a derék férj szereti hitvesét: gyöngédséggel vigyáz rája, jóságosan gondoskodik róla, de aztán megköveteli a hitvesi hűséget is (2,10. 3,1).

Adónajnak e szeretete Izraél iránt egyik alapeszméje volt az efráimi nemzeti prófétaságnak is. A különbség Hósea és a hivatalos próféták közt az, hogy nála e szeretet föltételes és ő szakítani is tud Elisa elfajúlt prófétai iskolájának, Adónaj zelotáinak (*kannáim*) nemzeti chauvinizmusával. Adónaj ugyan «Izraél büszkesége» még (5,5), de van már szeme Efráim bűnei számára is (7,2). Prófétájának hivatása hát a fenyítés; Hósea Adónajnak az ostora, a kivel isten közéje csap a maga népének (6,5). Prédikáltak a hivatalos próféták is; de, mint később Jeremiás idejében, üdvről, örök fennmaradásról, a mint hát nem is lehet mást várni a népe létezéséhez kötött nemzeti istennek a prófétáitól. Így beszéltek a papok is a gondtalan dorbézolás istentiszteletére egybegyűlt néphez. Hósea az ő erkölcsi hitében érzi, hogy nem a nemzeti prófétáknak és pa-

poknak hirdetése fog beválni, hanem az a fenytés, a mit ő ad hírül a községnek (7,12), és az az ítélet, amit ő mond a népről Adónaj nevében (6,5). Ez az Isten pedig nem egy magános népnek részrehajló, elfogúlt patrónusa, hanem a világnak erkölcsi bírása, a kinek lényében Hóseánál is benne van a tényező, hogy nem tűri meg, vagy nem hagyja viszonzás nélkül a bűnt (4,9. 5,5. 7,2. 8,7. 12,3).

A bűn és bűnhődés theóriája egyik legnagyobb vívmánya a reform-prófétaságnak. Az orthodoxia azt meg nem értette; főképen Efráimra való alkalmazásában; meg azután az a világtörténeti szempont — hogy Adónaj, az addigi nép-isten, a történelmi eseményeknek primus agense, — nagyon is kívül esett annak a nemzeti vallásnak szemkörén. E reform-próféták tulajdonképen csak keveset beszéltek; csak akkor szólottak, ha okuk volt rá; ha volt bűn, a miből ki kellett gyógyítaniok a népet. Jeremiás egy évtizeden át (621—609) hallgatni fog, a mikor Jósia király erélye érvényt fog ott szerezni a Deuteronomiumnak. A papi profétáknak mindig akadt dolguk; nélkülözhetetlenné tudták magukat tenni a nép számára: jósoltak és boroztak (Ezs. 28,7. 8). Hóseának nagy oka volt rá, hogy beszéljen; de ő, eltérően a legtöbb profétától, túlsokat foglalkozik a múltnak is a bűneivel: mintha a régi idők és a jelen bűnössége közt valami folytonosságra akarna rámutatni: vagy talán a maga nemzeti érzését, chauvinizmusa kértelyét nyomná el a bizonyítással, hogy a mérték betelt. És ebben annyira elmegy, hogy Izraél bűnösségének eredetét visszavezeti a tulajdonképeni törzsapára, Já-kobra:

Anyaméhben már rászedte fivérét
és férfierejében istennel birkózott (12,4).

Ez halálos döfés volt a nemzeti chauvinizmusra. A nemzeti prófétaság és a papi conservatív vallás nem is kaphatott ennél erősebb arczulütést; kettőt is. A Genesisnek (25,26) szójátéka Jákob nevére, hogy (születésénél) fogta Ézsau sarkát; Hósea pedig, Ézsau példájára (27,36) a *megcsalásra* lát utalást Jákob nevében. A másik epizódra való hivatkozás sem egészen természetes. Hósea vagy monda alakjában is, és ezen formában, ösmerte Jákob küzdelmének történetét az angyallal (Gen. 32,25), vagy pedig merész árnyalattal festi az eredetinel sötétebbre a patriárka alakját. Nála maga Jákob provokálja Istent; az ősapának küzdelme bűn és nem dicsőség. Másutt meg (1,4) Jezreél bűneért — ahol Jéhú megölte Jóram királyt és Izébelt meg Ahazját — Jéhú dynastiájának kiirtását jósolja; ez a teljes antagonizmus Hósea és a nemzeti prófétaság között: hiszen Jéhúnak gyilkos fegyverét épen az izraéli nemzeti prófétaságnak nagymestere, Elisa, szentelte föl és áldotta meg.

Az Isten és Izraél közt létező *berith* eszméje elvezeti Hóseát a tételhez, hogy a nép politikai szövetségért ne koldúljon idegen hatalmaknál, hanem bízzék Adónajba. A tételnek meglesz a maga története a zsidóságnak vallási eszméi közt. Az elvet tovább fogja fejleszteni Ezsaiás, és azon, mint alapon, a prófétai vallásnak legelső befejezett formáját, az *ánávok*-nak, Isten aláztatásainak, vallását fogja fölépíteni; azután nyoma vész, hogy újra megszólaljon a Törvény zsidó-

ságában, Ezránál; hogy végre a maga pusztító consequentiáival próbáljon érvényesülni a fariseizmusnak politikai küzdelmeiben. Az elv Hóseánál hangzik föl először; Ámosz még nem ösmeri. Eredete ott van a nemzeti prófétaságban. Itt a szervezetnek szelleméből folyik a hit, hogy Adónaj egymaga, minden hatalomnak ellenében, meg tudja védelmezni népét, még ha az ölbe tett kezekkel is várná ellenségét. E hitet gúnyolta a bűnös népnél Ámosz és halált jósolt azokra, «akik azt hiszik: nem ér, nem lep meg bennünket a baj» (9,10). Ez lesz a nemzeti prófétaságnak hite a későbbi időkben is (Mikha és Jerémiás); csak hogy abban az értelemben, hogy Adónaj meg sem engedheti, hogy népe elveszzen, mert maga is vele vesz.

A reform-prófétáknál, már Hóseánál is, mást jelent a tétel. Istennek és az erkölcsi erőnek mindenhatósága szólal meg abban; az a hit, hogy Adónaj ura az egész világnak, és hogy az ő igaz megismerése, az erkölcs és igazság, olyan erő, amit le nem győzhet a bűnnek és erőszaknak semmi hatalma. Hósea a fél-pogány prófétaságtól vehette át az eszmét, de azután, mint nyilat, mesterei ellen fordította azt hegyével. Épen a pogányság ellen fog azzal küzdeni. Nála a végesnek tisztelete — legyen az éfód vagy istenkép, ember vagy nép — mindig Adónajnak megtagadása. Ebből is, mint már sok prófétai eszméből, csak a motivum van meg Hóseánál; a kidolgozással utódainál fogunk találkozni. Ez a fejlődés törvénye. Egyik próféta függ a másiktól. Hósea adja az első színeket a hit eldorádójának ama festményéhez, amelyen a mindenség egy jól berendezett, erős szerkezetű gép, ahol a legparányibb változás sem állhat

be a mozgató Erőnek hozzájárulása nélkül (1,7). Az erkölcsi erő e csodás hatalmának hitével természetesen nagyon egymagában állott Hósea. Nem is katonáknak meg politikusoknak való elv az; Efráimnak pedig akkor nem prófétai idyllre, hanem kardra és diplomatákra volt szüksége (5,13., 12,1. 2).

Istennek ezen abszolút fönsége — ami Hósea előtt még sejtelem és Ezsaiásnál teljesen kidolgozott rendszer — még egy tekintetben ellentétbe hozza Hóseát korának orthodoxiájával. Az efráimi Adónaj-cultusnak — és mint Ezsaiásból (2,7) látjuk, az ő idejében a júdabelinek is — szerves tényezője volt a képimádás. Béthél templomaiban istenképek állottak: azok a borjak, vagy inkább: bikák, a miket még Jeróbeam állított föl (c. 930). E képimádáson maga Élia sem botránkozott még meg; legalább a róla szóló jelentésben semmi nyoma ennek. Hósea az első próféta, a ki felszólal az ikonodulizmus ellen. Ámosz hallgat róla; ha csak «Samária vétkeisége» alatt (8,14) nem értette ezt; a kifejezés mindenesetre erre magyarázható — de csak magyarázható. Hósea nyíltan, határozott szavakban deklarálja pogányságnak a képimádást. Júdában sohsem fajultak el ennyire a dolgok; ott Dávid király, nagyjában, véget vetett minden durvább bálványozásnak; Ászá és Jósafat királyok is megtették a magukét a tisztább Adónaj-cultus érdekében. Efráim azonban conservatív szellemű ország volt; ott a papság mindig fenntartotta az *éfód* (oraculum) és *theráfim* (istenképek) tekintélyét és a bikák szentségét. A pogányságot, ha injectiókkal is, életben kellett tartani: a pogányság és a babona a kasztpapság jólétének bő-

kezű és igazán és egyedül megbízható fentartói. A papoknak jól jövedelmezhettek az *éfód* és *therásim*: amazzal jósoltak jó pénzért; ezeket, mint a pogány Izraél penateseit, talán ők szentelték föl a magánhasználat előtt; vagy hogy épen csak ők készíthették azokat, gyárilag, kizárólagos joggal — igazi csapás lesz hát rájuk, ha Isten azokat büntetésből elveszi (3,4.) Hósea részéről csak gúnynyal találkozik ez a fa-imádás, ahol az ember egy darab fához fordul óhajával (4,12). Hósea előtt, Mózeset kivéve, nem látták az emberek, hogy az embernek keze-készítménye nem lehet isten: «mester készítette, bizon nem isten az» (8,6). Itt van Izraél történetében első nyoma a tíz ige (Ex. 20,4) ismerésének. Az Adónaj-vallás, az eszményi monotheismus, nem ismeri a képeket. A kép, Istennek symbolizálása és megtestesítése, mindig rejt magában több-kevesebb elemet a pogányságból. Nem minden monotheisztikus vallás tudja megérteni Hóseát. Efráimnak e prófétája utal először annak visszásságára, hogy az ember önnön kezének alkotásához így beszéljen: istenem! (14,4); hogy imádkozó emberek borjakat csókolgassanak (13,2). Nem csoda, ha szerinte a borjak «felbúzlének» az égis (8,5).

*

A Hósea által így ostromozott és gúny tárgyává tett nemzeti papi vallást nemcsak a tekintetben illeti meg a conservatív jelző, hogy annak követői, szemben a kanónikus prófétákkal, szigorúan ragaszkodtak az évszázados cultushoz, hanem abban a modern értelemben is igazi orthodoxia volt az, hogy benne a forma minden volt. Egyes cultus-törvényeknek — a maczóth-

nak, a javatermés leadásának, az elsövetésű állat megszentelésének — elhanyagolása miatt Hósea ép oly kevésbé panaszkodik, mint elődje. A cultus-törvények dolgában Hóseának ezen, Adónaj által, halálra ítéltei is, mint Ámoszéi (8,5), mereven ragaszkodtak az ünnepek és szombatok megőrzéséhez. Az ünnepek megszűntének kilátásba helyezése büntetés-fenyegetés számba mehet náluk (2,13); istennek csapása lesz az, hogy «nem önthetnek majd Adónaj előtt bort és nem rendezik el előtte vágó áldozataikat; az új termésből nem ettek volna — mert az tisztátalan — a míg a *résithet* el nem vitték a szentélybe: «akár a gyászkenyér lesz nekik (kenyerük); mind, a ki abból eszik, tisztátlanná lesz — mert kenyérük csak gyomrukba lesz jó, nem jut el Adónaj házába» (9,4).

Hóseának ez a «jámბorság» nem imponál. Ez az egész cultus, áldozataival, ünnepeivel együtt, ő előtte nem is megy istentisztelet számba. Adónaj vallása nála is: maga az erkölcs; és Adónajnak istentisztelete az erkölcsös élet. Az ily hang minden időknek és minden vallásnak orthodoxyája előtt isten- és vallástagadás; minden orthodoxyia azt hiszi, hogy az ő minutiozus törvényeiskéit maga az Úristen jegyezte föl, vagy diktálta le, és e törvényeknek megtartásán fordul meg Istennek és az embernek becsülete. Efráim e papjainak is megvolt a maguk külön thórája: a mely az Exodus XXXIV. általános templomi törvényeinek részletezését, főképen az áldozásra, levágásra és bemutatásra vonatkozó törvényeket és a papot megillető részek lajstromát tartalmazhatta. A papok és prófétáik azt hirdették, hogy az a thóra Adónaj akarata, hogy Adónajt

csak annak előírásai szerint lehet tisztelni. Papság is, nép is szigorúan ahhoz tartotta magát és mégis mindjárt az első efráimi próféta is a váddal mer föllépni, hogy a papság és követőik Adónajt elfelejtették (2,15); hogy abba hagyták Adónajra figyelni (4,10); Adónajtól elpártoltak (5,7); Adónajt nem keresik (7,10); hogy gazságot szántanak, nyomort aratnak és a csalfaság — ez a papi thóra! — gyümölcsét eszik (10,13). Hósea a papok vallását nem veszi Adónaj vallásának, és thórájukat nem tekinti Adónaj thórájának. Egészen más valami ez. Szerinte Adónaj thórája: az erkölcsöt tanító prófétai ige. Ez nyílt lázadás volt a kasztpapok és nemzeti próféták czéhe ellen. Azok azt hirdették, hogy ők vannak az Adónajjal kötött *berith*nek, az istent lekötelező szerződés-levélnék, a birtokában; a próféta pedig a szavakat helyezi Isten szájába: áthágták frigyemet és föllázadtak thórámmal szemben (8,1); ezek pedig, akár csak pogányok volnának, áthágták frigyemet; annyiszor hűtlenkedtek ellenem (6,7); fölírhatom nekik thórámnak tömegét, olybbá veszik, mintha idegené volna az (8,12). Csak az a thóra, a mit a próféta tanít és nem, a mit a papok annak adtak ki: a próféták révén tudatja Isten akaratát a községgel (7,12); a próféták szólították a népet Adónaj vallásához, de az, híven követve áldozó-papjait, a Baállal tartott (11,2); Adónaj beszélt a prófétákhoz, adott nekik annyi sok látomást és szólt hozzájuk hasonlatokban (12,11).

A vallásnak megmerevedett formája, a mihez e kasztpapok úgy ragaszkodtak, maga a pogányság volt: csupa képimádás, rhabdomantia és hierodulismus.

Népem fadarabját kérdezetgi, botja ad neki fölvilágosítást.
 Megcsábította a rimaságnak szelleme,
 hogy elrimáskodtak istenük mellől.
 Hegyeknek csúcsán vágnak, halmokon áldoznak,
 tölgy meg nyárfa és terebintus alatt —
 hiszen oly kellemés lehet árnyuk!
 Es ezért rimáskodnak leányaitok
 és ezért házasságtörök menyecskéitek (4,12. 13).
 Bálványoknak czimborája Efráim: hagyj sorsára őt!
 Kicsapongó az ő iszákosságuk, egyre rimáskodnak,
 a gyalázatosságot szeretgetik czímeres urai (4,17. 18).

A vallás-reformátorok sohasem kerülték ki sorsukat. A hatalom mindig lecsapott, rendszerint «Isten nevében», a fönnálló jogrend ellen támadókra. A hatalom nem szereti, ha lelkiismeretről; a kiváltságosság nem, ha jogosságról prédikálnak neki; és kétszeresen keserű volt a kenyér annak, a ki a kasztpapoknak circulusait akarta megzavarni: azoknak kezében ostor volt az Isten is. Ezt az ostort megérezte Hósea is.

Bolondnak mondták a prófétát, rá lestek a templomban, de az mindvégig Efráim örének érezte magát.

Eljönnek majd a megtorlás napjai,
 eljönnek majd a fizetés napjai;
 majd belátásra ébred akkor Izraél,
 hogy hát bolond-e a próféta? hogy örült-e az átszellemült?
 mert most bünöd oly nagy s oly nagy a ráleselkedés.
 Én, Efráimnak öre, istennemmel tartok —
 de a prófétára tör les minden útján,
 mint (madár) madarászé;
 rá lesnek isten házában (9,7,8).

Közelebbi részletek hiányoznak a próféta életének emez epizódjairól; de ez adatok nélkül is valószínűnek vehetnők, hogy a papok nem igen hagyhatták szó nélkül a prófétának (ő ellenük tartott) a cultus felforgatását czélzó, Adónaj ellen lázító beszédeit. Hóseának a papok ellen tartott philippikáiból, ha egyetmást a prédikátori túlzásnak írunk is rovására, megtudunk annyit, hogy az orthodox papok ez időben pogány, Baál-papok voltak. És hogy is ne haragudtak volna a papok a prófétára; hogyne nevezték volna Isten emberét örültnek: a mikor ez a próféta azt is merte hirdetni a népnek, hogy Adónajnak nem kell az ő áldozata, hanem csak a papoknak; hogy Adónajt csak az erkölcsös étellel lehet szolgálni; hogy a papság az oka a nép elbutulásának, erkölcsi elvadulásának; hogy a papok örülnek, ha a nép vétkezik, mert áldozati húst ehetnek, vagy váltság- és birság-pénzt szednek, és kenyerek: a tömeg vétke. Az ily vádak megbotránykozathatták a szent embereket. A vádban, hogy a szent prostitutióval nagyon behatóan foglalkoznak, nem találtak bünt; azon csak az «örült» próféta szörnyűködött el: náluk az hozzátartozott az istentisztelethez.

Jobb, ha nem pöröl, ha nem dorgál az ember . . .
 de hát a te «néped» (isten!): ezek a veszekedő papok!
 El fogtok botlani nappal,
 elbotlik majd a (nemzeti) próféta is veletek éjjel;
 kipusztítom anyádat (a papi szerzetet):
 kipusztúl népem, mert nincs (isten-)ösmerete,
 megvetlek én is, hogy nem léssz többé papom;
 elfelejtéd istenednek thóráját,
 elfelejtem én is a te fiaidat.

Minél hatalmasabbakká lettek (a papok),
 annál többet vétkeztek ellenem:
 tekintélyüket gyalázattal cserélem föl!
 Népemnek vétkeiből táplálkoznak
 és csak úgy lesik, hogy bűne legyen (a népnek).

(4,4—7.)

Ez volt a 740. év körül (ante) Efráim orthodoxyája. Júda vallása puritánabb volt; reform-prófétasága régibb eredetű; Ámosz is onnan ment át Izraelbe. E puritánosság azonban nem volt ingyére a nagy uraknak. Kellemesebb volt Adónaj vallása amoda át: át is látogattak Gilgalba és Bétélbe (4,15); félre lökték a Júda és Efráim közti határvöveket (5,10) és átrándultak Efráim orthodox papságának *kedésáihoz*. Hósea az egész korban majdnem egymagában álló representálója annak a vallási szellemnek, a mely Mózes által megteremtve, a próféták által egyre fejlesztve, az első impulzust Ezékieltől, szervezetét Ezrától nyerve, belé fog emelkedni a «szinaji halákha» szellemébe. De hogy ez megtörténhessék, Izrael prófétai szellemének meg kellett törnie az orthodoxya erejét, a fejlődésnek megölnő mérgét, a tehetetlen conservativságot. Minden orthodoxyában van több-kevesebb eleme a pogányságnak. Ez ellen küzd Hósea lihegő fanatizmussal, és az orthodoxyának pogányságával és pogányságba vezető forma-cultusával szemben, a következőben állapítja meg Izrael Istenének vallását:

Eljegyezlek magamnak örökre,
 eljegyezlek magamnak
 igazságossággal és jogossággal,
 és szeretettel és irgalommal;

eljegyezlek magamnak
erkölcsi szilárdsággal
csak ösmerd meg Adónajt (2,21. 22).

Ez a legtisztább vallásosság, amit valaha ember,
próféta és nem proféta, hirdetett.

Nagyvárad.

Dr. Kecskeméti Lipót.

MAGYAR ZSIDÓK KÜLFÖLDÖN.

«Ismert tény, hogy a magyar, a világ bármely részében éljen, bizonyos áhitattal óvja keblében hazájának emlékét, erőteljes és zengzetes anyanyelvét. E tekintetben a magyar néptörzs és a Magyarhon határain belül lakó hitsorsosaink között különbség nem lelhető fel. Mi is egész lényünkkel csüggünk szép hazánkon, örömeiben ép úgy, mint fájdalmában, mindenha részt veszünk. S hogy hazánk iránti hő szeretetünk nöttön-nőjjön, hogy a külföldön való tartózkodásunk ideje alatt meg ne szűnjék, több év előtt egylet alakult e városban, mely czéljául a hazai nyelv és irodalom ápolását tűzte ki magának».

E jellemző sorokat egy fakószínű, vastag táblájú füzetből írom ki, melyen ez áll czímül: *A Boroszlói Magyar Olvasó-Társulat Jegyzőkönyve* — és melynek első lapján szép gömbölyű-betűs írással ez áll: «Az 1868-dik évi november hó 3-án (az alapszabályok értelmében) tartott közgyűlésen a 21. §. a) b) c) pontjaira való vonatkozással történt szavazás útján választatott: elnökül: Beck Mór, pénztárnokul: dr. Dessauer, jegyző s könyvtárnokul: alulirt Schwarz Adolf».

Nemde, ismeritek mind a hármat? *Dr. Beck* ma bukaresti rabbi. Kicsibe mult, hogy Magyarországra vissza nem telepedett. Pár évvel ezelőtt Sz.-Fehérvár megválasztotta rabbijául, de ekkor az oláh főváros pótolhatatlanságának tudatára ébredt és nem eresztette. Beck magyarul tartotta a régi koronázó városban vendégszónoklatát, mely velős tartalmával ép úgy megragadta hallgatóit, mint lendületes nyelvvel. Bözöd-Ujfalú prozelitáit ő fedezte fel újra a magyar zsidóság-
nak s a M.-Zs. Szemle közvetítése révén így ismerkedtem meg vele személyesen. *Dr. Dessauer* nemrég mint Meiningen országos rabbija halt meg; 1870-ben Köthenbe hivatott meg papnak s a díszokirat, melyet ekkor neki az Olvasó-Társulat tagjai átadtak, azzal a gyönyörű pár mondattal kezdődik, mely e sorok élén áll. *Dr. Schwarz* Karlsruhébe került, a hol mint szónok és tudós nagy hírnévre vergődött, s most a bécsi rabbiképzőnek rektora. O is többször írt a mi közönségünknek, de a mi magyarul jelent meg, már csak a német eredetinek fordítása volt. Ilyen felemás nyelven váltottunk egymással pár szives levelet is — s kitünt, hogy megértettük egymást.

A Magyar Olvasó-Társulat egyébként nem ekkor, hanem már az 1865/66. tanévben keletkezett. De ez évekről nem igen maradt fenn valami. Az alapszabályok is *dr. Schwarz* kezeirésében vannak meg. E szerint a társulat célja volt: hetenként egyszer egybegyülni s felváltva betűsor szerint magyar nyelven tudományos előadást tartani; tagja lehet a boroszlói izr. papnövelde minden rendes és rendkívüli hallgatója; belépésekor fizet 5 ezüst garast, a tagdíj havonként 2 ezüst garas,

a ki fontos ok nélkül elmarad, 1 ezüst garas büntetést fizet. Valameddig a társulatnak legalább 3 tagja van, fenmarad; s feloszlása után is föléled, mihelyt újra ennyien jelentkeznek. Az előljárósági ülés határozatképes, ha két tagja jelen van; szótöbbséggel dönt; szavazategyenlőség alkalmával az előljárók a társulat tagjai közül valamely egyént az ügy eldöntése végett meghívják. A tagok használatára a társulat magyar könyvtárt gyűjt. Az alapszabályok végén ez áll: «A társulat nagytiszteletű igazgató Frankel Zakariás tudor úr ótalma alatt áll».

1869-ben Schwarz kijelenti, hogy «a hivatal elfoglalására képtelen» s helyébe dr. Dessauer lép. Tagok ekkor kilenczen vannak. Az említetteken kívül: *Bacher Vilmos*, *Gestetner Izraél*, ki a következő évben a jegyzői tollat viszi; buzgó ifjú lehetett: az egész füzet kevés kivétellel az ő kezeírása; derék tanuló is volt, ki egy-két évvel pályájának befejezése előtt meghalt; öreg atyja, ki benne egyetlen gyermekét és reményét veszté, ma is él s évek óta írja a budapesti rabbiképző könyvtárának czédulakatalogusát. Ekkor lépett be új tagul *Jaulus Henrik* is, jelenleg aacheni pap; *Salzberger Mór*, ki most Erfurtban hirdeti Isten igéjét, és *Venetianer Mór*, kire talán néhány olvasóm azon a réven ismer inkább reá, hogy most Velentszey a neve. Régi tag dr. *Maybaum Zsigmond*, ki ma Németország legnagyobb zsidó hitszónoka és fővárosának nagyhirű rabbija. Érdeklődését hazája iránt állandóan megőrizte; munkatársa a M.-Zs. Szemlének s pártfogója és segítője a berlini Lehranstalt minden magyar hallgatójának. Ime: az egész névsorból nekünk magyaroknak csak egyetlenegy maradt meg —

igaz, hogy az Bacher Vilmos. Ám bizonyos, ha a budapesti rabbiképző már akkor fönnáll, ezek nagy része itthon öregbíti felekezeti és nemzeti súlyunkat.

Nézzük most röviden, mit és mint dolgoztak ez idegenbe szakadt magyar ifjak.

1869 végéről maradt az első följegyzés: *Dessauer* és *Beck* prédikációt, «vallási szónoklatot» adnak elő, *Bacher* szavaleletet. A következő ülést, több tag betegeskedése miatt, csak 1870 január 18-án; tárgysorozata: *Beck* szavalelet Lévay Mikes-ét, *Bacher* előadást tart Jób Targuma czímen. Nyilvántartják, Bacher Vilmosnak már akkor megvolt az a szörnyű szokása, hogy szakadatlanul dolgozott . . . Következik *Venetianer*, kit a theológiánál már most is jobban érdekelt a bölcészet; előadásának tárgya: *Die Philosophie des Unbewussten*; később: az Az okossági viszonyról, s június 21-én: A vigasz vallás- és világnézetekben. Vajjon melyikben talált ő, az igazság önzetlen fanatikusa, vigasztalást? 1873-ban Bécsben ismerkedtem meg vele s mindjárt az első félórában erős vitatkozásban voltunk arról, kell-e ez idő szerint minden filozofusnak valamely iskolához csatlakoznia? a mit én tagadtam, ő pedig, hartmannista létére, hevesen vallott; ott hagyta a theológiát és a németeket, meglehetősen kicsinyléssel s elkeseredetten beszélve mind a kettőről. Magántanítással kereste kenyerét Bécsben, majd Budapesten s midőn az eltompító foglalkozásba beleúnt, Debreczenbe ment, hol a kollegiumon állást remélt; de nem tartotta filozofushoz illőnek a kitérést s nyakába vette a világot. Győrön, Velenczén és Rómán keresztül vitte útja Párisba, hol, mint az osztrák-magyar egyesület titkára, megnyugodva él most eszményeinek.

Határozott irányhoz való erős hajlam jelentkezett *Jaulus*ban is. Petőfitől szaval és előadásainak tárgyai: A zsidók a szabadságharcban, és 1871 december havában: A magyar zsidóság pártjai és jövője felett. Ha dr. *Jaulus* hazajön, nyilván heves pártembert nyerünk benne. De Aachenben a felekezeti viszonyok oly esendések, akár a tenger Fiume mellett s az idegen talajban ez a virág sem érlelődött gyümölcsesé.

Még egy hazai vonatkozású ülésről értesülünk. 1871 május 2-án «a VII. rendes heti ülésben *dr. Beck Mór* úr a boldogult br. Eötvös József érdemeit ecsetelé egy élénk szavakkal előadott emlékbeszédben».

Az 1871—72. évben új tagok: *Fried Salamon*, ki jelenleg Ulm város rabbija; *Janovitz Mór*, azelőtt rabbi Dirschauban (Poroszországban), jelenleg Berlinben nevelő intézet tulajdonosa; *Steckelmacher Móricz*, most mannheimi rabbi. Elnök újra dr. Beck lett, jegyző: dr. Bacher s a következő bejegyzések az ő kezéből valók. Míg az előbbi tanévben hét gyűlést tartottak, most nyolczra volt elég előadó; de a második félévben az idén is szünetelt a társulat, mely, mint rendesen, az ujonnan belépő tagoktól várt ezuttal is felfrissülést.

S ezt az új tanév részben meg is hozta. Ekkor ment fel Bajáról a boroszlói szemináriumba *Schmidt József*.

Schmidt költői tehetségű, ideálokért hevülő ifjú volt. Az akkori magyar középiskola ő benne is, mint mindnyájunkban, első sorban a nemzetiség és szabadság iránt fejlesztett erős érzéket. Verses könyvében, melyet 1866-ban irt össze, feltűnő sok a hazafias vers. De hogy zsidó érzés is volt benne, s hogy ez mily meghatározó módon küzdött benne kiegyenlítődés után magyar érzelmével,

mutatja a következő vers, melyet egy *Steiner* nevezetű VIII. osztályu *szabadkai tanuló*tól magának bejegyzett. Ez a kis vers annyira tipikus az akkori zsidó ifjuságra és sok-sok egyébre is, hogy mint értékes kortörténeti tanuvallomás határozottan megérdemli, hogy elolvassuk. Tán az is kiderül e közlés révén: ki ez a Steiner? él-e, hal-e?

A ZSIDÓRÓL.

Hallgasd, keresztény nép, e szót,
 Mért gyűlölöd szegény zsidót?
 S midőn szeméből köny lefoly,
 Mért arczodon a gúnymosoly?
 Mindig csak gúny és gyűlölet,
 Ha látod e bús nemzetet.
 Mindegy neked, ha rossz, ha jó,
 Megvetni kell, hiszen zsidó.
 Zsidó igen! s mit vétkezett,
 Hogy gyűlölöd testvéredet?
 Testvér! nem, nem! bocsánatot,
 Hisz azt szégyennek tarthatod.
 Se nem testvér, se nem barát,
 Viselje ő saját baját,
 S a mit rá mért a végezet,
 Nem nyujtsz neki segélykezet.
 De tetőled megvetve bár,
 Erős ő, mint a sziklavár;
 Erős, mert van egy Istene,
 Ki van, ki volt, ki lesz vele!

Közvetlenül utána Szász Károly versét írja le magának az ifjú: «Hazámhoz».

De maga is verselt, s a mi tőle fenmaradt, az ébredő ifjuság egész nemes hevületét és forrongását tükrözi:

szerelmes és melancholikus és menydörög a zsarnokok ellen, kik vértrónusokon ülnek. Egy pár költeményét Rózsalevelek cz. a. foglalta össze; a másodiknak eleje, melyben igazi költői hang csendül meg, így hangzik:

Ismerek én minden helyet,
Melyre lábad lépett,
Minden bokrot, melyről kezéd
Piros rózsát tépett.
Ismerem, melyet bejártál,
Az egész vidéket;
Jaj, de többé, jaj, de többé
Nem ismerlek téged!

Minél érettebb lesz, annál jobban fáj neki, álmaitól búcsúznia. Van egy dagályos bizarr prózája «Élet és költészet», melynek első részét ezzel végzi: «Az ének, a dal, mely ajkainkról kél, csak a mély, a nagy, a világrendítő fájdalomnak szüleménye, mely emésztő lángként nyaldossa lelkemet és onnan fellobogván, a csillogokig hat, melyekben óriási hullaként nyugszik — az Ideál!»

És miután elsiratta az ideált, még kedvesétől vesz búcsút:

Ha válnunk kell, a sors ha úgy akarta,
Még kissé várj, míg láttam képedet,
Álmodnom hagyj a fürtök éjjelében,
Melyben ragyog, mint csillag, tűzszed —

aztán 1872 őszén a 19 éves ifju elmegy Boroszlóba szeminaristának.

Mikor oda elmegy, egy 22 lapra terjedő töredék érte-

kezését viszi magával, melynek czíme: «Az új héber költészet spanyol és olasz iskolája», mely nagy vonásokban s épen nem ügyetlenül ismerteti Gabirolt, Ibn Ezrát és Júda Halévit; ezeket átdolgozva a Reformban ki is adta. És magával visz egy kis füzetet, melyen ez áll: «Zsidó anthologia Schmidt Józseftől. Baján, 1871. april 2-dikán». Összesen tíz vers van benne, hangra, kidolgozásra meglehetősen egyformátlanok, mindeniken többé-kevésbé rajt van az első kísérlet küzködésének bélyege. Ime belőlük három mutatóba; az első Júda Halévitől: *Hozzá.*

Ölembenült a szerető,
A kedves, bájteli,
Tekintett szemem mélyibe,
Mely képét tükrözi.
Lángolva csókolta szemem
Tűzhányó ajaka:
Mit csókolt az nem én valék —
Az ő, az ő vala!

Alcharizitól im ez: *A hűtlen barátához.*

Szerelmed édes, mint manna,
Hullatta reggnek hajnala.
Mannához oly hasonló volt,
Hogy nap hevében — összefolyt

Az utolsó Gabiroltól: *Kesergés.*

O meddig várjak rád még idvezítő?
Virágot hajts, mert elmúlt már a tél.
Miért van szolgaságban a királyfi,
Míg trónusán az idegen henyél?

Evezred már, hogy elhagytam hazámat,
 Pusztában lakom, melyben vihar kél.
 Tán feketébb az alvilág, hogy nem jó
 Az ítélet, melyről az Ur beszél? —

Ime Schmidt József egy nemzedékkal előzte meg a M.-Zs. Szemle ifjú munkatársainak kezdeményezését. S ha majdan akad, ki ügyet vet az útra, melyen a zsidó költőket nemzeti irodalmunknak meghódítani iparkodtunk, ne felejtse a legelsőket egyikét, kik a rögöt törték: bajai Schmidt Józsefet.

Így felkészülve ment az ifjú Boroszlóba. Szerette nemzetét és felekezetét, égett a költészetért és lelkesedett az eszményekért.

Persze, tagja lett az Olvasó-Társulatnak, s midőn buzgóságát tapasztalták, őt tették meg jegyzőnek. A többiek elmondják a Reformnak 1872 deczember 23-án Boroszlóból beküldött következő sorai: «A hazától távol van itt a magyar ajkuak egy szerény gyarmata, az izraelita papnövelde tanuló magyarok egylete, a Boroszlói magyar Olvasó-Társulat. Midőn ezt ma a nyilvánosság előtt felemlítjük, erre nagyon szomorú esemény szolgál okul, egy drága tagnak siralmas veszte, kinek neve már is érdemes arra, hogy minél tágabb körökben megemlegetnék. Bajai *Schmidt József* kevés nap előtt e hó 13-án három heti nehéz betegség után jobb létre szenderült, miután élte 19. évét kevéssel túlhaladta, a haza földjét pedig csak alig negyedfél hónap előtt elhagyta volt, hogy messze külföldön a tudomány kútforrásán a tudás ritka vágyát, hő kívánalmait kielégítse. A reményteljes, minden nemesért és magasz-

tosért lelkesülő ifjunak itteni első fellépte mindannyinak szívét képes volt megnyerni, annál is inkább, mivel már híre előzte meg és élénk várakozásokat keltett, melyek fájdalom csak nagyon csekély részben teljesülhettek. Mily magasztos eszményeket követett élte pályáján, kitünik hivatása választásában, melyben egyedül a hitrokonai és hazája iránti szeretet vezérlé. Nagyszámú barátjai, kiket ittlétének rövid ideje alatt szerzett, hű, szeretetreméltó társat vesztek, a magyarajkúak őszintén ragaszkodó földit siratnak; már az első hetekben azáltal tisztelhatték, hogy a közgyűlés alkalmával egyleti jegyzővé választák. Ezen választás utáni napon megbetegedett és mult vasárnap, december 15-én körülálltuk tetemeit, hol egyik honfitársunk fájdalmas érzelmeinknek és az elhunyt iránti tiszteletünknek meleg, szívreható szavakkal adott kifejezést». Hadd említsem még, hogy Schmidt Józsefet a rabbipálya választásában mint legszebb mintakép: nagybátyja buzdíthatta, dr. Perles József, a két évvel ezelőtt elhunyt magyar eredetű müncheni rabbi.

A boroszlói Magyar Olvasó-Társulat pedig, fennállása hetedik évében, felbomlott. A könyveket Bacher Vilmos dr. Zuckermannak adta át, az ottani szemináriumi könyvtár részére. Az iratok, melyekből e soraimhoz az anyagot merítettem, és a pecsét nála maradtak.

Ime így készültek zsidó ifjaink egy nemzedékkel ezelőtt felekezetük és hazájuk szolgálatára a messze idegenben. Mintha a magam ifjuságának légkörét érezném körülöttem, a boroszlói Olvasó-Társulatról és utolsó jegyzőjéről szólván. Bizonyára a mai nemzedék sem rosszabb, sőt erősen hiszem, hogy nálunknál jobb, a

minthogy dolga is jobb. Mi nem kerülhettük el az átmeneti kornak egyetlen válságát, sem baját vagy áldozatát. S az eredmény? Hogy a melyet különböző téren megalkotnunk sikerült, az a néhány *praecedens* — neki válik hasznára.

Budapest.

Dr. Bánóczy József.

A BIBLIA AZ ÚJABB NEVELÉSTUDO- MÁNYBAN.

Midőn Goethe Wilhelm Meistere Felix fiát átadja a pædagogiai provincia előljáróinak, és tőlük nevelési titkaikat tudakolja, bevezetik őt mindenekelőtt egy nyolczszögű csarnokba. E csarnok falain látható képek szolgálnak első sorban a gyermekek vallásos és egyszerűsmind historiai művelődésének alapjául. Wilhelm csakhamar észreveszi, hogy a fal közepét borító főmezőben nagyobb képeknek összefüggő csoportja van, melyet a fal felső és alsó részén kisebb rajzok kísérnek. Az a középső főcsoport, az egész hosszú képsorozat dereka, Izrael történetéből ábrázolja a legfőbb momentumokat, míg az e centralis képsorozatot fent és lent kísérő rajzok, miként Goethe mondja, symphonikus, azaz rokonjelentőségű jeleneteket mutatnak más népek történetéből. Wilhelm kérdésére, hogy miért tették épen Izrael történetét az egész világtörténelem középpontjává, egyebek között ezt feleli az előljárók legöregebbike: «Onállóság, szilárdság, bátorság és a hol ezek már nem segítenek, szivósságra nézve páratlan Izrael népe. A föld legmaradandóbb népe, mely van, volt és lesz, hogy Jehova nevét örökön örökké dicsőítse. Ezért állítottuk oda mintaképpé, fő-

képpé, melynek a többiek csak keretéül szolgálnak.» Majd pedig így folytatja Wilhelm további kérdéseire: «E nép főelőnye szent könyvei jeles gyűjteménye. Oly szerencsés módon állanak ezek egymás mellett, hogy a legidegenebb elemükből is ámitó egész áll elő. Elégge teljesek e könyvek arra, hogy kielégítsenek, de egyszersmind elégge töredékesek is arra, hogy kíváncsiságunkat felkeltsék; elégge barbárok arra, hogy felingereljenek és elégge gyengédek arra, hogy lecsillapítsanak — és mennyi más ellentétes tulajdonság magasztalható e könyvön, e könyveken».

Ugyanazon időben, meglehet, ugyanazon esztendőben, midőn századunk legnagyobb költője e jelentős sorokat leírta, mint saját művelődése menetére visszatekintő pædagogiai belátásának egyik főpontját; — korának egyik legnagyobb bölcselkedője is elmélkedett válogatott tanítványai társaságában arról, hogy mikor lépjen Izrael szentírása a nevelőoktatás körébe, és különösen vajjon lehet-e e szentírás az oktatás kezdő-és középpontjává? E bölcselkedő az újabb neveléstudomány megalapítója, Johann Friedrich Herbart volt, ama válogatott tanítványai pedig mindannyian későbbben nagyhírnevű fiatal tudósok és iskolaférfiak: a későbbi göttingai philologus, Dissen, a müncheni tudós, Thiersch és a majdani hannoverai híres iskolaszervező és historiai író, Friedrich Kohlrausch.

Maga a mester, Herbart, azon véleményen volt ugyan, hogy Homeros, az európai emberiség e legnaivabb költői megnyilatkozása legyen a gyermekirodalom-történelmi oktatásának kezdőpontja, és csak későbbben jusson helye Izrael szentírásának is. Herbart-

hoz csatlakoztak véleményükkel Dissen és Thiersch is, csak a későbbi kiváló historikusnak, Kohlrauschnak volt külön véleménye. Ő Izrael szentírását előbbre valónak tartotta Homerosnál, még pedig nemcsak a vallásos oktatás szempontjából, hanem egyenesen a historiai tanításra való tekintettel.

A három kiváló tanítvány ki is dolgozta értekezések alakjában véleményének részletes fejtegetését, és e három dolgozat megjelent nyomtatásban is 1809-ben, még pedig ellátva a mester előszavával. Kohlrausch értekezése, mely e helyt egyedül érdekelhet, e címet viseli: «Ueber den Gebrauch des alten Testamentes für den Jugendunterricht».

Ez értekezés indokolja az akkor első tervezetében már kész Herbart-féle pædagogia elveinek szemmel tartásával, miért teendő az ó-testamentomi oktatás minden történelem-irodalmi tanítás elejére, és egyzersmind, hogy miképen intézendő ez oktatás. Maga Herbart, ki elmélkedéseiben is, praxisában is Homeroshoz ragaszkodott mint a sajátképi nevelőoktatás kiindulópontjához, nagyon érdekes megjegyzéseket írt: «Biztosságal — úgymond Herbart — csak Homerosról szólhattam, saját kísérleteim és másokéi is meggyőztek róla, hogy itt okvetetlenül számíthatunk sikerre. Vajjon az ó-testamentumot lehet-e eredménnyel oly korán használni, hogy még Homeros is megelőzze, a nélkül, hogy az utóbbival nagyon is elkéssünk, arra nézve nem kockáztatok véleményt. Két dolog mindenesetre bizonyos: először is, hogy azon társadalmi osztályok számára, melyekre nézve a classikus ó-kor által való oktatás csak jámbor kívánság lehet, nagyon ajánlatos

az ó-testamentom használata. Másodszer előkészíthetjük igen kitünő módon a Herodotost és a többi népek történetét is, ha azonnal eleinte egymás mellé állítjuk a görög és a keleti világ fővonásait. Ily kívánatos dolognak okvetetlenül kell sikerülnie, ha e kívánság derék, gondolkodó és kellő ismeretekkel felszerelt nevelők lelkében erővé lesz».

Herbart ez idézett csekély terjedelmű megjegyzése, bármilyen óvatos is, igen prægnans módon jelöli ki szentírásunknak azt a helyet, a hol őt illeti meg az egész oktatásra nézve a centralis és vezető szerep, t. i. minden nemzet és felekezet népiskolájában, azaz *minden európai nemzet népiskolájának Izrael szentírása legyen a legfontosabb irodalmi és történetírói klasszikusa.*

Kohlrausch a maga értekezésében nemcsak ily szűk körnek szánja az ó-testamentomi oktatást. Ő még egy Homeroson, Herodotoson, Thukydidesen, majd a római írókon is átmenő, szóval antik szellemű irodalom-történelmi oktatásnak is Izrael szentírásával akarja megvetni az alapját. Nemcsak fentemlitett értekezésében, hanem a hallei egyetem híres kancellárjának, Niemeyernek ösztönzésére írt «Handbuch für Lehrer höherer Stände und Schulen zu den Geschichten und Lehrer der heiligen Schrift» című könyvének bevezetésében is fejtegeti az ó-testamentom alapvető szerepét, és hogy miképen csatlakozzanak hozzá a későbbi klasszikus irodalmi tanulmányok.

Szentírásunkban, különösen Mózes öt könyvében látja Kohlrausch a legalkalmasabb kiindulópontot a fiatal kedély vallásos érzületének, továbbá az ember

és a társadalom iránt való részvétének nevelésére. A vallásos oktatásban használták természetesen már régebben is a szentírást és erre a pontra nézve nincs is Kohlrauschnak sok mondani valója. Az Isten eszméjét már igen korán kell — úgymond — a gyermek lelkébe vetni, és ez eszmét nem foghatja fel jobban, mint ha az Isten az ég és föld teremője gyanánt jelenik meg előtte. Az ég és föld *teremője* és az emberek *atyja* gyanánt jelenik meg az Isten mindjárt a mózesi könyvek elején, úgy az első ember, mint a pátriarkhák életében, valamennyinek gondját viselő atyjuk gyanánt, ki úgy áll az egész nagy embercsalád középpontjában, mint Ábrahám az ő családjában, vagy a gyermek atyja a magáiban. A vallásos érzület gazdag táplálékot fog nyerni az Isten és az emberek szoros viszonyáról való elbeszélésekből, melyek az embernek Istentől való függésének alázatos elismeréséről tanuskodnak. A gondviselés általános működése, Isten szemének ébersége, melylyel a világ sorsát kíséri, az emberi alázatosság és az Isten akaratába való önalárendelés, szemben a durva, önző fennhéjázással, mely megsemmisül: mindezek kitüntetik a bibliai anyagot a vallásoktatás szempontjából. A vallásos eszmék mellett a minden emberi állapot iránt való benső érzület művelésétől várhatjuk a gyermek lelkében fejlődő önzés és korlátoltság legerősebb ellensúlyozását. Ez érzület keltése czéljából azonban nem vihetjük bele a gyermeket saját sokoldalú művelődésünk közepébe, a mi modern életünk bonyodalmas viszonyaiba. Ép ellenkezőleg. A legegyszerűbb, legvilágosabb, legmeztelenebb lesz e célra a legalkalmasabb: az emberi érzés és törekvés

legtermészetesebb, leglényegesebb alapvonásai és minden társadalmi viszony legegyszerűbb formái. S nem száraz fogalmak definitiói útján haladó tárgyalásokban fogjuk a gyermekkel a fejlődő emberiség e kezdő állapotát megismertetni akarni, hanem magának ez életnek eleven szemléltetésében. Vagyis magának ama kornak maradványait fogjuk bemutatni, melyben az emberiség e gyermeki állapota maga volt az élet, mely aztán szavakban is megnyilatkozott, azaz a történet legrégebb emlékeiben fogjuk az emberiség ez állapotát szemléltetni. E célra pedig csak Izrael népe szent irattaira lehet gondolni. Homerosban már nemcsak a társadalom viszonyai sokkal bonyolodottabbak, hanem az egyes emberek jelleme is megfontoltabb, kevésbé nyílt és többoldalú is, mint Ábrahámé, Izsáké, Jákobé vagy Józsefé. A gyermek sokkal könnyebben lesz ott honossá Ábrahám családjában, mint az ithakaiak népgyűlésén, vagy a görög királyok — igaz, hogy szintén eléggé egyszerű — viszonyaiban. Ha az ó-testamentom hiányoznék az ó-kor irodalmi emlékeinek sorából, mit is tudnánk a vadászélet vadságából kiemelkedett és a társulás útján először egyesült emberiség első és legtermészetesebb állapotáról, ama nagyszabású családi életről, melyet pátriarkha-életnek nevezünk? S mit tehetnénk, ha a szentírás nem volna, a gyermek elé, hogy a fejlődő emberiség ez első lépésével megismerkedjék? Bizonyos, hogy csak innét indulhat ki az érzületoktatás alapjául szolgáló irodalmi és történeti oktatás. Csak ha a gyermek kedélye már kellőképpen elmélyedt az emberiség életének e fokozatába, melyet joggal nevezhetünk az ő gyermekkorának,

akkor feljebb visszük egy fokkal azon népekhez, melyek a szabad nomádeletből a földművelésre mentek át és szeretetüket már hazára és lakóhelyre irányozták, de a melyek közé a kölcsönös érintkezés és a kereskedelem még nem vitt nagyobb bonyodalmakat. Ezt a kort is az élet eleven szemléltetése útján fogjuk bemutatni. Itt lép aztán Homeros az oktatás körébe. Majd a nagyobb politikai közlekedés is találja a maga classikus leíróit, kiknek sorát Herodotos nyitja meg.

Mózes öt könyve, Homeros, Herodotos stb.: ez tehát az a sor, melyet Kohlrausch az érzületoktatás alapjául akart volna tenni. Kohlrausch gondolatai magának mesterének későbbi részletesebb pædagogiai tervezetére nem nagyon hatottak, de nagy szerepe jutott szentírásunknak a Herbart-féle pædagogia egy későbbi kiépítőjének rendszerében, ama gondolkodóéban ugyanis, a ki mindedig legtöbbet tett a Herbart-féle gondolatok gyakorlati értékesítéseért, t. i. Tuiskon Zillerében. Ziller oktatástanában, illetőleg népiskolai tanterv-elméletében oly előkelő szerepe van az ó-testamentomnak, hogy ennek eltávolítása romba döntené az egész, nagy elmésséggel tervezett gondolatépületet.

Az ó-testamentom szerepét Ziller tanterv-elméletében a Ziller-féle methodikának ez a két főelve szabja meg, melyeket ma rendesen a «kulturhistoriai fokozaatok elve», továbbá a «concentratio elve» néven emlegetünk. Az első elv azon, egyesektől már régebben kimondott, újabban bizonyos biogenetikus analogiák által is népszerűvé lett tételből indul ki, hogy az egyén szellemi fejlődése kell, hogy nagyjában ahhoz hasonló képet mutasson, melyet az egész emberiség fejlődése

elénk tár. Azaz a növendék ember szellemének át kell élnie az egész emberiség nevelődésének főmozzanatait, a növendék historiai művelődése ugyanazon menetet kell, hogy kövesse, mint az emberiség culturájának történelme. Hogy melyek azok a főfokozatok, melyeken át az emberiség művelődése haladt, ennek megállapítása természetesen egyrészt culturhistoriai és történelem-philosophiai, másrészt pedig ethikai fontolgatások alapján történik. Az emberiség e culturhistoriai, illetőleg erkölcstörténeti fejlődésének mindegyik fokozata bizonyos, a maga szellemével congenialis irodalmi remekműben leli kifejezőjét. A megfelelő irodalmi remekművel való foglalkozás viszi épen a nevelendő egyén lelkét azon gondolat- és érzületkörbe, mely az illető culturhistoriai fokozatot jellemzi. Ezt az irodalmi művet kell aztán az egész oktatás középpontjává tenni, reája kell vonatkoztatni, a mennyire lehet, az összes oktatáságakat. Az utóbbi követeléseket magában foglaló elv a *concentratio* elve.

Ilyen culturhistoriai fokozatot nyolczat különböztet meg Ziller a népiskola céljából, azaz nyolcz olyan culturhistoriai fokozatot állít fel, melyeknek megfelelő egy-egy irodalmi olvasmányt tesz egy-egy népiskolai év (a németországi népiskola tudvalevőleg nyolcz évfolyamból áll) *concentratio*s anyagává. E fokozatok közül a harmadik, negyedik és ötödik azok, melyek bennünket itt közelebbről érdekelnek. Miután az első fokozatnak megfelelő középponti anyag Ziller szerint az epikus népmese, a másodiké a Robinsonról szóló elbeszélés lesz, a harmadiké a biblia *pátriarkhák* története, a negyediké a *bírák* koráról, az ötödiké pedig

a *királyokról* szóló bibliai történet. (A további fokozatokat az új-testamentom és a protestáns egyháztörténet adja meg Zillernek.) Ziller e fokozatok felállításában eredetileg csak az első kettőt (a mesét és Robinsont) okolta meg behatóbban, és csak egy későbbi értekezésében található bizonyos útmutatások az Izrael történetéből vett fokozatok igazolására. Azt mondja ugyanis a jelzett helyen, hogy miután a gyermek egy magában álló ember életfolyásában (Robinsonban) megismerkedett egy életmintával, kell, hogy nagyobb közösséghez is lépjen a kellő viszonyba. Kell, hogy először is ily közösségen belül alárendelje magát valamely tekintélynek, még pedig minden reflexió nélkül, tisztán gyermeki bizalomból, úgy mint kora gyermekségétől fogva gyakorolta családjá körében. Másodszor, kell, hogy abban a körben, melyen a tekintély uralkodik, gondolatait szabadon mozgatni tudja, kockáztatva ily módon azt is, hogy gondolatai időről-időre hamis útra kerüljenek. Harmadszor pedig szükséges, hogy azon tekintélynek, melyben már a legmagasabbat sejti, szabad elhatározásából is alávesse magát.

Az egyednek a közösséghez való viszonya e három fokozatának, melyeket Ziller még további három, itt bennünket nem érdeklő fokozattal egészít ki, szerinte épen a pátriarkhák, a bírák és a királyok korának bibliai rajzai felelnek meg a legjobban. A pátriarkhális szervezet ugyanis csak bővített családot alkot, melynek tagjai bizalommal telt engedelmisségben vannak alárendelve a pátriarkhának, ép úgy, mint a gyermek van alárendelve szüleinek. A bírák idejében pedig, kiknek élén legnagyobbikuknak Mózes áll, a képzeletnek

nagy befolyását mutató szellemi élet indul meg Izrael népe között, mely vezetőit a tökéletesség eszméjének világitása mellett hőökké emeli, és mely oda viszi a közösséget, hogy ez már most nemzetnek érzi magát, de a mely szabadabb szellemi élet ugyane közösséget mindennemű kihágásra is csábítja. Végre pedig a királyi tekintélynek egész tudatosan veti magát alá Izrael népe, mert csak e tekintély bír biztos egyensúly-helyzetet teremteni a sokféle szabadon működő erő között, és e tekintélyben látja a nép az isteni akarat képviselőjét, még pedig első sorban a jog terén. Ime ez Ziller elméleti megokolása a három, szentírásunkból vett kulturhistoriai fokozatot illetőleg.

Zillernek e fokozatelmélete korántsem maradt pusztá theoria, hanem ő átvitte ez elveket lipcsei gyakorlóiskolájának praxisába is, és onnét átment több intézet gyakorlatába, melyek a Herbart-Ziller-féle elvek szerint rendezték be iskolai életüket. A lipcsei gyakorlóiskola a harmadik, negyedik és ötödik osztályban csakugyan az ó-testamentumot tette tanításának középpontjává. A tanítás menete azonban nem haladt teljesen a szentírás fonalán és e tekintetben tetemesen eltért azon felfogástól, melyet Kohlrausch hangoztott fentebb említett munkáiban. Így például nem a teremtésen kezdték a tanítást, hanem Ábrahám történetén, illetőleg őshazájából való kiköltözésén. A pátriarkhák története lévén ugyanis az osztály kitűzött czélja, e történetnek kellő közepébe, in medias res, kellett belefogni — így kívánta a Ziller-féle methodika. A teremtés történetét csak Sodom elvesztése kapcsán illesztették be az elbeszélésbe. Ezt a pontot ugyanis,

mikor t. i. Isten törvényt lát egy egész városon, vélték legalkalmasabbnak arra, hogy a növendékeknek tüzetesebb felvilágosítást adjanak Istennek a világhoz és az emberiséghez való viszonyáról. Közellevő erkölcsi elmélkedések kíséretében előadták a teremtésnek, az első emberpár bűnbejutásának, az özönvíz, Noé és végre a bábéli torony történetét, és megfelelő fordulattal visszatértek ismét a pátriarkhák történetéhez. E történetek részleteiben szintén nem ragaszkodtak szigorúan a bibliai szöveghez, sőt kissé túlságos kényelemszeretettel idomítgatták ezt a maguk pædagogiai belátása szerint. Mellőzték például a teremtés elbeszélésében a teremtésnapok egymásutánját, a teremtmények sorrendjét, szóval a teremtésnek egész mikéntjét, a tudás és az élet fáját (csak egy, a kert közepén levő fáról szóltak, melyre ismeretlen okból vonatkozott Isten tilalma), nem említették továbbá az első emberpár mezítlenségét, a kigyó csábítását, az eset átkát, a paradicsomból való elűzés indokait stb. Ziller ugyanis azt vélte, hogy e részletek tárgyalása e korai fokon csak elhomályosítaná a vallás-erkölcsi gondolkodást. A bábéli toronyépítés tárgyalásából elejtették az építkezők elbizakodottságának indokát, hanem helyette annál erősebben hangsúlyozták a közösség természetes érzésének motivumait. József történetében mellőzték a Potifar nevéhez való vonatkozásokat, a mint azokat a biblia előadja, hanem ismeretlen okokat emlegették Potifarné és József viszálykodására nézve. József halálával végződött a harmadik osztály anyaga. A IV. osztály anyaga egyenesen a bírák történetén kezdődött, a mint az a Bírák könyvének II. fejezetében van elő-

adva. Annak a körülménynek kiemelése, hogy Izrael népe most Kanaanban van, József halálakor pedig Egyiptomban volt, alkalmat ad a közbeeső események elbeszélésére. (Izrael elnyomatása Egyiptomban, kiköltözésük Egyiptomból, a pusztában való tartózkodásuk Mózes haláláig és végül beköltözésük Kanaanba). Csak ezeknek beleillesztése után következik a bírák egész története, miként a biblia elbeszéli. Az V. osztály anyaga kezdődött Dávidnak királylyá kenetésén, a mint Samuel I. könnének 16. fejezete elbeszéli, és csak ezután következett Saul megelőző történetének beleillesztése. Az elbeszélés azután egészen a zsidóbirodalom bukásának széléig haladt, és ez osztályban csak e bukás sejtetéséig vitték a tanítás fonalát, és csak a VI. osztály tárgyalta (már az új-testamentomi oktatás bevezetése-képen) Izrael bukásának történetét, kísérve azt a profétáktól való részletek fejtegetésével.

A mit Ziller lipcsei seminariumi iskolájában ily módon gyakorolt, azt főbb vonásaiban átvette tőle a jelenlegi németországi pädagogiai mozgalmaknak egyik vezető alakja, Wilhelm Rein Jenában, kinek «Theorie und Praxis der Volksschule» című 8 kötetes munkája, valamint a jeni egyetemhez tartozó pädagogiai seminariuma és gyakorlóiskolája ma a legfontosabb terjesztője Ziller gondolatainak. Rein is átvette az ó-testamentomi történetet, mint koncentráló anyagot, csakhogy megrövidítette tárgyalásának időtartamát, a mennyiben két évre szorította. Ez által helyreállított iskolájában bizonyos egyenlőséget az ó-testamentom és új-testamentom között, mely utóbbinak Reinnél szintén két év jut, míg Zillernél a három ó-testa-

mentomi évhez csak egy új-testamentomi év járult volt.

Úgy Kohlrauschnál, mint Ziller és Reinnél szentírásunkból leginkább csak a történeti részek jutnak szóhoz, míg a próféták sehogy sem, vagy csak alig, legfeljebb átmenetül az új-testamentom tanításába. De van a Ziller iskolájának egy kiválóbb tanítványa, Thrändorf, a ki prófétáink feldolgozását is megpróbálta a Ziller pädagogiájának szellemében, a ki erre vonatkozó tanulmányát a Zillertől szerkesztett «Jahrbuch für wissenschaftliche Pädagogik» IV. évfolyamában tette közzé.

A fentebbiekben megmutatni próbáltam, hogy a Herbart nyomán induló újabb néveléstudomány mily helyet juttatott tanterv-elmélete körében szentírásunknak. Az előadottakat még azon útnak-módnak vázolásával is kell kiegészítenem, a melyen az említett pädagogusok a bibliai anyagot kezelték.

Már Kohlrausch, kinél a concentratio elve még nem szerepel azon értelemben, mint később Zillernél, igen sokoldalú oktatási czélokra használja fel a bibliát. Úgy az «Anleitung für Volksschullehrer zum richtigen Gebrauch meiner Bearbeitung der Geschichten und Lehren der heiligen Schrift» etc., mint a fentebb említett «Handbuch für Lehrer höherer Stande» stb. című könyve igen gazdag számos, a palæstinai kutatások akkori színvonalának megfelelő tartalmas utasításokban arra nézve, hogy miképen használható fel a bibliai oktatás történeti, nevezetesen culturtörténeti, földrajzi és természetrajzi, sőt technologiai ismeretek közlésére, de még bizonyos ügyességeknek (kunyhók, oltárok,

sátrak stb. építése) elsajátítására is, természetesen azon felül, hogy a bibliai anyag a legfontosabb vallás- és erkölcstan tanulságok forrásául szolgál.

Zillernél a megfelelő iskolaévekben az egész oktatás középpontjává lesz a biblia. A bibliai történet képviseli mindenekelőtt az oktatás magvát, az érzületoktatást (Gesinnungsunterricht), mely magában egyesíti a vallás-erkölcsi és a szó szorosabb értelmében vett történeti, valamint irodalmi (psychologiai) oktatást is. De a bibliára vonatkozik, belőle indul ki és hozzá tér vissza az egész földrajzi, természetrajzi, sőt nyelv- és szám-tani oktatás is. Miképen történik ez Zillernél? arra nézve csak egy példát akarok bemutatni és a következőkben a Leipziger Seminarbuch nyomán a harmadik iskolaév (Patriarchenjahr) földrajzi, természetrajzi stb. oktatását röviden vázolni.

A földrajzi tanítás abból indul ki, hogy a gyermekek planimetrikus térképeiken felkeresik Ábrahám eredeti hazáját; e közben megbeszélik Ázsia és Afrika kölcsönös helyzetét, majd az Euphrates és Tigris fekvését, forrás- és torkolatviszonyait hasonlítják össze a szülőföld folyóival, megbeszélik a sivatagok természetét stb. Ábrahámnak Kanaánba való költözése alkalmat ad a Földközi-tenger ismertetésére stb.; Ábrahám hadjáratai a Jordán partjának tárgyalására, Sodom pusztulása a holt-tengerére, József története Egyiptom termékenységének, a Nilus természetének, a Deltának tárgyalására stb.

A természetrajzi oktatás ismerteti Ábrahám és Lot pásztoréletéből kiindulólág a legelő állatokat a legelők növényeivel egyetemben. Alkalom van a naphtaforrá-

sok, a só, a kútak és vízvezetékek, majd (Sára temetése) a mészkő és mészkőbarlangok tárgyalására stb. A német nyelvi oktatás pedig foglalkozik egyebek között az Ábrahám történetének elbeszélésében előforduló új nyelvtani alakok fejtegetésével. A számtani oktatás a bibliai eseményekre vonatkozó időszámítást veszi tárgyai közé és így tovább. A pátriarkhák története körül forog tehát hosszú időn át az egész oktatás, még pedig oly részei is, melyek egészen távol vannak a vallás-erkölcsi anyagtól. Ebben áll a concentratio a maga legtúlzottabb és mindenesetre mesterkélt formájában, a mint Ziller azt felfogta.

Egy keveset engedett a concentratio elvének ily mesterkélt alkalmazásából Ziller közvetlen követője, Rein, jóllehet, bizonyos tekintetben még kiterjesztette a Ziller-féle elvek uralmát a tananyagon. Reinnél ugyanis még a rajzoktatás is hozzáalkalmazkodik a kulturhistoriai, illetőleg az érzületoktatásbeli középponti anyaghoz. Így például a harmadik és negyedik osztály rajzoktatása az Izrael népével legbensőbb kapcsolatban levő assyriai és egyiptomi népeknek szövő- és agyagiparának, majd pedig építészeti emlékeinek köréből veszi a maga mintáit.

Meg kell jegyeznem, hogy a bibliai anyagnak, különösen Izrael történetének e nagymérvű felhasználása, a mint azt Ziller és Rein kívánják, korántsem nyerte meg a németországi pædagogusvilág osztatlan tetszését; sőt a legkülönbözőbb álláspontokból érték többé-kevésbé heves támadások. E támadások azon része, melyet épen a kulturhistoriai fokozatok és a concentratio elvének jogosultságára vonatkozó általános elvi

ellentétek idéztek elő, kevésbé érdekelheti az évkönyv olvasóit és azért mellőzöm is őket. De meg kell emlékezni azon támadásokról, melyek egyenesen a biblia, vagy specialiter Izrael történetének oly alkalmazása ellen irányultak, minőt Ziller és Rein kívántak.

Ez ellenfelek egy része későinek találta a biblia oktatását és bizonyos lealacsonyítását látta abban, hogy csak a népmesék és Robinson története után következék a bibliai történet tárgyalása. Ziller megtámadóinak egy másik táborra, mely a német lutheránus orthodoxiából recrutálódott, röstelte, hogy az ó-testamentom foglalkoztassa oly sokáig a tanulókat és a keresztény vallás-documentumok csak oly későn legyenek az oktatás tárgyává. E támadások szellemének tettek is némi concessiót a Rein-féle Theorie und Praxis szerzői, midőn, miként fentebb említettük, két évre reducálták az ó-testamentomi oktatást, mely Zillernél még három évet követelt. Van azonban a Ziller-Rein-féle bibliakezelés ellenfeleinek még egy harmadik csoportja is, mely csak újabban hallatja hangját, és e csoport azokból áll, a kik német nemzeti szempontból féltik a német ifjúságot az elzsidósodástól, és azért ártalmasnak tartják, hogy a német cultura örökösei Izrael népének történetén táplálják először historiai érzéküket. Új dal ez, és szabad talán Goethével hozzátelhetnünk: «ein garstig Lied» — de hiszen felhangzik e nóta ma Nagy-Németország szellemi életének egyéb területein is, s így ne csodálkozzunk, ha a pædagógusok, a nemzeti szellem hivatott átadói is, hallatják. Hogy az antiszemita praxis embereinek lármája mennyire lesz befolyással a kulturhistoriai fokozatok és a

concentratio elvének elméleti képviselőire, illetőleg minő visszahatással lesz Izrael szentírásának pædagogiai értékesítésére, bajos volna megjósolni.

Evvel be is fejezhetem e cikkemet, mely ismertetni akarta szentírásunk szerepét azon pædagogiai törekvések körében, melyek Herbart nevéhez fűződnek és a melyeket sok joggal a tudományos pædagogia nevével szoktak illetni. Nincs szándékomban ezúttal e pusztán ismertető sorokhoz még bíráló megjegyzéseket is fűzni, vagy azokat további, esetleg a magyar-zsidó népiskola bibliakezelésére vonatkozó elmélkedéseimmel kiegészíteni. Annyit azonban fel kell említenem, hogy a bibliának ez oktatásbeli alkalmazása, a mint a fentebb ismertetett pædagógus gondolkodók kívánták, mostanáig sem maradt minden hatás nélkül magyar-zsidó iskolai oktatásunkra. E hatásról tanuskodnak mindenekelőtt a Radó-féle olvasókönyvek, melyeket az izraelita tanítóegyesület adott ki, de meglátszik befolyásuk azon régibb dolgozatok egynémelyikén is, melyeket a Magyar Zsidó Szemle első évfolyamai közöltek a vallástanítás és a bibliai történet oktatására nézve, valamint a budapesti hitközségtől kiadott hitoktatási tanterv egyes részletein is, melyek az imént említett dolgozatok szellemében készültek. S e munkák — bátran mondhatjuk — a hazai pædagogiai irodalom legjelesebb termékei közé tartoznak, sőt egyesek, pl. a Radó-féle olvasókönyvek egyenesen úttörők voltak a maguk nemében az egész hazai oktatás-ügyre nézve.

Waldapfel János.

LECHO DÓDI!

Salamon Hallévi Alkábicz (16. század Palesztinában).

Jertek köszöntsük
A szüzi mennyasszonyt,
Im itt lesz közöttünk
Hogy dalra fakasszon!
Jer ifju barátom, a mátká közelget,
A szombat arát köszönteni jertek!

Kettős parancsban,
Egyetlen szóban
Hallatá hajdan
«Samór v' zachór»-ban
Az egy örök Isten.
Neve egyetlen,
De szeri nincsen
Dicséretekben
Jer ifju barátom, a mátká közelget,
A szombat-arát köszönteni jertek!

Jöjjetek, jertek
A szombat elébe!
Tőle erednek
Üdv, derü, béke.
Óskortul fogva
Szent mindenképen:

Vég a dologban,
 Kezdet eszményben
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek!

Királyi szentély!
 Koronás székhely!
 Ébredézz! Eszmélj!
 *Romba ne véssz el!
 Untig időztél
 Siralom völgybe,
 Úr! könyörüljél
 Rajt' könyörülve!
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek!

Támadj fel, támadj!
 Verd le a hamvat.
 Vedd fel ruhádat:
 Ósdiadalmaid!
 Jó, jó egy látnok,
 Dávid a törzse;
 Lelkem így álmod:
 Megvált örökre
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek!

Fel, fel! Ocsudjál!
 Hasad a hajnal,
 Fénybe kigyúljál
 Szent zene-dallal!
 Ébredj fel, ébredj
 Zengje az ének:

Ujra felébredt,
 A dicsőséged
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek !

Ne pirulj többet !
 Ne is szégyenkezz !
 Mért volnál görnyedt ?
 Minek is könnyez ?
 Hisz árva népem
 Csak abban bízik :
 Hogy romod fényben
 Majd felépítik
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek !

Hogy kirablóid
 Jutnak rablánczra
 És gúnyolóid
 Világ gúnyjára !
 S mint a hogy örvend
 Ifju a nászon
 Az Úr veled örvend
 E vigaságon
 Jer ifju barátom, a mátká közelget,
 A szombat arát köszönteni jertek !

S jobbra és balra
 Tágul határod,
 Szent diadalba'
 Istent imádod.
 Majdan igyen jó
 Ama próféta

Ujjongva zengő
Isten-hajlékba
Jer ifju barátom, a mátká közelget,
A szombat arát köszönteni jertek !

Jövel békével
Népem arája !
Dallal, zenével
Térj be oh máma !
Lelkesülő nép
Ez a te néped,
Esdí im ekkép :
«Jer ara, kérlek !»
Jer ifju barátom a mátká közelget,
A szombat arát köszönteni jertek !

Jertek köszöntsük
A szüzi menyasszonyt !
Im itt lesz közöttünk
Hogy dalra fakasszon.
Jer ifju barátom, a mátká elébe,
A szombat arának üdvözlétére !

Budapest.

Gerő Attila.

ÉLETKÉPEK.

A REDÁK.

Kérlek benneteket, ne ijedjete meg e felirat megpillantásakor. Nem kaptok tudományos értekezést Rabbi Dávid Kimchiről, a kit a zsidó irodalomban nevének kezdőbetűivel rövidítve *Redáknak* neveznek. Az a Redák, a kiről itt beszélni akarok, nem élt a tizenkettedik században, nem is tartozott a Kimchidák híres családjához, a kik már hétszáz évvel ezelőtt nevesek voltak a nyelvészeti kutatás és a bibliamagyarázat terén; hanem bizalmas barátom és jesibabeli társam volt ő. Voltaképen az ötödik volt azoknak a bóchereknek szövetkezetében, a kikről nektek az Évkönyv első évfolyamában egyet-mást elmondtam; becsületbeli kötelességem tehát, hogy ő velem is megismertesselek benneteket.

Egyéni neve Dávid volt, vagy, a hogy a jesiba-jargonban mondják, Dóvedl; szállásadó asszonya, «Lea, a szortyogó», a ki előtt rettenetes tekintélye volt, következetesen Reb Dóvedl-nek hívta, s minthogy vezetékeve K-val kezdődött, s így a híres Rabbi Dávid Kimchi abbreviáturája ő rá is illett, hát Redáknak neveztük őt.

Ennek a Redáknak a történetét akarom elbeszélni. Oh, igen de igen szomorú történet ez; mert barátom egyike volt a legszerencsétlenebb embereknek, talán

éppen legszerencsétlenebb embere korának. Nagyon sok szerencsétlen ember van a világon, tudom én azt jól; mindamellettt merem állítani, hogy a Redák volt valamennyi között a legszerencsétlenebb. Mert vannak fájdalmak, a melyekre később büszkeséggel gondolhatunk vissza, a melyeket átszenvedésük után ékességként mutogathatunk a világnak, mint a rokkant katona aranyba foglaltatja és óralánczára akasztja a golyót, mely őt megsebezte. Vannak fenséges, szent fájdalmak is, melyeket szívünk mélységébe rejtünk, melyek azonban lassanként kivilágosodnak, megmagasztosulnak s végre még szelid fényt árasztanak, mint a felhő, mely egész nap szürkén és komoran függött a nyugati égen, napáldozatkor azonban rózsás fényt sugároz ki s vigasztalón ragyog bele az alkonyi homályba. Igen, van büszke és szent emberi fájdalom, de van olyan fájdalom is, mely visszataszító és közönségesen rút, gyakran még nevetséges is. Ilyen fajta fájdalom volt a tied, szegény Dávid barátom, s ezért jó, hogy nem érzed utó-fájdalmát, s azért volt talán jó, hogy megrövidítetted magadnak azt az időt, melyben kénytelen voltál azt újra érezni.

Talán! Talán! Mert csak az igazságos Isten ítélhet az öngyilkosság fölött; az emberek közt csak a szűkeblű balgák merik azt tenni. Hiszen mi mindnyájan oly nagyon ridegek vagyunk, oly keveset tudunk egymásról: hogy vállalkozhatnék rá egyikünk, hogy a másiknak utolsó számadását megvizsgálja s ítéletét alája írja? Nem akarom én azt eldönteni, hogy helyesen cselekedtél-e Dóvedl, nem is akarok szembe szállni miattad a gondviselés kifürkészhetetlen biróságával,

csak egyszerűen el akarom mondani, hogy folyt le és hogyan semmisült meg az életed.

A Redák egy régi, messze földön ismert patriczius családból származott, mely emberemlékezet óta birtokában volt a tudománynak és gazdagságnak, vagy mint a zsidók mondani szokták: a tórának és gedullának. Nagyatya dicsekedhetett az öreg Pulszky barátságával; a Kárpátok alatt lakott egy csöndes, bájos fekvésű faluban, a hol egy Andrássy-féle jószágot bérelt. A dicső 1848-iki esztendőben nagy áldozatokat tett; persze, a történelemre nézve csekélyek az ilyen áldozatok, de azon a vidéken mindenki tudott róla. Mikor meghalt, meghúzták a harangokat a katolikus templomban, a parasztok pedig imádkozva térdeltek az öreg zsidó koporsójánál. Ez volt a Redák öregapja. Atyja pedig éleselméjű tudós volt, a ki mély tudományával olyan lelki nemességet és szívjóságot egyesített, a minőre csak ritkán találunk példát. Hat esztendeig volt Prágában Rapoport tanítványa; de nem azért művelte a tudomány mezejét, hogy kenyeret arasson, nem hivatásból szántotta a barázdákat, hanem a tudományt tiszta öncéljáért szerzé meg. Héberül és latinul oly kitűnően tudott, hogy leveleit csak az birta megérteni, a ki Jóbot és Tacitust olvasni tudá. Midőn hazatért Prágából, elhalmozták házassági ajánlatokkal. Elvehette volna a vármegye leggazdagabb örökösét; de beleszeretett egy szegény tanító szép és művelt leányába s ezt vette nőül. Menyegzője után Hevesmegyébe költözött, a hol egy nagy Károlyi-féle birtokot vett bérbe. Ámde nem értett semmit sem a gazdasághoz; többre becsülte a talmud foliánsait s a latin klasszikusok elsárgult lap-

jait, mint az arany kalászkát a mezőn; tanulószobáját békés szigetnek tekintette, a hová az élet zaja csak elfojtottan, csendes, harmonikus hullámvás morájával hatolt be. Ha odavetődött hozzája egy szegény talmudista vagy más tudós, bócher vagy diák, nem csak napokig, de hetekig, hónapokig magánál tartotta. Mindennel, a mi csak kellett, ellátta a vendéget, viszontszolgálatkép pedig ennek vele kellett szivarozni s a szentírás, talmud vagy valamelyik latin klasszikusnak egy nehéz helye fölött vitatkozni. Egész sereg szegény diák töltötte szünidejét K. házában. Úgy ő, mint felesége, szinte tékozlásig úzték a jótékonytságot s nem vették észre, hogy mindig szűkebbre és szűkebbre szorúl a forrás, a melyből merítették. De nemsokára észre kellett venniök. Akkortájt alapították a vármegyében az első takarékpénztárakat. Pénzre szoruló ember akkor is volt elég. A ki váltó aláírását kérte K-tól, annak aláírta, a minek az lett a vége, hogy nagy összegeket kellett másért fizetnie. Egyszerre aztán a Tisza árja is rázúdult a birtokra s megsemmisítette K. termését és minden vagyonát; nem maradt neki egyebe, mint gazdag könyvtára s gazdag tudománya. Visszatért erre szülőföldjére s megkísérlette boldogulását egy kisebb bérlettel. Rokonai mindent elkövettek, hogy talpra állítsák őt, de semmi sem akart sikerülni.

Eltökélte tehát, hogy olyan pályát választ, melyre leginkább volt hivatása s melynek betöltésére a legkitünőbb képességei voltak: *rabbi lett*. Ámde csak most kezdődött igazi kinszenvedése. Az egész hitközségben, — nevezzük Bumeszelnek, mert hiszen a név mit sem határoz, — melyben mintegy 400 tag volt, alig talál-

koztak tizen, a kik megértették, vagy éppen megbecsülhették volna rabbijukat; nagyrészt parvenük, kapaszkodók voltak, durva, tudatlan emberek, a kiknek atyja még batyúval a hátán házalta végig a szomszédos falvakat, hangoztatván az örökös zsidó kérdést: mi van eladó? A felkapaszkodottak pedig rendesen igen érzékenyek a legkisebb lenézéssel szemben, kevélyek, bosszúállóak, szörszálhasogatók s telhetetlenek becsvágyuk kielégítésében; mert mentől kevesebb valaki, annál nagyobbat képzel magáról, mentől kevesebb belső méltóság vagyon, annál több külső érdemjelre vágyik.

A rabbi legfőbb és legszentebb feladata az, hogy a zsidóság erkölcsi eszményeit saját személyében és életmódjában megvalósítsa. A rabbi legyen mindenekelőtt «czaddik» és «lámden», tudós, nemes szeretettel telt ember. Világítania kell az egész hitközségnek isteni félelemmel, szíve tisztaságával, jótékony lelkületével. Példája legyen az egész községnek az összes erényekben, alázatosságban és egyenességben, jószívűségben és irgalmasságban, igazságosságban és hűségben, mértékletességben és megelégedésben, istenfélelemben és az Isten iránti bizodalomban. Nálunk zsidóknál nem oly egyszerű pap a rabbi, a ki a hitközség lelki üdvére szolgáló bizonyos cselekvényeket végez; ő a szó legmagasabb értelmében az igazi primus inter pares a műveltek elseje, a hitközség hangadói és vezetői közt a legkiválóbb ember.

A rabbinak tehát, a mennyire csak lehetséges, meg kell valósítania úgy az erkölcsi és vallási, mint a tudományos ideált, hogy benne lássák és tiszteljék a műveltek önnön példájukat, a tudni vágyók a kor

tudományos szellemétől áthatott ember típusát. K. is ilyen rabbi volt. Diszére szolgálhatott volna a legnagyobb községnek; mert még nagyon jó egyházi szónok is volt. Ámde Bumeszelnek mégsem volt elég jó, mert igen nagy hibában leledzett: nem tudott kép-mutatóskodni; nem volt meg az a tulajdonsága, a mit a protestáns és a zsidó jezsuiták — mert sajnos, ilyenek is vannak — pastorális okosságnak, vagy az ötödik Sulchán-Áraknak hívnak. Sohasem használta a nyelvét arra, hogy elrejtse gondolatait. Nem, ő úgy beszélt, a mint gondolkozott, de úgy is cselekedett, a mint beszélt. Prédikációjában mindig a prófétának eme szavaihoz tartotta magát: «Hirdesd népemnek bűneit és Izraélnek az ő gonoszságait!» Lángoló szavakkal ostorozta a hitközségben tapasztalt hibákat és fogyatkozásokat, lelki meggyőződéséből intette hallgatóit, hogy javítsák meg magukat és térjenek vissza istenükhöz. Még halotti beszédeiben is mindig őszinte és igaz volt, sohasem tévedt bele a föllengző dicsérgetésbe, a hogy azt sok bérelt szónok tenni szokta. De ez sehogysen tett szert a bumeszlei zsidóknak, azért hát igyekeztek életét megkeseríteni.

Míg azelőtt a sors üldözte őt, most az emberek kezdték üldözni, a mi százszorta rosszabb, mert sohasem oly kegyetlen a sors, mint az emberek. De ő minden bántalmat bátran és jámbor megnyugvással viselt. Szíve jó, elméje pedig nagyratörő maradt minden üldözés és faggatás daczára. Azt hiszem, ez a legnagyobb, a mit egy emberről mondani lehet. Mert, higgyétek meg, a szerencsétlenség a legnagyobb meg-rontója az emberi szívnek s a kinek nagy teher gör-

nyeszi a hátát, ritkán elég erős arra, hogy a csillagokhoz emelje pillantását és ne sülyedjen bele, a hogy a rettentő teher akarja, az iszapba. K. erős maradt, lelkeszi teendőit, úgy mint előbb, örömmel és lelkesedéssel végezte s túlboldognak érzé magát, ha a hivatalos teendők mellett szakíthatott néhány órát s kedvenc tanulmányával, a talmuddal és a klasszikusokkal foglalkozhatott, a mi persze csak késő éjjel történhetett. Nappal nem ért rá a tanulmányokra. Hetenkint 16—18 órán át különféle iskolákban vallást tanítani, mindenféle gyűlésre eljárni, predikálni, anyakönyvet vezetni, czivakodó feleket békíteni, eskettetni, temetni; kivétel nélkül *mindennap* végig hallgatni egy sereg szegény, szűkölködő, szerencsétlenség sújtotta ember panaszát és siránkozását: vajjon hogy maradhatott idő a tanulmányra? A ki hosszabb ideig nem élt egy rabbi házában, annak fogalma sem lehet arról, hogy mi teendője van egy ilyen rabbinak, különösen azokban a községekben, melyekben a rabbinak nincsen helyettese. A paphoz viszi az asszony hizlalt lúdjának gyanús külsejű nyeldeklőjét s aggodalmas tekintettel lesi a rabbi manipulációját, a mint gyakorlott újjal fejt le óvatosan a «véset» felbőrét és azt vizsgálgatva felfújja. Az általa kimondott örvendetes szó: «kóser» vagy a megszorító ige: «tréfe» dönt a legkövérebb liba sorsa fölött is. A paphoz küldik a szakácsnőt az úgynevezett Sáálesz-szal (rituális kérdés). A paphoz megy a metsző, ha cserben hagyja útmutatója, az Óhel Jiczchák, hogy hozzá, mint a kóser és tréfe ügyben legfőbb tekintélyhez kérdést intézzen. Az aggodalmas metsző után jön a káromkodó, dühös «kaczey» (mészáros) az éppen

most levágott állat beteg külsejű tüdejét a rabbinus szentélyébe vive, a hol újra meg újra fel kell azt fűjnia. A pap utasítása szerint a tüdön csüngő «szerchet» dörzsölik, húzzák, lefejtik. A rabbi egyik foliánst a másik után veszi elő a könyvszekrényből, utána néz bennük, míg elhatározó ítéletet mond. Oh, mi zsidók, gyakorlati nép vagyunk. A városoknak és hatóságoknak sejtelmük sem volt még az egészségügyről, mikor nekünk már egészségügyi tisztviselőink voltak; mert minden rabbi sajátképen egészségügyi tisztviselője hitközségének, alaposan kell tanulnia az állatboncztant, jól kell értenie az állatbetegségekhez, hogy helyesen tudjon dönteni a hozzá intézett rituális kérdésekben, meg tudja óvni községét a beteg, fertőzött hús élvezetétől. Éppen nem csodálkoztam, mikor több évvel ezelőtt az újságokban «Az angolok és a zsidó étkezési törvények» czímszó alatt a következőket olvastam: Londonban valóságos agitáció kezd kifejlődni, melynek az a célja, hogy egészségügyi okokból a zsidó étkezési törvényeket a keresztyénekre is ráerőszakolják. Egy dr. Henry Behrendtől megjelent könyv alapján az *angol lapok felszólítják a kormányt*, hogy olyan egészségügyi intézkedéseket tegyen, melyek a talmud némely szabályaival megegyeznek. Dr. Behrend kifejti s állítását hiteles tudományos bizonyítékokkal támogatja, hogy az ember betegsége az alsó, állati világ számos betegségével közös. «Be van bizonyítva, — jegyzi meg a *Globe*, — hogy zsidó hitközségek jelentékeny mértékben mentesek számos oly betegségtől, melyeknek más hiten levők áldozatul esnek. Figyelembe kellene venni azt a tanúságot, melyet az Eastenden, a Witechapel-

High-Streeten előforduló számos tüdővész eset nyújt. Az utca egyik felén nagyrészt keresztyének, a másik felén zsidók laknak. A zsidók állítólag sokkal csekélyebb számban esnek e kór áldozatául, mint az ugyanabban az utcában lakó keresztyének. Dr. Behrend ennek okát abban találja, hogy a zsidóknál szigorú óvószabályok vannak a tisztátalan és fertőzött hús élvezése ellen. «A Morning Advertiser» következőket jegyzi meg erre: Tagadhatatlan tény az, hogy sürgősen figyelembe kell vennünk az állati táplálék hivatalos vizsgálatára vonatkozó zsidó szabályokat, ha bizonyos betegségeket ki akarunk küszöbölni a nép tömegéből. Behrend említett iratában következőket állítja: Nem mondok sokat, ha azt állítom, hogy a zsidó étkezési törvények, ha pontosan végrehajtnak, hozzájárulnak ahhoz, hogy úgyszólván lehetlenné váljék a beteg hús élvezete, különösen pedig kiirtassék a pleuro-pneumonis és a tuberkulotikus betegségek által való fertőzés veszélye. A «City-Press» pedig így nyilatkozik: «Bűnös hanyagság lenne, ha figyelmen kívül hagynók azokat a tanokat, melyek napról-napra ad oculos helyesnek bizonyúlnak».

Midőn két esztendővel azután, hogy ezt az ujságokban olvastam, Londonban jártam, biztosított egy ott lakó barátom, hogy az említett agitációnak annyiban volt gyakorlati haszna, hogy azóta igen sok keresztyén vásárolja a háztartásához szükséges húst zsidó mészárszékből.

Bumeszlében nem fejlődött ugyan a dolog annyira, ott nem törődnek a keresztyének a zsidó étkezési törvényekkel, annál inkább azonban a zsidók, különösen

a zsidó asszonyok, s éppen nem volt ritkaság, hogy még késő este is, mikor a rabbi már visszavonúlt tanulószobájába, jött valamelyik asszony egy kövér libával, melynek szárnya törött vagy a czombja zúzódott volt. A szegény papnak félre kellett tennie munkáját, megvizsgálta az elébe tett ludat s a szerint, a mint a sérülés súlyos vagy könnyű volt, kimondta az ítéletet: kóser vagy tréfe. Így teljesítette ő kemény feladatát napról-napra, mindig egyformán, zúgolódás nélkül. S mikor leszállt az éjszaka, egy magasabb régióba emelkedett föl s kizárólag tanulmányainak élt. Sohasem tért pihenésre éjfél előtt, sőt néha még a pirkadó hajnal is ott találta íróasztalánál; mert az a fizetés, melyet hitközségétől kapott, alig volt elég élet-szükségleteinek fedezésére; de ő könyvet is akart venni s jótékonytságot is gyakorolni. Így tehát kénytelen volt ujságokba írni, ha pénzt akart szerezni. Nem egy maradandó értékű dolgozat jelent meg tőle különböző tudományos és szépirodalmi lapokban, mert három nyelven egyaránt jól írt. Mindez azonban nem volt elég, hogy kedvelté tegye őt a hitközségben. Az egyik azt mondta, hogy a pap hóbortos idealista, nem erre a világra való, a másik, hogy goromba tudós, a ki nem tud bánni az emberekkel; az egyik pártnak nagyon konzervatív, a másiknak meg nagyon szabadszemléű volt s mindegyik párt teljes erejéből törekedett, hogy a mennyire csak lehetséges, megkeserítse a rabbi életét. Ilyen körülmények közt nem csoda, ha gyógyíthatatlan bajba esve, a halál legszebb férfikorában utólérte.

Ennek a kitünő embernek a fia volt a Redák. Saját-ságos egy nevelésben részesült ő. Anyja, a ki okos és

művelt asszony volt, megtanította őt, mihelyt gagyogni kezdett, két nyelvre, nevezetesen a magyarra és a németre, s mikor már nagyobb lett, a két nyelv irodalmával is megismertette őt, már a mennyire az hatalmában állott. De mivel nemcsak okos és művelt, hanem igen vallásos is volt, egy harmadik irodalommal is megösmerteté fiát, nevezetesen a zsidó-német jargonban írt irodalommal. Mert van ilyen is, még pedig nem is szegény. A helyett, hogy magyar és német meséket olvasott volna föl a gyermeknek, a Czeenna-Ureena, Szimcháth-Nefes, Kabvejásár, Tam-vejásár, Menórath-Hamáór, és más hasonló iratokból olvasott neki. Ebből az irodalomból a kis Redák meglehetősen mennyiségű babonát szítt magába, de egyúttal az erkölcsiségnek és humanizmusnak sok szép alapigazságát is. A mesék, legendák, mondák, melyekben oly gazdagok azok az iratok, dús és nagyrészt egészséges táplálékot adtak ifjú képzeletének. Hatalmas, mély benyomást tett lelkére az iratokban dicsőített hősiség, mely nem a harez véres babérjáért küzd, hanem a legmagasabb vallási tökéletesség és a tökéletes megismerés pálmájáért.

Az atyja szintén két nyelvvel és irodalommal ismertette meg kedves és eszes gyermekét: a héberrel és latinnal. S mikor a Redák atyja halála után 17 éves korában a kisvárdai jesibába jött, annyit tudott a talmudból, mint minden más bócher az ő korában, ezenkívül azonban egészen helyesen olvasott és írt magyarul, németül, latinul és héberül. De már akkor fölébredt lelkében a metafizikai probléma, a dolgok végo-oka kifürkészésének vágya, mely vágy mind hevesebb és hevesebb lett s égő tudásszonjúsággá fokozódott.

Hatalmasan táplálták még e vágyat a Rabbi Akiba, Jónathan b. Uzziel, Simeon b. Jócháí és kabbalisztikus körének egész világot felölelő tudományáról szóló fellegző és lelkes leírások, melyektől a már említett, jargonban írt könyvek csak úgy hemzsegnének, s melyeket felnőtt bócher korában is olvasott. A megismerésre való törekvés határozott alakot nyert akkor, midőn a Beth-Hamidrás könyvtárában egy régi «Meóróth Náthán» című könyvet kutatott ki. Ez a könyv egy kabbalisztikus lexikon féle, Luria Izsák újabb, kifejtettebb kabbalája után. Már azelőtt is nagyrabecsülte ezt a hírneves kabbalistát és tanítványát, Chájim Vitált; most pedig teljesen megerősítette őt ez a könyv abbeli meggyőződésében, hogy a Luria-féle kabbala magában foglalja minden bölcsesség quintesszenciáját és a lét összes rejtélyeit megoldja. Ámde az autodidaktának szörnyű nehéz a kabbala tanulása. A főmű, az «Ecz Chajim», éppen nincs rendszerbe foglalva, hanem összefüggéstelen tanulmányokat tartalmaz különböző tételekről. Azután meg egy sereg olyan kifejezést használ, melynek megértése már föltételezve van, és sehol sincs rá magyarázat, úgy hogy jelentésüket csak hosszas, beható gondolkozás után fejthetjük meg. A «Misnath Chaszidim» című későbbi művecske Chaj Ricchitől sokkal rövidebbre van szabva, hogy sem abból a kabbalát megtanulni lehetne. A Redáknak tehát csakhamar be kellett látnia, hogy minden erőlködése mellett sem fog nagy haladást tenni, ha nem néz valami tanító után, a ki segítségére lesz a kabbala tanulásánál. Összeszedte bátorságát s bement a rabbihoz, hogy megkérje, magyarázza meg neki ez azokat a nehéz

helyeket, melyeket nem értett meg. A rabbi ajtaja késő éjjelig nyitva állott még; sőt néha éjfélután is láthatott az ember bóchereket ki és bejárni, a kik hűséges tanítójuktól kértek magyarázatot egy «nehéz Maharsó» vagy egy «kemény Rambam» fölött. Csupán csak *egy* éjjel volt hetenkint, a mikor a rabbi tanulószobája mindenkinek zárva maradt, a csütörtöktől péntekre hajló éjjel, a mikor még a házbeliek sem beszélhettek vele. Az esti imádság után bement a Mikvébe (rituális fürdő), mely házának udvarán állott (más napon ezt a reggeli istentisztelet előtt tette, télen-nyáron egyaránt), azután bezárkózott szobájába, hogy elmerüljön a legnagyobb és legszentebb tudományba, a kabbalába. Minden gyermek tudta ezt Kisvárdán és senki sem merte ez estén egy hangos szóval sem zavarni, még a saját felesége és gyermekei sem. Csak a tudásvágyó Redák volt olyan vakmerő, hogy csütörtökön este oda állott a rabbi ajtaja elé, s mikor az kijött a fürdőből, alázatosan kérte, hogy bocsássa be, a mi, a házbeliek nagy csodálkozására, meg is történt. Alig lépett be a szobába, egy könyvet — az *Écz Chájim* volt — húzott elő kabátja alól, kinyitotta s olvasni kezdte. «Eddig a helyig, szólt, keresztül küzdöttem magamat Isten segítségével, de innen már nem bírok tovább menni.»

Az öreg rabbi szinte megkövülten állott ott, alig birt szóhoz jutni az ijedtségtől és csudálkozástól. Mikor kissé felocsudott, indulatosan mondá: «Az Istenért, mit cselekedtél fiam? Hogy került ez a könyv a kezébe? Nem tudod, hogy a szentélyek szentélyébe, a kabbalába, mindenkinek, még a legtudósabbnak is tilos belépni, *mielőtt 40 éves korát betöltötte?* Hát nem is-

mered a talmud elbeszélését Elisa ben Abujáról és másokról, a kiknek borzasztó végük lett, mert be akartak hatolni a vallási titokba, mielőtt megértek volna rája? Nem tudod, hogy csak annak van megengedve, hogy a kabbalával foglalkozzék, a kinek «a gyomra már megtelt sász és poszkimmal» (talmud és törvénytörvények)? Látod gyermekem, folytatá, mialatt meg-simogatta a hosszú, ősz szakállát, én már aggastyán vagyok, készen állok, hogy bármely órában megjelenjek Uram és teremtőm előtt, hogy számot adjak életemről; de még én is tudatlan tanuló vagyok a tudományoknak e tudományában, és te ifjú létedre azt akard megfejteni, a mit nekünk öregeknek még meg kell tanulnunk? Kérlek, hagyj föl szándékkal, mielőtt még nem késő. A talmud tengere hiszen elég széles és mély; alig elég rá az egész emberi élet, hogy kikutassuk; mit akarsz te most már a kabbalával? A ki idejének előtte közeledik ez isteni lánghoz, azt okvetetlenül megégeti. Isten óvjon meg ettől. És most eredj fiam, tanuld meg azt, a mit társaid tanulnak. Ez a könyv, melyet magaddal hoztál, nálam marad; nemde ide ajándékozod nekem? Jó éjtszakát, fiam!»

Szomorúan és csüggedten hagyta el a Redák a rabbi lakását. A hűséges tanító tanácsának engedelmeskedve, egyideig megzabolázta a kabbala után való fékezhetetlen tudásvágyát s folytatta rendes tanulmányait. A ki azonban valaha érezte Eros démonikus hatalmát, melyet Plató a szymposionban dicsőít, a ki valaha tapasztalta, hogy az igazságra való törekvés a leghevesebb szenvedély erejével képes az emberi lelket izgatni s azon uralkodni, az meg fogja érteni, hogy nem volt

képes őt elnyomni vagy mérsékelni sem a halákha száraz tanulmánya, sem a pilpulistika élczes gondolatjátéka, sőt az agádának illatos virágjai sem.

Ehhez járult még más körülmény is, mely vágyát a legnagyobb fokra tudta csigázni: *a vallási kétely*, mely őt borzasztóan gyötörte. Tölgyhöz hasonlóan erős volt a vallás igazságában, a talmudi bölcsek összes szavaiban való hite, ámde gyökereit néha erősen mardosta a kétely foga. Bármily élénken állította maga elé az okokat, melyek a hagyomány és az egész tradiczionális rendszer isteni eredetét támogatják, kutató s az igazságra törekvő elméjében mégis újra meg újra kételyek merültek föl egyes talmudi rendelkezések ellen. Ha rajta kapta magát ilyen hitbeli gyöngeségen, akkor leírhatatlan kín és lelkiismereti furdalást érzett. Minő kín az egy olyan természetű léleknek, a mely csak eszményeinek él, ha fenyegetve látja szellemi létének alapját, ha a skepsis felforgatással fenyegeti meggyőződésének talaját, meghasonlást igyekszik kelteni érzülete és életmódja között. Le kellett tehát győznie minden külső akadályt és belső kételyt, azért megszerezte a szükséges könyveket, hogy azok segítségével hozzájuthasson a vallási bölcsesség ősforrásához, elolthassa égő igazságszomját, kigyógyuljon minden kételkedésből és hitetlenségből, «bemehessen a *kabbala kapuján át a bizonyosság templomába*».

Minthogy Kisvárdán erős felügyelet alatt állott, elhagyta ezt a jesibát és *Pozsonyba* ment. Itt egyedül bérelt szobát. Élhetett ezzel a fényüzéssel, mert gazdag rokonai bőségesen segítették; majdnem úgy élt, mint remete s csupán csak velem közlekedett. *Egy* megyéből

valók voltunk, szüleink szoros barátságban éltek egymással, s barátságuk átszármazott mi ránk is. Nem sokkal azután, hogy Pozsonyba érkezett, nem minden keserűség nélkül mondta nekem: «Mégis csak borzasztó, hogy neked azért kellett otthagynod Kisvárdát, mert világi tudományt akartál szerezní, a mit ott nagyon *profán* dolognak tartanak; nekem meg azért kellett ott hagynom a megkedvelt jesibát, mert a kabbalával akartam foglalkozni, melyet igen *szentnek* tartanak. Hát csakugyan nem lenne a talmudon kívül más tudomány, melyre a fiatal embernek törekedni kellene? Igazán, nevetni lehetne rajta, ha nem lenne a dolog olyan szomorú. Meg akarom hát mutatni a mi jó öreg rabbinknak, hogy minden tudomány egyaránt szent, csak komolyan és kitartóan csatlakozzék hozzája az ember».

Szorgalmasan látogatta a pozsonyi rabbi talmudi előadásait, de épp oly szorgalmasan a különböző könyvtárakat is, melyekben Pozsony elég gazdag. Sőt azzal az ürügygyel, hogy rokonait látogatja meg, havonként kétszer-háromszor Bécsbe is felrándúlt, hogy az egyetemen egy előadást vagy más tudományos felolvasást meghallgasson. Kedvelt tudománya azonban a kabbala maradt, annak szentelte legjobb idejét és erejét. És ez volt az oka nagy szerencsétlenségének.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kabbala tanulása okvetetlenül szerencsétlenséget okoz, azt a kemény ítéletet sehogy sem írhatom alá, melyet annyian mondtak ki a kabbala ellen. Vannak vallási és bölcseleti szisztémák, melyeknek theóriáit, mint spekulatív tévedéseket, elvetjük; de a melyek mégis érdekesek és

tiszteletreméltók nekünk, mert a lét rejtélye megfejtésének lángelméjű noha fantasztikus kísérletei, s mert etikájuk egészséges és nemes.

Szolgáljon például a Schopenhauer filozófiája. Bármily kevésbé fogadhatjuk el ennek a filozofiának metafizikáját, mely a világakaratot teszi meg a legfőbbnek, az abszolutnak, mégis meg kell csodálnunk a geniális gondolatfölépítést, tisztelnünk kell benne a tiszta morál hirdetőjét. A merész geniálitás jelzőjét nem tagadhatjuk meg a Luria-féle kabbalától sem. Luria semmi esetre sem volt az a zavaros, konfuzus fej, a minek Grätz története kötetében állítja, hanem komoly gondolkodó, a kinek rendszere nem csekély anatómiai és fiziológiai ismeretekre vall. Eszmeképei nem pusztán allegorikus képzetek vagy elmosódott kategóriák, melyek a szubjektív schematizmus és a valóságos reálitás közt imbolyognak ködalakhoz hasonlóan, hanem plasztikus, élesen körvonalazott alakok, telve étellel, individuális jellemzetességgel, melyeknek egymáshoz való viszonyáról és funkciójáról Luriának igen határozott képzete vala, minthogy az emberi élet különböző megnyilatkozásait úgy tekintette, mint a magasabb világ fiziológiai és pszichológiai proceszusának képmását. Luria szerint az anyagi világot, de különösen az ember lelkét szellemi szálak kötik össze eredeti forrásával, mint hajcsövek vagy vezető huzalok; az ember tehát szükségszerűen azokkal a cselekedeteivel, akaratával, beszédével, érzelmeivel, gondolataival, melyek a vallás szférájába tartoznak, kénytelen előmozdító vagy hátráltató hatást előidézni a magasabb régiókban és a világmindenségben (universumban). Hogy miképen gon-

dolja a kabbala a materiális világ összefüggését a magasabb világgal, arról Faust következő szavai rajzolnak hű képet:

«Wie alles sich zum Ganzen webt, — Eines in dem Andern wirkt und lebt! — Wie Himmelskräfte auf und niedersteigen, — und sich die goldenen Eimer reichen! — Mit segenduftenden Schwingen, — Vom Himmel durch die Erde dringen — Harmonisch All das All durchdringen!» A magasabb világok «keblei lesznek a természetnek, forrásai minden életnek», «rajtuk csüng az ég és föld».

A Luria-féle kabbala világnézlete éppen nem szomorú, komor, világgyűlölő. A természet iránti érzéknek különösen kedves vonását találjuk benne, a mi talán abból magyarázható ki, hogy az az összefüggés, mely a materiális világot az istenivel egybeköti, bizonyos pantheistikus jelenséget és színt ad neki. A kabbalistikus tant, nemkülönben képleteit kellemesen elevénítik meg a tarka természeti képek, fák, erdők, folyók, tavak, növények és állatok. A mester gyakran tartja előadásait a szabadban, gyümölcsfák alatt s nem ritkán tárgya a fejtegetésnek a mező és az erdő illata. A Tiberias-tavának s ennek vidéke, melyet Renan oly kedves színekkel fest, néha, mint vonzó háttér, különös bájt ad ezeknek a jeleneteknek. A kabbala szerint a szombat megszentelésének is a szabad mezőn kellene történnie. Az aszketizmusnak, mely a kabbalistikus életben bizonyos szerepet játszik, nincs érzéklő, önsanyargató jellege, hanem csupán az elkövetett bűnökért való vezeklésül ajánltatik. E mellett eléggé hirdeti, hogy a jámbor cselekedeteket istenes jókedvvel és örömmel

kell teljesíteni s nem boszankodva, s utalás történik arra a talmudi mondásra: «Nem a szomorún, nem a flegmatikuson, nem a tréfálódzón nyugszik a szent lélek, hanem az örömmel lelkesülön». Ellenben a chaszidizmus túlzásai, a kik a pálinkás-palaczk castaliai forrásából szürcsölnek lelkesedést, nem róható fel a Luria-féle kabbala bűneül, mely egyáltalában józansága, mértékletessége által tűnik ki.

A mi a kabbalistikus etikát illeti, ez éppen nem más, mint a talmudi, vagyis egészséges és nemes. A ki meg akar erről győződni, olvassa el csak Vitál kis könyvét, a Sáaré-Kedussát (a Szentség Kapui). Ebben a jámborság és szent élet alfája és ómégájaként az erkölcsi önnemesítés van megjelölve. A nemes erkölcsök — így szól a könyv — sokkal fontosabbak, mint a szertartás-törvények, azoknak szigorú megtartása nélkül soha sem fogunk Istenhez közeledhetni. Luriának és körének életéből a legszebb vonásokat adja elő, melyek annak erkölcsi lelkiismeretességéről és finom erkölcsi érzületéről tanuskodnak. Az természetesen nem tagadható, hogy a kabbala nagyon könnyen fajulhat erkölcsi tévedésekbe, valamint a szertelen babona is erős táplálékot szív belőle. Hiszen a kabbalában nem csekély szerepet játszik a szellemidézés, meg a mágia. Vital számos léleküzési történetet mesél el, s Luria maga is abban a hitben élt, hogy belső összeköttetésben áll a magasabb világgal s sok csodálatos dolgot azért tud, mert felsőbb sugalat parancsolta neki azok megcselekvését. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt, hogy ezek a babonás elemek minden vallás alapirataiban megvannak. Azután a lélekidézés, boszorkányok, al-

chimia és mágia a legújabb korig az egész középkoron át napirenden volt s több Spinozához intézett levélből látjuk, hogy még a XVII. század végén is voltak *filozofus elmék*, a kik nem bírtak szabadulni a rossz szellemekben való hittől.

Ezeken a szirteken és akadályokon minden baleset nélkül jutott át a Redák tiszta fejével; a kabbalának nem a dæmonológiája és szellemidézései okozták a szégyen Dóvedl szerencsétlenségét, hanem egy más kabbalistikus tan. Van egy könyv, melyet «Széfer Hagilgulim» néven hívnak, melyet Luriának tulajdonítanak, mely azonban alkalmasint nem tőle ered, hanem tanítványától, Vitaltól. Ebben a Gilgulim könyvben a *lélek-vándorlásnak* tana, melyet a régibb kabbalisták is hirdettek, sajátos módon van fejtegetve és kibővitve. E tan szerint *férfiakban* is lakoznak *női* lelkek s megfordítva, azaz *nőkben* férfi lelkek. Ez különösen a *házasságkötéskor felette fontos*, azért, hogy illik-e a házassulandó pár lelke egymáshoz származásra és fokozatra nézve. Az előbbi esetben a házasság meg van áldva az Istentől, az utóbbi esetben már előre meg van átkozva. Nos, a Redák azt képzelte, hogy az ő testében *női lélek lakik*; tény az, hogy nőies vékony hangja volt, kedélyében is igen sok nőies vonás uralkodott. Mindez még nem lett volna szerencsétlenség; de azt is képzelte, hogy talált egy leányt, a kiben *férfi lélek lakik*, a ki tehát egyenesen neki van teremtve s a kit ennek következtében *természetszerűleg el kell vennie*. Szeretett egy leányt szülőhelyén, a kit már gyermekora óta ismert; de nem volt sejtelve róla, hogy a szerelem ígázte meg. Szüleinek jámbor és istenfélő házában sokat be-

széltek a szent kötelességekről, az isteni törvények fűrkészéséről, a munkáról és a jócselekedetekről; de soha nem volt szó a szerelmi bánatról vagy szerelmi gyönyörről. Igaz, hogy szülei mély, gyöngéd, tiszta szerelemmel viseltettek egymás iránt, szívüket a halálnál erősebb szerelemi kötelék fűzte össze; ámde az ő szerelmük magasztos, szentséges jellegű volt, melyet épp úgy nem volt szabad ajkukra venni, mint az Isten nevét; nekik a szerelem az élet szövétneke volt, mely lelkük legbensőbb rejtekében égett. Azért a szerelem szót nem hallotta otthon, s hogy a jesibán nem emlegették e szót, azt talán mondanom sem kell. Az ifjút tehát meglepte a szerelem betegsége, világosan látszott a nyoma rajta; ő azonban nem tudta a betegség nevét s nem ismerte természetét. Kezdetben megijedt s azt hitte, valami gonosz búbájosság boszorkányozta meg, hogy mindig maga előtt látta a megtestesült B. kisasszonyt, noha tőle messze, igen messze volt. Ha szokása szerint tanulásközben behunyta a szemét, hogy megóvja lelkét minden zavaró külső befolyástól és belemerülhessen az előtte fekvő problémába; már előtte állott a leány, teljes alakjában, úgy hogy megismerhette, látta világosan szép arczát, karcsú termetét, sőt megolvashatta még a gombokat is ruháján. Kezdetben nem bírta megmagyarázni e tünemény okát, de mikor megismerkedett a Gilgulim-könyv lélekvándorlási teoriájával, világos lett előtte a dolog: benne női, B. kisasszonyban pedig férfi lélek lakozik, tehát vonzódniok kell egymáshoz, s így egyesülniök kell az egész életre.

Mikor közölte velem titkát, szorongás fogta el a szívemet; ismertem a leányt és atyját, B. urat, teljes le-

hetetlenségnek tartottam, hogy ez a frigy létre jöhessen. A leány ünnepest szépség, a megyei bálók királynéja, büszke és gazdag volt, atyja kevély, felfuvalkodott ember, az egyetlen zsidó az egész megyében, a ki száműzte a vallást házából, a ki egyetlen leányát, a kinek anyja fiatalan hunyt el, olyan nevelőintézetben neveltetett, a hol a zsidóságról és a zsidó vallásról csak becsmérléssel beszéltek. És ez a leány lenne egy zsidó theológus neje! Nem titkoltam el gondolatomat s nyíltan megmondtam véleményemet.

— Azt hiszed-e valóban, — mondám neki, — hogy B. kisasszony férjhez menne egy bócherhez?

— Nem, azt nem hiszem, — felelé ő, — de nem is fogom mint bócher megkérni a kezét; Isten segítségével előbb nevet szerzek magamnak, csak aztán lépek B. kisasszony elé. Meglátod, hogy nem telik bele egy esztendő s már beszélni fognak rólam, még pedig, a mint remélem, tisztelettel és elismeréssel.

— Talán a kormányozható léghajót találtad fel, Do-vedl?

— Csak csufolódjál. Majd megtudod, hogy legjobb úton vagyok, hogy híres emberré legyek. A jövő szombaton az egész zsidó-utczában rólam fognak beszélni.

— Talán valami kabbalistikus csodát fogsz mutatni a jövő szombat napján?

— Kabbalistikus dolgot igen, de nem csodát. Jer, mutatok neked valamit. — Odahúzott az asztalhoz és kivett egy levelet, átadta nekem e szóval: «Olvasd». — olvastam:

«Csak azt ismételhetem, a mit már többször szóval mondtam. Önnek megvan a képessége, hogy kitünő

ujságíró váljék belőle. Irjon gyakran és sokat. Ez a munka a szerkesztőségben is feltűnést keltett; három folytatásban fog megjelenni, az első czikk jövő szombaton jelen meg és meg vagyok győződve, hogy soká és sokat fognak e tárczaczikkról beszélni. Fogadja előre szerencsekívánataimat. — Ivan v. Simonyi, a «Westung. Grenzbote» szerkesztője és kiadója.»

Simonyi úrnak, a ki nem sokkal azelőtt alapította a Grenzbote-t, nagyon a lelkén feküdt, hogy megnyerje a zsidó előfizetőket, ki akarta szorítani a zsidó-utczából a már akkor is 100 évnél öregebb «Pressburger Zeitung»-ot. Lapja tehát igen behatóan foglalkozott a zsidó hitközségi dolgokkal, sőt a zsidó tudománnyal is. Főleg a «Grenzbote» szombati száma hozott rendszerint zsidó tudományos vagy szépirodalmi tartalmú közleményt. Simonyi úr csakugyan jól spekulált, mert nemsokára annyira elterjedt a lapja a zsidó-utczában, hogy alig volt család, mely ne olvasta volna a Grenbotet. De nem csak olvasói voltak nagyrészt zsidók, hanem munkatársai is. Neumann, a mostani pozsonyi dajjának, rabbi Neumann Dávidnak fivére, lelke volt a lapnak, ő volt a sajátképeni szerkesztő. Hönig, a múlt évben legszebb férfikorában elhalt zsolnai rabbi, E, a ki most Münchenben paposkodik, a Redák és még néhány más bócher voltak a főmunkatársak. A Grenzbote első esztendeiben úgyszólván zsidó lap volt. De mikor Simonyi nemcsak politikáját, de személyét is durván megtámadta a nagy Andrásynak s oroszbarát politikájára czélozva rendszeresen Andrásijeffnek nevezte, a zsidók, úgy az előfizetők, mint a munkatársak, visszavonultak a Grenzbotetől. A zsidók

nagy tisztelői voltak Andrássy grófnak, ez a gróf halálakor is bebizonyosodott, mert alig volt zsinagóga az országban, melyben ne tartottak volna requiemet a nemes gróf lelkiüdvéért. Tudták a pozsonyi Judengasse-ban is, hogy mily érdeme volt Andrássynak a zsidók emanczipációjában, hálára kötelezettnek érezték magukat a gróf iránt s nem akartak támogatni olyan lapot, mely az általuk annyira tisztelt külügyminiszter ellen folyton izgatott.

És mit tett Simonyi úr, midőn látta, hogy a zsidók elfordulnak lapjától? *Antisemitává tette* a Grenzbotet, s megint gyakorlati üzletembernek bizonyult; jól ismerte Kraxelhuberjait s tudta, hogy ezek szívesen olvasnak olyan ujságlapot, mely a zsidók szidalmazását tűzte ki feladatául. A helyzet éppen kedvező volt. Akkoriban jelent meg az Ellenőrben Csernatonitollából az a hirhedt czikk, mely a zsidókat erősen megkorholta, a miért sátoros ünnepük alkalmából évenként százezreket küldenek a külföldre, hogy onnan pálmáágakat és czedrusalmákat hozassanak, melyekre vallásuk parancsa szerint az istenítisztelet alkalmával szükségük van. Ez a czikk volt előhangja annak a nagy hajszának, mely nemsokára bekövetkezett. Simonyi úr hű német fordításban, sőt kommentárral ellátva közölte a Csernatoniféle cikket, s midőn nemsokára Tisza-Eszlár lett a világ középpontja, a Grenzbote még a hirhedt «Függetlenséget» is túllicizálta antisemitismusával, annyira lelkesítette olvasóit, hogy, a mint még mindnyájan emlékezünk, többször megrohanták, sőt kétszer ki is fosztották a «zsidó-utezát». Mindezt talán kikerülhették volna a pozsonyi zsidók, ha kevesebb há-

lával viseltetnek Andrássy és több hűséggel Simonyi iránt. Simonyi lapjának, mielőtt antisemitává lett, a mi hősrünk is, a Rádák, egyike volt a legszorgalmasabb munkatársaknak. Egész cikksorozatot írt a kabbaláról, meg a kabbalisztákról, mely cikkek óriási feltűnést keltettek a zsidó-utczában. Szavának állott. Nem telt bele egy esztendő s a neve ismert és emlegetett lett. Egyelőre természetesen csak Pozsonyban. De nemsokára hírének kellett terjednie másfelé is; írt egy nagy bécsi lapnak: «Spaziergänge durch die Pressburger Judengasse». Ezekben a cikkekben vidám harczot indított a pozsonyi zsidók apró gyöngéi és félszégei ellen, s a kit meghordozott egy ilyen «sétán», az meg volt hurczolva s fájhatott tőle jó ideig a feje. Ezek a «séták» biztos állást szereztek neki egy nagy bécsi lapnál, melynek belső munkatársa lön.

Elköltözött tehát Bécsbe, hogy közreműködjék ő is a «világtörténet másodperczmutatója» haladásában, a minek Schopenhauer a hirlapokat nevezi. Nem vette könnyedén munkáját; a színházon kívül soha sem járt mulatóhelyre, oly szorgalmasan tanult, mintha valami vizsgálatra készült volna. Különös, hogy a kabbala még most is legkedveltebb tanulmánya maradt; mellette azonban folyvást olvasta Rabelaist, Juniust, Swiftet és Sternet. Mind a négytől nyert valamit, a mit saját természetéhez idomított. Rabelaistól a grotesk túlzásra hajló széles kedvet, Sternetől az aprólékos részletezésben való mulatságot, Swifttől azt a könnyörtelen hidegséget, melylyel egész élvezettel és irgalom nélkül bonczolta szatirikus skalpeljével az eleveneket; a nagy pamfletistával, Juniussal pedig közös

volt benne jellemének tisztasága és őszintesége, erkölcsi felháborodásának hevessége, haragjának lángoló tüze és dialektikai ereje.

Aránylag igen rövid idő múlva sikerült neki Bécsben olyan nevet és állást kivívnia, a mi ritkán vagy talán soha nem sikerült egy hozzá hasonló korú ifjúnak. Magam is kezdtem már hinni, hogy *ebben az állásban* könnyű lesz B. kisasszony «igen» szavát s apjának beleegyezését megnyernie. Ez a gögös parvenü mégis szívesen fogja odaadni leányát egy olyan embernek, a ki ha nem is gazdag, de igen híres családból származik s a kinek már olyan neve van, melyet büszkén emlegethet. Ámde nem sokára azt hallottam egy rokonuktól, hogy B. úr leányával együtt nem sokára kitér a katolikus hitre és a kisasszony egy magas állású megyei tisztviselőhöz megy nőül, a ki már igen régóta benfentes B. úr házában.

Engem sem nem lepett meg az a hír, sem nem érintett fájdalmasan. Nem lepett meg azért, mert már rég tudtam, hogy B. úr sajátképen csak névleg zsidó, válására nézve már nem; fájdalmasan meg azért nem érintett, mert meg voltam győződve, hogy a zsidóság csak nyer vele, ha törzséről lehullanak a száraz ágak. Megvallom, örültem is B. kisasszony kikeresztelésének, örültem a Redák érdekében, mert minden tiszteletem daczára, melylyel a kabbalának s a lélekvándorlás teoriájának adóztam, nem bírtam megbékülni azzal a gondolattal, hogy legjobb barátom ezt a gögös és vallástalan leányt vegye feleségül. Olyan össze nem illő pár volt ez, a minőt csak egy regényíró eszelhet ki, az érzékeny olvasónók elragadtatására. A regényhősök min-

dig győznek; ámde mi lesz a sorsa, kérdém magamban aggodalmasan, ennek a csöndes, komoly, kissé szögletes embernek?

Néhány hónappal később a Redák Pozsonyba jött, hogy nálam töltse a Sabúóth-ünnepet. Ragyogó arccal beszélte nekem, hogy B. úr leányával két hetet töltött Bécsben s ezalatt ő volt a cicerónejük. «Milyen rosszak is az emberek odalent a mi szép szülőföldünkön, — mondá felháborodva, — mi minden rosszat nem beszéltek B. úrról és leányáról; már a napját is tudták kikeresztelésüknek, azt is beszélték, hogy ki lesz a keresztapjuk stb.» — «Igen, igen, én is hallottam, felelém, még pedig jó forrásból.» — «Pedig egy szó sem igaz belőle, szakított félbe hirtelen. Érted? egy szó sem igaz, én mondom neked, B. úr és leánya sokkal jellemesebbek, hogy sem ilyen lépésre szánnák el magukat.»

Nem hagyott szóhoz sem jutni, oly lelkesülten és annyit beszélt B. kisasszony nagy műveltségéről, kiváló műérzékéről, főképen pedig férfiasságáról. Láttam, hogy hiába való lenne minden ellenvetés, tehát jobbnak láttam hallgatni. Különben sem volt kedvem a vitatkozásra, mert nagyon izgatott voltam, hiszen pár nap múlva el kellett hagynom rokonaimat és szeretett pozsonyi barátaimat, mert el kellett foglalnom rabbi tisztemet. Éppen beköszöntő beszédemen dolgoztam, fel is olvastam neki belőle egyes helyeket; ő kívánta, hogy teljesebnek minden óhajtásom s adjon az Isten erőt és kitartást, hogy mindazt megvalósíthassam, a mit beköszöntőmben programmul kifejtettem. Elváltunk. Ő visszatért Bécsbe; én meg jöttem ide H.-M.-Vásárhelyre.

Alig voltam itt két hónapig, levelet kaptam a Re-

dáktól, melyben tudatja, hogy jegyet váltott B. kisaszszonynyal s egyuttal értesít, hogy a menyegző már egy hónap mulva meglesz. A menyegzőt azért kell siettetni, irta, mert menyasszonyom, mint tudod, rajong a falusi gazdaságért s jobban is ért hozzá, mint akárhány hohenheimi diplomás, nem akart Bécsbe jönni lakni; atyja tehát egy szép jószágot bérelt nekünk Szereden, a Vág mellett, melyet nyomban az aratás után át kell venni. Esküvőnk tehát julius végén lesz s augusztus elején már beköltözünk új otthonunkba, Szeredre. Most aztán újra hozzá kell fognom a tanuláshoz. Igen, a tanuláshoz, mert nincs halovány fogalmam sem a mezőgazdaságról, tehát sokat kell tanulnom, de remélem, hogy menni fog, mert nemcsak a menyasszonyomnak van kedve a gazdasághoz, hanem nekem is. Emlékszel még, mit mondott a mi jó öreg rabbink Mózes III. könyve, 23. fejezetének első verséhez? «Isten következőket mondja vala Mózesnek a Szinai hegyen.» Ezekkel a szavakkal vannak bevezetve a bibliának agrárius törvényei, olyan bevezető szavak, melyek különben az egész szentírásban nem találhatók, s éppen azért használtatnak itten, hogy ne gondolják nagyon profán dolognak a mezőgazdaságot, minthogy isteni törvény foglalkozzék vele. A mi jó rabbink kifejtette, hogy Mózes földművelésűző néppé akarta nevelni Izraélt. A mi őseink Palestinában csakugyan kiválóképen gazdák voltak, még pedig nem rossz gazdák; kezük alatt az ország virágzó kertté s a külföld éléstárává, olajos és boros pinczéjévé vált. De miután Izraélt kétszer elűzték öröklött birtokáról, az üldözés két évezreden át sem szűnt meg. Hányszor kellett cserben hagy-

nia a földön a zsidó szántóvetőnek ekéjét, kévéit a barátságtalan országokban, hogy futva megmenthesse pusztá életét! Végre annyira jutott a dolog, hogy a törvény és a körülmények lehetlenné tették a zsidóknak, hogy bármily csekély földet birjanak az országban. Szántóföldjeik az ócska szerszámok, rétjeik a zálogczédulák lettek; ez volt az egyetlen megélhetési forrás, melyet számukra meghagytak. Így tanult ki a zsidóság a földművelésből s lett szükségből azzá, a mi szomszédja, a fönikiai volt: kereskedő. Éppen az, a mit Mózes el akart kerülni. Az idők, hála Istennek, megváltoztak, tudatára kell jutnunk annak, hogy a mezőgazdaság olyan megélhetési mód, melynek eleink, őseink mesterei voltak, melytől erőszakkal szakítottak el bennünket és a melytől századokon át erőszakkal visszatartottak minket, de a melyet igyekeznünk kell újra visszaszerezni. Ha egyszer meglátogatsz, engemet sem fogsz többé a könyv mellett találni, hanem az eke mellett. Boldog vagyok, kedves öregem, így fejezte be levelét, s meg vagyok győződve, hogy te osztozol boldogságomban. Számítok rá, hogy eljössz lakodalmamra, hogy te végezd boldog barátod és annyi éven át jesibatársad esketését.

Lehetetlen volt kívánságát teljesítenem, mert július 30-án, mikor az esküvője volt, itthon is két esketést kellett végeznem. Ámde öt hónappal később, úgy december vége felé, bizonyos családi ügyek Pozsonyba hívtak; alkalmasnak tartottam tehát az időt, hogy kiránduljak Szeredre s meglátogassam barátomat, a Redákot új otthonában, mert különben is már nyugtalanodtam érte. Két hónappal ezelőtt irt, hogy nagyon

beteges, azután egyáltalában nem irt többet. Deczember 28.-án tehát sürgönyöztem neki Pozsonyból, hogy a következő napon az első vonattal odaérkezem, hogy az ő és neje társaságában töltsöm a Chanuka-ünnep utolsó napját. A reggeli vonattal elutaztam Pozsonyból, örültem, hogy nemsokára visszontláthatom őt. Akkor már majdnem minden foglalkozási ágban találtam egy-egy jesibabeli barátomra. Falusi korcsmáros, egyetemi tanár, szatócs, színész, vasuti konduktor, operaénekes, rabbinus, katonatiszt, orvos, ügyvéd, hírlapíró, városi és községi hivatalnok, minden került ki a bócherből, de hatökrös gazda, nagybérlő egyesegyedül csak a Redák volt. Mikor gondolatokba elmerültem végig pillantottam az alig huszonhét esztendőes ifju pályáján, a ki oly könnyű szerrel jutott a jesibából egy világlap szerkesztőségébe, innen meg elkerült a pusztára, majdnem hajlandó lettem volna hinni a kabbalistikus csodákban.

Nagy-Szombatban egy igen bőbeszédű hitsorsosom ült be a kocsifülkébe, a hol eddig egyedül voltam. Alig telt bele öt percz, már kikérdezte egész életrajzomat s én is tudtam az ő egész természetrajzát. A jó embert Löwinek hívták; Czedóke-Gabbe és lisztkereskedő volt Szereden. «Ismeri R. urat?» Kérdeztem én. — «Ön bizonyára Pálffy gróf bérlőjét gondolja. Hogy ismerem-e? Miért ne ismerném, hiszen már öt hónapja lakik nálunk?» — «Mit csinál?» — «Mit csinál? Hát *szúdet* csinál.» — «Hogyan? Mit mond ön, Löwi úr?» — «Hogy mit mondtam? Azt mondtam, hogy R. úr szúdet csinál. Felesége a múlt héten, kedden fiút szült s holnapután lesz a szúde. Miért néz rám olyan

furcsán? Hát azt hiszi, hogy szép asszonyoknak nem születik gyermekük? De szép asszony is ám R. felesége. Más embert érdemelt volna meg, mondom én önnek, mint ezt a szomorú férfit, a ki heteken át künn lakik a pusztán, a míg szép felesége egyedül van városi lakásában. Az egész város sajnálja a szegény szép asszonyt. Azt mondják, hogy R. úr csupa merő tudományosság, örökösen csak a könyvein kotol. Hiszen ez mind szép, de az ilyen ember menjen zárdába, ne vegyen el olyan gyönyörű asszonyt.»

Lőwi úr még sokat beszélt; de én alig hallottam. El voltam kábulva. Mintha villám sujtott volna. Ezt a szégyent nem fogja túlélni a szegény Dóvedl, gondolám az első perczen. De eszembe jutott a kabbala és az «Ibbur»-ról, a superfoetátióról szóló csodálatos tana. Ki tudja, nem történt-e itt is valami kabbalistikus csoda?!

A míg így tünődtem, a vonat beért a szeredi állomásra, mely akkor még végállomás volt. Legörömesőbb maradtam volna a kupében, a míg a vonat megfordul, hogy visszatérhettem volna Pozsonyba. De a míg a vonat lassan bejárt a pályaház elé, karon fogott Lőwi úr s odaczipelt az ablakhoz. «Lássa», — mondá, két megtermett fiúra mutatva, — «nézze csak, azok a fiaim. Nemde szép két fiú, már türelmetlenül várnak rám. Persze, nem láttak tegnap óta. Gyönyörű két gyerek, mi? Anyjuk is szép ám, az Isten tartsa meg őt soká.»

Mikor a fiúk meglátták az atyjukat a fülke ablakánál, odarohantak. «Jó reggelt papa, Isten hozott papa!» «Jó reggelt, gyermekek! Mit csinál az édes anyátok, gyermekek? Mi ujság gyermekek?» — «Édes anyánk

egészséges, hála Istennek, papa; de szomorú ujság is van. R. úr ma éjjel meghalt.» — «Micsoda? meghalt? Aztán igaz-e ez, gyerekek?» — «Persze, hogy igaz, másról sem beszélnek az egész városban. R. úr a pusztán aludt, mint rendesen; reggel halva találták az ágyában.»

Eleget hallottam, hogy felocsudjak kábultságomból. Hamar kocsit fogadtam s kihajtottam szegény barátom pusztájára. Mikor odaértem, már ott találtam a bírósági orvost és bizottságot. A Redák mozdulatlanul feködött az ágyon, az éjjeli szekrényen egy könyv hevert, a Széfer-Hagilgulim, mellette egy picziny kis palaczk, s a palaczk alatt egy papirszeletke, melyen klasszikus héberséggel a következő szavak voltak olvashatók: «A kabbala szent tűz, a ki korán közeledik a lánghoz, elhamvad tőle». Ezt mondta egykor bölcs rabbink és igaza volt. Oh borzasztó kín és fájdalom az, ha az ember mocsokkal beszennyezettnek látja azt, a kit szentnek tartott.»

«Semmi mentség, doktor úr?» — kérdeztem a rendőr-orvost.

«Nevetséges! Ciankalium!» — felele ő szárazon.

Csak az igazságos Isten ítélhet az öngyilkosság fölött; az emberek közt csak szükkeblű balgák merik ezt tenni.

Nem akartam eldönteni azt, hogy helyesen cselekedtél-e Dávid, csak azt akartam elbeszélni, hogy mint folyt le és miképen semmisült meg oly nagy reményre jogosult életed. Nyugodjál békében, drága barátom! Nem érdemelted meg, hogy a föld legrutabb szennye mocskoljon be; te lemostad tennvéreddel. Nyugodjál! Nyugodjál békében, édes barátom!

H.-M.-Vásárhely.

Seltmann Lajos.

GÖRÖG ÉS RÓMAI ÍRÓK A ZSIDÓKRÓL.

Az előítéletek története jelentékeny részét teszi az emberi szellem történetének. Szándékos és rosszhiszemű ferdítések avagy tudatlanságból eredő balvélemények azon kóros jelenségek közé tartoznak, melyeknek szemlélete az emberi szellem megfigyelőjének legérdekesebb és legtanulságosabb feladatai között foglal helyet. És alig van nép, alig vallás, melyek az előítéletnek oly bőséges táplálékot nyújtott volna, mint a zsidó. Azon tényezők között, melyek Izraél tragikumát alkotják, ott van első sorban az előítélet, mely évezredek óta nyomában jár. Ha környezete igazságosabban itéli meg, bizonyára másként alakul sorsa. De a népek ítéletét rokon- és ellenérzés szokta befolyásolni és Izraélre ősidőktől fogva súlyos átokként azok ellenérzése nehezedett, a kikkel történeti pályáján találkozott, a kik kiszabták neki sorsát. Mindig új előítéletekkel kell küzdenie, de az újak nem szorítják ki a régieket, hanem azokból születnek, azokat erősítik és megszilárdítják. Szinte hihetetlen, hogy egy egyiptomi papnak előítéletből származott rágalma, vagy Tacitusnak ugyanezen forrásból eredt egy-egy megvető mondása a zsidó-

gyűlölet annaleseiben hányszor ismétlődik, hányféle alakban mutatkozik.

Théodore Reinach egy néhány hónappal ezelőtt megjelent nagy műben (*textes d'auteurs grecs et romains relatifs au Judaïsme*, Paris 1895) összegyűjtötte a görög és római írók mindazon nyilatkozatait, melyek a zsidó népre és ennek vallására vonatkoznak. Rendkívül tanulságos, kimondhatatlanul szomorú egy könyv. Körülbelül ezer évnek előítéleteiről számol be. Ugyanazon vádak és rágalmak más-más alakban, ugyanannak az indokolatlan ellenérzésnek buja terményei.

Alexandria az első vádnak hazája, egy hellenizált egyiptomi papnak (*Manethon*nak, III. század Kr. e.) történeti munkájáé a dicsőség, hogy a zsidó népnek eredetét galádul bemocskolta. Ez vitte be az irodalomba azt a gaz koholmányt, hogy a zsidó nép tisztátalanoknak, bélpoklosoknak ivadéka, a kiket Amenofis király kergetett ki Egyiptomból. Ezen alávaló rágalommal *Posidonios*nál (135 ante) és *Chairemon*nál (I. kereszt. század) is találkozunk. Az utóbbi 250,000 tisztátalanról tud, a kiket Amenofis kiűzött országából, *Lysimachos*nál (II—III. század ante) pedig azt olvassuk, hogy «Bokchoris király uralkodása alatt a zsidó nép bélpoklos és rühös lévén és egyéb betegségekben sínlődván, a templomokba futott eledelért koldulni. Sok ember a betegségbe esvén, Egyiptomban terméketlenség támadt. Bokchoris, az egyiptombeliek királya elküldött tehát az Ammoni oraculumot megkérdezni a terméketlenség ügyében és az isten azt felelé, hogy «meg kell tisztítani a szentélyeket a tisztátalan és istentelen emberektől, a szentélyekből pusztá helyekre ker-

getve őket; a bélpoklosokat és rühösöket pedig el kell sülyeszteni, mert a nap restelli életöket; ha tiszták lesznek a templomok, a föld is gyümölcsöt fog hozni».

Ugyanezen mesére a római íróknál is bukkanunk, a kik a zsidógyűlöletben is tanulékony növendékei voltak a görög mestereknek. «Az írók legnagyobb része» mondja *Tacitus* «azt állítja, hogy Egyiptomban a tettek eltorzító bélpokol támadván, Bokchoris király a Hammoni oraculumhoz fordult orvoslást kérni és azt a parancsot vette, hogy tisztítsa meg országát és ezt az istenektől gyűlölt fajt vigye más vidékre. Disznóhústól tartózkodnak, emlékére a bélpokolnak, mely őket elrútította, s a melynek ezen állat alá van vetve».

Nem lehet azt állítani, hogy a zsidók felől táplált nézet mindig egyformán ellenseges volt. Némely tulajdonságaik a görög írók érdeklődését, sőt rokonérzését is felkeltették. *Theophrastos* például, a peripatétikus bölcsész, Aristotelesnek tanítványa és folytatója (mehalt 287), egynémely szokásukat abból magyarázza, hogy a filozofusok fajához tartoznak (ἄτε φιλόσοφοι τὸ γένος ὄντες). Aristotelesnek egy másik tanítványa *Klearchos* a coelesyriai zsidókat az ind filozofusoktól származtatja. *Megasthenes* történetíró, ki Seleukus Nikator idejében élt, azt mondja, hogy minden, a mit a régiek a természetről állítottak, a Hellason kívüli filozofusoktól is mondatott, az indusoknál a brachmanoktól, Syriában az ú. n. zsidóktól. *Hermippos* (a 3. század második felében ante) *Pythagoras*ról azt állítja, hogy filozófiáját a zsidóktól hozta Görögországba és hogy egyebek-

ben is utánozta őket. *Abderai Hekaläos*, Ptolemäus Soternek kortársa Mózesről elismeri, hogy úgy bölcsesség, mint bátorságra nézve kiváló férfiú volt. *Strabo* mindenféle stoikus nézetekkel keveri ugyan össze a zsidó vallás eszméit és pantheisztikus magyarázatát adja a zsidó istenfogalomnak, de állításaiban tagadhatatlan jóakarattal vezérli és Mózes utódjairól is azt mondja, hogy igazságosan cselekedtek és istenfélők voltak. *Terentius Varro* (116—27 ante) a régi rómaiakról beszéli, hogy 170 évig képek nélkül imádták az isteneket, a mi, teszi hozzá, ha mostanáig fennmaradt volna, tisztább volna az istenek tisztelete. Ezen nézetének tanúbizonyságául többek között a zsidó népet hozza fel. Maga *Tacitus* is határozott zsidógyűlölete mellett az egyiptomi állatkultuszszal szembe állítja a zsidók egyetlen Istenét, a kit csupán csak az értelemmel fognak fel (*Judæi mente sola unumque numen intelligunt*).

Az ilyen elismerő és kedvező nyilatkozatok azonban csak gyéren fordulnak elő. Túlnyomóan olyanokkal találkozunk, melyeket a rosszakarat és gyűlölet sugalt. Mózes «Alpha» nevet visel, írja *Nikarchos* (2. vagy 3. század ante) mert teste sok fehér folttal volt borítva. Ugyanezt mondják mások, a többek között egy Traján és Hadrián idejében élt *Ptolemäus Chennos* nevű író. *Apion*, a rágalmak nagymestere, ki a vádak egész halmozatát zúdította a zsidókra, a *szombat* nevét is valami betegséggel hozza kapcsolatba. — Az epigrammköltő *Martial* (44—104. post) a szombatünneplők böjtjéből származó rossz szagot emlegeti és *Ammianus Marcellinus* (330—400) már «büdös zsidókról» szól, ha a

«Judaci foctates», a kiket említ, nem rosszakaratu másoló keze által lettek a «Judaci petentes»-ből (kérvényező zsidók).

A zsidók szellemi tehetségei és állítólagos jellembeli fogyatkozásai egyaránt gúny tárgyát képezik. *Marcus Aurelius* császárról az épen említett *Ammianus Marcellinus* azt beszéli, hogy midőn Palesztinán keresztül utazott, fájdalmasan felkiáltott: «ó Marcomannok, ó Quadok, ó Sarmatok, végre nálatoknál is *butábbakra* akadtam!» *Apollonios*, Molon fia, a híres rhetor, ki a keresztény időszámítás előtti első századnak első negyedében virágzott, egy egész könyvet írt a zsidók ellen. Ezen pamphletben, melynek csak töredékei maradtak reánk, egyebek közt azt állítja a zsidókról, hogy a barbarok között ők a merőben legtehetségtelenebbek, az egyedüliek, kik semmiféle életrevaló találmánnyal nem dicsekedhetnek. *Celsus* plátóni filozofus, ki a kereszténység ellen a leghevesebb módon kikelt (a 2. század közepe táján virágzott), szökevényeknek nevezi őket, kik soha érdemes dolgot nem műveltek, sem jelentőségre, sem számra nézve soha nem értek semmit.

Még ellenségesebb hangon szólnak a zsidók *jelleméről*. *Cicero* a syrusokkal egyetemben rabszolgaságra született népnek (*nationibus natis servituti*) nevezi őket, *Tacitus* azt mondja róluk, hogy mindaddig, míg az assyriaiak, médek és perzsák uralkodtak, a zsidók tették a rabszolgák legmegvetettebb részét (*despectissima pars servientium*). A már idézett *Apollonios* majd gyávaságot, majd vakmerőséget és szemtelenséget lobbant szemükre, *Apion* lázongóknak (*seditionis causas nobis*

apponit) mondja ökel, *Dio Cassius* a híres államférfiú és történetíró (150—235) meg azt állítja róluk, hogy haragjukban legborzasztóbbak. *Tacitus* kicsapongásokra való hajlamaikat emlegeti (projectissima ad libidinem gens). *Aelius Hadrianus* pedig, a császári trónuson ülő író, pénzvágyukkal hozakodik elő, azt írván Egyiptomról, hogy ott csak egy isten van: a pénz. Ezt *imádják* a keresztények, *a zsidók*, ezt mindenki (unus illis deus nummus est: hunc Christiani, hunc Judæi, hunc omnes venerantur gentes).

Ezekhez még más vádak járulnak. Koldusok, rablók, kuruzslók, kiket törvényeik csakis bűnre, de nem erényre tanítanak. *Seneca* (65 post) a leggonoszabb népnek (sceleratissimæ gentis) nevezi őket és szomorú lélekkel panaszkodik, hogy ezen gaz népségnek szokásai az egész föld kerekéségén el vannak terjedve, úgy hogy azt lehet mondani, hogy a legyőzöttek a győzőknek adtak törvényeket (victi victoribus leges dederunt).

Alig találunk egy-egy elismerő vagy méltányoló szóra, csupa gyűlölet és ferdítés, ellenérv és előítélet. A zsidó népnek erényeit nem veszik észre, de keresve keresik hibáit, és a hol nem találhatnak, szívesen koholnak nem létező bűnöket. Csak a gyermekek életének megbecsülését emeli ki dicsérőleg *Hekatäus*, és *Tacitus* is hangsúlyozza, hogy a gyermekölést bűnnek tekintették (ne care quemquam ex agnatis nefas). Hozzáteszszük még, hogy *Porphyrius* az újplátóni iskola egyik legnevezetesebb képviselője, Plotinus kiváló tanítványa (233—304), a hústól való tartózkodást ajánlván az embernek, a zsidókra is hivatkozik, a kiknek törvényhozója az álla-

tok iránti kíméletet parancsolja. Ennyi az *elismerés*, a többi mind gáncs.

Mindazon rágalmak, melyeket a zsidók ellen koholtak, azon kivételes állásban lelik magyarázatukat, melyet a többi népekkel szemben elfoglaltak. Az a zsidó *particularismus*, mely egyaránt nyilvánult a vallási és társadalmi életben, mindig új táplálékot nyújtott a gyűlöletnek és új forrásokat fakasztott az előítéletnek. Miért nem érték be a zsidók azzal, hogy a többi istenek mellett az ő nemzeti istenüket is megtűrték? Miért kellett más istenek létezését tagadniok? A bölcsészek sem hittek azon istenekben, kik előtt a nép tisztelettel és imádattal leborúlt, de külsőleg igen jó lábon állottak velök. Miért akartak a zsidók a filozofusoknál is filozofabbak lenni, miért vonakodtak térdet hajtani azon népek istenei előtt, melyek polgári jogokat adtak nekik, miért döntik le az Olympus isteneinek oltárait és szobraikat és miért tiltják meg más vallásuaknak, hogy szentélyük küszöbét át ne lépjék? Ezért nevezik *Apion* és *Apollonius* atheistáknak, ezért mondja róluk az idősebb *Plinius*, hogy az istenek megvetése által válnak ki (*gens contumelia numinum insignis*), ezért tekintették a zsidó vallás szokásainak követését atheismusnak, melyet halállal büntettek, ezért olvassuk *Dio Cassius*-nál, hogy *Domitian* számos embert, köztük *Flavius Clemens* consult is, a ki pedig közeli rokona volt, halálra ítelt, mert a zsidó szertartásokat gyakorolták, ez pedig atheismus számba ment.

A vallásos törvények továbbá egyszersmind erkölcsi, egészségi, politikai, polgári törvények is, a melyek egész életüket különös szertartások hálójába borítják,

a melyek nemcsak megkülönböztetik őket más népektől, hanem el is különítik azoktól a mindennapi életben. A zsidók meg akarván óvni egyéniségüket és vallásuk tisztaságát, magas gátakkal vették körül magukat, annál magasabbakkal, menél jobban tanulták meg a tapasztalatból, hogy a görög műveltség csábító varázsa veszélylyel fenyegeti vallásukat.

A particularismus ezen neme tehát az előbbiből eredt. A régieknél az élet közössége különösen a vallásos cselekedetek közösségében nyilvánult, mert hiszen a vallás mindenütt volt, az élet minden alakulásait kísérte. A zsidóknak, hogy vallásos törvényeiket meg ne szegjék, távol kellett tartaniok magukat másoktól, kerülniök kellett a másvallásúakkal való érintkezést és ezen rendszeres társadalmi elzárkózás még gyűlöltébbé tette őket, mint a vallásos hit exclusivitása. Saját igazságszolgáltatásuk volt, idegenekkel nem kötöttek házasságot, nem ettek velök, nem vettek részt játékaikban, gyakorlataikban, hogyan kedvelhették volna őket azok, a kiket ők kerülve kerültek?

Cicero méltatlankodva kiált fel: Tudod, hogy mekkora az ő számuk, milyen az ő összetartásuk (*scis quanta sit manus, quanta concordia*); és *Juvenal* szemökre lobbantja a szombattisztelőknek, hogy a római törvényeket megvetik, csak a zsidó törvényt tanulják, szolgálják és félik (*Romanos autem soliti contemnere leges, Judaicum ediscunt et servant ac metuunt jus*). Idegenek tehát a görögökkel és rómaiakkal szemben, a mi ezeknek szent, nekik profan, a mi azoknak meg van tiltva, nekik meg van engedve (*Profana illic omnia, quæ apud nos sacra; rursum concessa apud illos quæ*

nobis incesta. Tacitus). *Philostratus* (180—250) szavai szerint: nincsen közös köztük és a többi emberek között, sem az asztal, sem a libatio, sem az imák, sem az áldozatok. Távolabb vannak tőlük mint Susa, Baktra és az indusok.

A zsidók ezen elkülönödése az *embergyűlölet* vádját hárította reájuk, melylyel abderai *Hekatäustól* fogva az összes görög és római írónál találkozunk. Az áldozatok és életszokások, a melyeket Mózes meghonosított, elütnek a többi népekéitől. Számkiűzetésük folytán embertelen és nem vendégszerető életet rendelt el. Ugyanezt a vádat ismétli *Manethon*, ugyanazt *Posidonios*, a ki azt mondja róluk, hogy az összes népek között ők az egyetlenek, a kik a másokkal való vegyüléstől tartózkodnak és mindenkit ellenségüknek tekintenek. *Apollonios* misanthropoknak nevezi őket, a kik nem akarnak érintkezni olyanokkal, a kiknek más szokásaik vannak, *Lysimachos* szerint már Mózes tanította őket arra, hogy senki iránt jóakarattal ne viseltesenek, és *Apion* már esküről is beszél, a melylyel Istenre, az ég, a föld és a tenger alkotójára fogadják, hogy idegen, különösen pedig görög iránt jóakaratot nem fognak tanusítani. *Pompeius Trogus* (Augustus császár kortársa) a zsidók kárhozatos seperatismusát szintén az Egyiptomból való kiűzetéssel hozza kapcsolatba, azt mondván: mivel emlékeznek arra, hogy a ragálytól (megfertőztetéstől) való félelem következtében üzettek ki Egyiptomból, nehogy ugyanezen okból magukra hárítsák a bennlakók gyűlöletét, őrizkednek az idegennel való együttéléstől. Hasonlóan nyilatkoznak *Tacitus* és *Rutilius Numatianus*. (5. század post).

A zsidó *nép* iránt táplált ellenséges érzület természetesen befolyásolta a *vallásról* való ítéletét is. Az egész vallás nem más, mint barbár babona, törvényei erkölcstelenségre tanítják a népet. Mózes, kit majd egyiptomi írástudónak vagy papnak, majd még aszszonynak is mondanak, csaló, kuruzsló, kinek törvényei embergyűlöletre készítetnek és sértik az igazságot. A zsidók istenét Dionysossal azonosítják — Mózes Jaotól kapta a törvényeket, — a phryg Sabaziussal zavarják össze, a prófétákat fecsegőknek nevezik, majd azt mondják (abderai Hekatäus), hogy Mózes a földet mindenfelől környező égben látta az egyetlen istent, a mindenség urát, majd a természettel azonosítják a zsidók istenét (Strabo), majd meg azon gúnyolódnak (Celsus), hogy az eget és az abban levő angyalokat imádják, de annak tiszteletre legméltóbb és leghatalmasabb részeit, a napot, a holdat, az állócsillagokat és a bolygókat mellőzik, mintha lehetséges volna, hogy az egész isteni legyen, a részek pedig nem, vagy pedig észszerű titokzatos lényeket imádni, a melyek csakis azoknak jelennek meg, a kiket igaztalan bűvészet vakított el, vagy a kik csaló látomásokat álmodtak, de semmibe sem venni azokat, a kik mindenkinek érthetően és világosan prófétálnak, a kik kormányozzák az esőt, a felhőket, a menydörgést (a mit imádnak), a villámokat, a gyümölcsöt és a föld minden terményeit, a melyek által az istenség megnyilatkozik, — magasságnak ezen látható hírnökeit, ezen valóságos menyői angyalokat.

De még sokkal nagyobb gúnynyal illetik a vallásos szertartásokat és intézményeket, különösen a szomba-

tot, melyet hidegnek mondanak és gyakran a böjttel zavarnak össze, a circumcisiót, a tiltott ételektől, különösen a disznóhústól való tartózkodást. *Petronius Arbiter*, Nero kortársa, komolyan állítja, hogy a zsidók a disznót imádják és *Plutarch*nál kérdés tárgya, hogy a disznóhústól való tartózkodás a disznó iránti tiszteletből vagy pedig ellenérzésből magyarázandó-e?

Azonban a szertartások kigúnyolásával sem érik be. Nem elég nevetségessé tenniök azt, a mi Izraélnek szent volt, hanem koholnak oly dolgokat is, melyek legnemesebb érzelmeikben sértették a zsidókat és bemocskolják rágalmaikkal azt a helyet is, a mely előtt minden zsidó tisztelettel borúlt le. Ilyen rágalom a *szamárkultusról* szóló mese. *Plutarch* és *Tacitus* azt beszélik, hogy a sivatagban vadszamarak mentették meg a zsidókat az elpusztulástól. Szomjan vesztekel volna, ha Mózes a szamarakat nem követve, forrásokat nem fedez fel, melyek a bokrok sűrűje alatt rejtöztek. Jeruzsálem és Júda a szamáron nyargaló *Typhon* fiai. A szamár tehát fontos szerepet játszik a zsidók történetében. Nem csoda, ha nagy tiszteletben áll. Már a *Josephus*nál idézett *Mnaseas* (II. század ante) említi a jeruzsálemi templomban levő arany szamárfőt és *Posidonios* szerint *Antiochus Epiphanes* a templomban kőszobrot talált, a mely egy szamáron ülő hosszú szakálú férfiút ábrázol, a ki könyvet tart kezében. *Antiochus* ezen férfiúban Mózeszt látta, «Jeruzsálem alapítóját és a népnek szervezőjét».

De még ennél is súlyosabb váddal illeti *Damokritos* (valószínűleg *Lysimachos* kortársa) a zsidókat, azt mondván, hogy arany szamárfőt imádnak és minden

hét évben egy idegent fognak, templomukba viszik, feláldozzák és húsát darabokra szelik. *Apion* ezt az aljas rágalmat még tarkábban kiszínezi. Azt beszéli ugyanis, hogy Antiochus Epiphanes a jeruzsálemi templomban ágyat talált, a melyen ember feküdt. Az ágy előtt asztal állott mindenféle ételekkel megrakva. A király belépte ámúlatba ejtette az embert, térdre borult es szabadságáért esedezett. A király felszólítja, hogy mondja el bátran, hogy kicsoda, hogy miért tartózkodik ezen helyen és hogy mit jelentenek ezen ételek. Erre a fogoly sóhajok és könyvek között elbeszéli, hogy görög ember, a kit, midőn ez országban járt, hogy megkeresse kenyerét, hirtelen megfogtak és a templomba vittek. Itt elzárták, úgy hogy senki sem láthatta és ételekkel hizlalták. Ez eleinte gyönyört okozott neki, de az örömet csakhamar gyanú és félelem váltotta fel. Megkérdezé a szolgákat és ezek azt felelték neki, hogy ez szokás, melyet minden évben bizonyos időben gyakorolnak. A zsidók ugyanis hatalmukba ejtenek egy idegen görögöt, egy évig hizlalják, azután egy erdőbe viszik és megölik, testét bizonyos szertartások mellett feláldozzák és beleit megizlelvén, esküt tesznek, hogy a görögök ellenségei fognak maradni, az áldozat többi részét pedig árokba dobják. Ezek után felkérte a királyt, hogy mentse meg.

Ez a *ritualis gyilkosság* vádjának legrégebb alakja, a zsidógyűlöletnek legmérgeesebb gyümölcse. Hasonló váddal illették az öskereszténységet is, illetik Khinában még napjainkban is a keresztényeket. Az előítélet nem válogatós, a rágalom mindenünnen szedi áldozatait, a legszentebbet és legtisztábbat sem kiméli. A zsidó

nép szenvedéseiben kiváló részük van azon előítéleteknek, a melyeket a görög és latin írók, Hellasnak és Rómának legkiválóbb költői, filozofusai és történetírói terjesztettek felőlük. Azon igaztalan és rosszakaratú vádak, a melyek közül néhányat ismertettünk, szomorú örökségként szállottak nemzedékről nemzedékre, nyomaikkal még most is találkozunk az időről időre fel-támadó gyűlöletnek gyászos nyilvánulásaiban.

Nagy-Kanizsa.

Dr. Neumann Ede.

KÉPDISZÍTMÉNYEK A ZSINAGÓGÁBAN.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat egyik felolvasó estéjén a kérdő szekrénybe dobott kérdések egyike múlt évben, azon jelenségre vonatkozott, mely szerint egyes zsidó imaházakban oroszlánalakokat lehet látni, holott azt lehetett volna várni, hogy a szentírásban foglalt szigorú képtilalom lehetetlenné teszi a képek alkalmazását a templomainkban.

A kérdés nem maradt válasz nélkül; utaltak arra, hogy az oroszlán a zsinagógában tán szimbolikus jelentéssel bír, a mennyiben Juda törzse, tehát a mai zsidóság, a szentírásban dicséretképen az oroszlánnal van összehasonlítva; mások czélzást találtak az oroszlán-diszítés alkalmazásában azon ismeretes bölcs mondasra, mely szerint a jámbor zsidó a vallás teljesítésében oly erős legyen mint az oroszlán.

Ha a kérdés azon feltevésből indult ki, hogy a zsidóságban tilos mindenféle képdiszítés, úgy hát a reá adott feleletek bizony nem mondanak semmit, mert ha a képek szemlélhetővé tesznek is bizonyos igazságokat, azért a képtilalom még nem szűnt meg.

Ámde az ilyen feltevésből kiinduló kérdés nem bír semmi jogosultsággal, mert a feltevést tévesnek kell tar-

tanunk. A szentírás csak azt tiltja el, hogy ne *imádjunk* képeket, de nem mondja azt, hogy képeket nem szabad házainkban tartani. Igaz, hogy az imaházban levő kép könnyen megtévesztheti az embert, a mennyiben a bálványimádás egy szokását lehetne benne látni, de meg kell nyugodnunk abban, hogy a látszat elkerülése céljából a szentírás külön intézkedést nem tart szükségesnek. A későbbi időben, midőn a zsidóság teljesen kibontakozott a bálványimádás útvesztőjéből, még csak ilyen látszat sem volt lehetséges. Erre nézve világos bizonyíték azon körülmény, hogy a zsidó irodalomban az imaház diszítésének kérdése csak azon szempontból merül föl, vajjon az ilyen diszítés nem-e zavarja meg az imádkozók ájtatosságát, de hogy a diszítés azért volna tilos, mivel az ellenkezik a képimádás tilalmával, arról egyáltalán nincs szó.

Már ebből is világos, hogy a zsinagógák diszítése nem ismeretlen a zsidóságban. Ha e helyen nem is bizonyíthatjuk be világos adatokkal, hogy a zsidóságban mindig voltak állatokkal s növényekkel diszített zsinagógák, azért mégis bátran állíthatjuk, hogy a képtilalom, a mennyiben t. i. a kép csak diszítés, még az imaházakra sem terjedt ki, nem is akarván szólni a magánházakról s a magánhasználatról. Hogy a talmudban s midrásban, a zsidó vallásos élet ezen hű tükrében, milyen nézet jut kifejezésre ezen tekintetben, elég lesz arra utalni, hogy a hagyomány szerint képpel (*czélem*) voltak ellátva azon jelző oszlopok, melyek a nemszándékos gyilkosnak az utat mutatták a menekülő városokba (*miklat*). A szentírásban előirt képtilalom csak azt eredményezte, hogy a zsidók erősen ide-

genkedtek a képektől, a mely idegenkedés tudvalevőleg azt is okozta, hogy a zsidóságban nem birt kifejlődni sem festő sem faragó művészet. Azért a zsidók szivesen szert tettek a festészet s szobrászat remekeire, ha csak tehették és erre nézve elég tanulságos a salamoni templom leírása, a melyből még most is kitetszik azon gyönyörűség s élvezet, melylyel az egykorú zsidók a benne levő diszítéseket szemlélték.

Kétséget sem szenved tehát, hogy a képtilalom olyan felfogása, mely szerint a zsidóságban tilos a képek alkalmazása akkor is, ha az csak esztétikai czélokat szolgál, merőben téves. Ha valamely zsidó községnek olyan izlése volna, hogy templomának falain tessen a griffmadarakat vagy szfinxeket akar látni, ez ellen vallásos szempontból nem lehetne semmi kifogást sem tenni, feltéve, hogy oly módon alkalmazzák ezen ábrákat, hogy az imádkozókra zavarólag nem hatnak.

Ámde, alig történt az valaha, hogy a zsinagógát griffel vagy szfinx-el diszítették volna. Mondják azonban, hogy helylyel-közzel sas- és szarvasalakokat lehet látni. Én a magam részéről ilyesmit még nem tapasztaltam, s így ha nem is vonom a dolgot kétségbe, de legalább fejtegetésébe nem bocsátkozom. De igenis sűrűn lehet a zsinagógában oroszlánalakokat látni, még pedig mindazon helyeken, a melyeket diszíteni csak lehet. Így lehet látni az oroszlánalakokat a frigyszekrény két oldalán, még pedig úgy dombormű, mint festészeti kivitelben, továbbá aranyban vagy ezüstben kiverve a tóratekeres edényein s hímézve a tóratekeres ruházatán; boldogult atyámtól birtokomban van egy

szépen kiczirkalmazott u. n. *erub-tabsílin* tábla, melyen a feliratot feltüntető asztalt két ágaskodó oroszlán támogatja. A pesti izr. hitközség dohányutezai templomában a felolvasó pulpitust két faoroslán diszíti, ha ugyan ezen két durva faalkotást diszítésnek lehet nevezni. Egyszóval legjobb tudomásunk szerint nálunk zsidóknál az oroszlandiszítés járja. Ez nem lehet tiszta véletlen. Megfigyelhetjük még azt is, hogy az oroszlanalakok mindig párosával fordulnak elő, a mi szintén magyarázatra szorúl, mert jelvénynek, szimbolumnak elégséges volna *egy* alak.

A zsinagógákban alkalmazott oroszlanokat tehát nem tekinthetjük jelvénynek. De azzal sem érhetjük be, hogy pusztán dekoratív jelentőséget adjunk nekik, mert diszítés természete nem tűri azt, hogy a motivum kizárólag *egy* körből legyen véve: a diszítő hajlam a természet változatosságát ki szokta aknázni. Az oroszlanalakok a félelem és a babona bizonyos érzetéből kerültek a zsinagógába. Ez azonban nem úgy értendő, hogy a mai nemzedék is félelemmel s babonás szemmel néz az oroszlanalakokra, hanem úgy, hogy a félelem s babona okozta azt, hogy ez alakokat ornamentikának használják.

A hozzáértők már rég felfedezték azt, hogy a kezdetleges művészetben kifejezésre jut a félelemnek egy eleme. Gondoskodni kellett arról, hogy irigy szem, gonosz tekintet, istentelen kezek, ártalmas lények hozzá ne férhessenek a szentélyhez, a szent tárgyhoz, a drága kincshez; *őrzőket állítottak melléjük*. Épületeknél erre nézve a legalkalmasabb mód, hogy a bejáratot őrzik; így látni azt a régi egyiptomi templomoknál, a hol

egész sora a szfinxeknek s hatalmas kosoknak őrzi a bejáratot. Az asszir paloták bejáratánál emberfejű, szárnyas bikák képezik a kapuőrséget, de gyakran vannak a portálék előtt hatalmas oroszlánalakok is minden fantasztikus járulék nélkül. Az ó-görög művészetben a *mykenaei oroszlánkapu* tartozik e körbe; épen itt láthatjuk e motivumot a legtisztábban: a kaputól jobbra is balra is egy-egy oroszlán őrzi a bejáratot; az ilyen páros alkalmazás egyszersmind díszítésül is szolgál. Az őrizet eszméje természetesen akkor jut legjobban kifejezésre, ha nem közönséges lények végzik e tisztet, p. o. szfinxek, és alkalmasint tényleg úgy volt az kezdetben, hogy nagyobb erővel rendelkező teremtések őrzik a bejáratot, a honnan aztán megmagyarázható az is, hogy miért toldották meg ez őrző alakokat mindenféle fantasztikus járulékkal és miért voltak oly kolosszális kivitelben tartva. Ámde a jobb ízlés — és ez főképen a görög korszak óta van így — megelégedett a természetben található lényekkel, a minek egyik folyamánya az lett, hogy ez őrző alakok eredeti rendeltetése feledésbe ment és idővel tisztán ornamentikának tartották.

A zsidók, akik nem dicsekedhetnek önálló művészetel, ebben a tekintetben is csak utánozhatták a többi népek példáját. *Jáchim és Boaz*, két oszlop, mely a salamoni templomban a második portále előtt állt, alkalmasint őrző szerepre voltak hivatva, ami már azért is valószínű, mivel egészen személyesítették őket s neveket adtak nekik. De ha a dolog bizonytalansága miatt e jelenségre nem is fektetünk különös súlyt, még sem állhatjuk meg, hogy a salamoni templom egy másik

sajátságára ne utaljunk. A salamoni templomban — egészen úgy mint a pusztában készült sátornál — a frigyszekrény fölött két hatalmas khérub terjesztette ki szárnyait, egyik szárnyukkal egymást, a másikkal a terem tetejét érintvén. Alig fér hozzá kétség, hogy e khérubalakok a frigyszekrényt őrizni voltak hivatva; ezt lehet sejteni az asszír példákból, melyeknek a zsidók khérubja csak utánzása, de abból is, hogy kiterjesztett szárnyuak voltak, és még a héber nyelvben is a kiterjesztett szárnyak védelmet és ótalmat jelentenek. De még ennél is kifejezőbb a paradicsomkertet őrző khérubok képzele. Khérubok — alkalmasint kettő — villogó karddal őrzik a bejáratot a paradicsomkertbe — egészen úgy mint az asszír palotákat őrzik a hatalmas bikaalakok; hisz a khérub is alkalmasint bikaféle ábrával birt. Hogy ilyenek-e az Ezekiel próféta templomleírásában említett *ajilim* vagy nem, azt most már biztosan nem tudhatjuk, de enélkül is bizonyos, hogy a zsidó ókorban a művészet némely alkotásai és bizonyos képzetek az *apotropaion* jelleggel bírnak; a görögök *apotropaion* szóval jelölik ugyanis az őrizetre szánt művészi alkotásokat.

A hagyomány korszakának és a középkor templomépítése, úgy látszik, ezen motívumot átvette az ókorból. Csakhogy ezen korszakok oly változatosak, a templomépítés történetének tekintetében oly nehezen áttekinthetők, hogy nem utalhatunk egyes konkrét esetekre, hanem inkább arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy **Izsák Lampronti** mult századbéli olasz tudósnek *Pachad Jiczhak* című Talmudi reálencziklopédiájának idevonatkozó cikkéből kiviláglik, hogy az orosz-

lánalakok alkalmazása a zsinagógában sohasem szűnt meg teljesen. Bajos volna azt állítani, hogy ezen folytonosság a régi zsidó építészet egyik maradványa, hiszen zsidó építészet tulajdonképen nincs is, de azért az emberek nézetei, az emberek gondolkodásmódja, az ízlés s az utánzási hajlam olyan lehetett az egyik korban mint a másikban. Azon körülményt, hogy a budapesti operaház két oldalról egy-egy szfinx őrzi, senki sem fogja annak bizonyítására fölhozni, hogy a magyar művészet egyiptomi motivumok után indul; ebből csak az következik, hogy annyi ezer év után is tetszetősnek tűnik fel nekünk ezen motivum; ízlésünk úgy fejlődött, hogy szfinxek alkalmazását a bejáratok előtt érthető dolognak s szép dolognak tartjuk. A zsinagógák oroszánjait sem kell úgy tekinteni, mintha a hagyományból a szokás folytonosságából eredők volnának, hanem mint építészeti vagy díszítési motivumot, mely elveszítette ugyan eredeti jelentését, de azért még mindig bír értelemmel, ha csak azzal is, hogy hozzászoktunk a látásához s szépnek tartjuk.

Annyit azonban mégis lehet állítani, hogy a zsinagógák ezen díszítése speczifikus zsidó vonás. A keresztény egyház, mely eleinte csakúgy irtózott a képektől, mint a zsidóság, akkor sem használta az ornamentika ezen motivumát, mikor már nagyban ékítette magát képekkel; tudunkkal szerepel ugyan az oroszán a keresztény templomokban is — Márkus evangelistát jelképezik vele — de tisztán mint jelvényt alkalmazzák, és nem is párosan, mint a zsidóknál. A középkori román stílusban látni ugyan állati alkotásokat oszlopfőkön és párkányokon, de ez, úgy látszik, az épületnek magá-

nak egyik dekoratív alkatrésze, nem pedig az épület rendeltetésével összefüggő belső felszerelés, sem pedig már kívülről észrevehető ráutalás az épület jelentőségére. A mohamedán építészetből, melynek stilusát, az u. n. mór sitlust, olyannyira alkalmazzák a zsinagógák építésénél, még kevésbé vehette a zsidóság az oroszánalakok motivumát, mert a mór ornamentika tudvalevőleg csak geometriai vonalak összefolyásának játékból áll és még a növénydísz is kerüli.

A zsinagógák oroszánalakjait tehát az *apotropaion* motivum maradványának kell tekintenünk, mely motivum a primitív művészetből ment át a zsidóságba, itt nagy virágzásnak indult és mind e mai napig helyet biztosított magának. Az eredeti motivum szerint, igaz, a páros oroszánalakok csak ajtóknál, p. o. a frigyláda két ajtószárnyánál, volnának helyén, de az ilyen dolgoknál csakhamar veszendőbe megy az eredeti értelem és a tárgynak magának a megtartása mellett egészen más gondolatmenet fűződik hozzája; az *apotropaion*ból ornamentika lett, mely most már minden csak arra való helyen alkalmazást nyer.

Budapest.

Dr. Krausz Sámuel.

MADÁCH MÓZESE ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA.

Bizonyynyal nem magas irodalomtörténeti szempont az írókról a szerint itélnünk vagy őket a szerint osztályoznunk, a mint rólunk zsidókról gondolkodtak vagy megemlékeztek, valjon történetünk torzalakjait tovább torzították vagy pedig erényeink köré a költészet örökzöld koszorúját fonták-e. A Velencei Kalmárnak valamint Böles Náthánnak becsét nem irányuk, hanem megalkotásuk szabja meg. Ámde az Ember Tragédiájával szemben nem merően felekezeti túlérzékenység a zsidóság panaszos fölszólalása, hanem elfogulatlan műbirálati kérdés számába mehet, hogy miért mellőzte Madách Izraél múltját a világtörténeti jelenetek e hatalmas sorozatában. Az egyiptomi rabokban, kik, milliók egyért, a kemény Pháraóért öntudatlan kábultságban verítéket és vért áldoznak, nem ismerünk magunkra; szándékában sem lehetett Madáchnak, hogy a pyramist emelő tömegben a zsidóságot mutassa be. De valjon az emberiség nevelésének történetében Izraél nem kelhet-e versenyre Hellas-szal és Rómával, nem tesz-e túl Egyiptomon és Byzánczon? Vagy Mózes föl nem ért Miltiadessel világra szóló hatásban, Józsua nem szállhat-e síkra Tancreddal, Jesája szava nem-e lángolóbb-

ban világít a századoknak mint a demagógok kufár kiáltása, nem-e hatalmasabban harsog Saint-Just, Robespierre, Dantonnál? Úgy érezzük, — nemcsak méltatlan a mellőztetésünk, de a hatást is csorbítja. A sikernek mily varázseszközévé válhatnék Madách kezében egy jelenet akár az úton Palestina felé, akár Jeruzsálem piacán! Ime éhen-szomjan sinylődő százezrei az imént felszabadúlt szolgáknak alávetik magukat egy törvényhozásnak, mely nem rabellek számára termett. Vagy más szintér: zsibongó utcza Jeruzsálemben. Egyszerre a tömegeből férfiú válik ki, nem rangja, nem ruhája, nem kincsei czímén, — hanem mert benne lelkesebb lélek lakozik. Felemelkedik, messze cseng szava, korholja a népet, hogy léha, a nagyokat, hogy zsarolnak, a bírákat, hogy nyerészkedők, megfenyíti a királyt is, a miért hogy idegen néppel keres szövetséget és nem Istenébe veti bizalmát, — majd rajongó képzeletében hallja és hallatja ama kalapácsütéseket, melyek a kardot ekévé kovácsolják, látja és láttatja ama elragadó képet, mint legelteti az ártatlan pásztorgyermek a tulkot az oroszlánnal. Vagy szemünk elé vihette volna a Babyloniából hazakészülőket, a mint Istenükhöz és hazájukba való visszatérésre buzdítja őket a nagy névtelen vigasztaló próféta. — Nem-e méltón megállhatna e képek egyike a többi történeti rajz mellett?

Azonban nem vagyunk minden fölvilágosításnak híjával az iránt, hogy Madách miként fogta föl a zsidó törvényhozás és törvényhozó hivatását. 1860 márczius 26-án fejezte be az Ember Tragédiáját, ugyanazon év június 9-én fogott Mózesbe. Egy annyira megérett

világnézletben röpke harmadfél hó nem idézett elő mélyebb változást. A mit juniusból alkotott, nem ellenkezik szellemében avval, a mit márcziusból alkotott volna. Mózeshez kell tehát fordulnunk, nem-e megnyugtató kétségünktől. Megnyugtatható akkép, hogy Mózesben kiegészítését, bár be nem vallott kiegészítését láthatnók az Ember Tragédiájában. Talán az ilyen történetet teremtő és történetet irányító egyéniség részére kicsinyelte a teret élteinek nagy művének belül és új alkotást szánt neki? De utánjárásunk megnyugtatható esetleg olykép is, hogy Mózes, tárgyánál, még pedig ezen és hasonló tárgyak valójánál fogva, nem illeszkedhetett volna bele az Ember Tragédiájába.

Ama kérdéssel, hogy tragédia-e Madách Mózes, eldől ama másik is, hogy az Ember Tragédiájában helyet foglalhatott-e volna akár Mózes, akár más próféta. Ha egy vallást méltatunk, ha alakulását akár ideiglenesen, akár örök érvényben jogosnak becsüljük, akkor alapítóját tragikusnak föl nem tüntethetjük. Egyik elismert és elismerésre méltó kritikusként kellő erélylyel utalt arra, hogy az önfeláldozó szabadsághősök tragédiák főalakjául nem hivatottak. Éltüket lelkesedés ihleti, dicsőn halnak, kegyeletes hálával szól és zeng róluk a késő unoka. Mi itt a végzetes? Mi itt a fájdalmas? Mi az, a mi szánalommal megrázkódtatja a fogékony szemlélőnek valóját? Csodálat, lelkeség, imádat fog el bennünket. A vallásalapítók szintoly kevéssé termettek a tragédia számára. Voltaire még valahogy föltüntetheti Mahomedet tragikus hősként, mert semmilyen méltánylással nincsen az iszlám iránt, mert nem hitbeli meggyőződéstől elragadottnak rajzolja

Mahomedet, hanem mint politikai ármánykodót, mint önzése és érzékisége rabját teszi visszataszítóvá, bűnössé, bűnhődővé. Történeti méltányosság által megtisztult író, a ki az iszlámnak az emberiséghez és Mahomednek az iszlámhoz való viszonyát fölfogja, nem rajzolhatja Mahomedet oly szörnynek. Keresztény ember sem Jézust, sem Mózeset nem bírja tragikussá alakítani. Madách sem tehette. Mózesének búcsúpillantása Kanaán viruló földjén pihen meg és lelke gyönyörtől ittasul, mikor áttekint Czión hegyfokára, hol a most kóbor frigysátor örökké szent pihenőre lel; Isten szemlélésén fölmagasztosodva válik el a földtől. Népe-nek van vezére, van szabadsága, van törvénye, van Istene. Mózes mint győző vonúl el az életnek, a történetnek porondjáról, mert hivatását sikerrel és dicsőséggel töltötte be. Mennyire volt Madách ennek tudatában! Hisz ő maga hatalmas szavakban mondatja el elhaló hőisével. (Utolsóelőtti változás.)

S e szellő talán,

Mely most köszöntve csókol homlokon,

Már holnap győztes zászlóm lengeti.

Amott középen, a Sion fokán,

Ragyogni látom a frigy sátorát,

Nem vándorútban többé, mint az üzött,

Ki egy éjt megpihen s odább siet,

Ujabb nyugalmat puszták közt keresve;

De oly szilárdan mint a szirtalap,

Írányául szolgálva félvilágnak,

A mint dicsében messze földre néz.

Mózesben tehát nem az eredménytelen emberi vívódás kínos játékával akar Madách lesújtani, hanem egy

világra szóló fejlődés méltó megindítója iránt kelti bámulatunkat. Hogy drámáját tragédiának mondja, tényleg felöltő, de írói szándéka, művének eszméje iránt meg nem téveszthet. Bérczy Károlynak Madách-ról való emlékbeszédje Mózesről ekképen emlékszik meg: «— időközben még egy ötfelvonásos dramatizált eposzt inkább, mint drámát írt, Mózes címűt, mely az 1862-iki Karácsonyi-díjra pályázott, a mely a bírálóknak sokoldalú jelességénél fogva feltűnt ugyan, de mert a jutalom tragédiára volt kitűzve, koszorút nem nyerhetett».

Evvel eljutottunk annak megértéséhez, hogy Madách miért nem olvastotta, miért nem olvaszthatta Mózesről való fölfogását az Ember Tragédiájába. Nem illett vállalkozásának keretéhez, hangulatához, céljához. Aranynyal egyetértve beláthatjuk ugyan, hogy az Ember Tragédiája nem a megnyugvás nélküli filozofiai kétségbeesés hitvallása; a történeti képeket Lucifer feltűntetésében látja Ádám oly kétségbeesítő feketének és az ő pokoli tanítását jóra fordítja az isteni szózat. Azonban ugyancsak Aranynyal gondolkodva és szólva, «kivánhatjuk-e Luczifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa be neme jövőjét Ádámnak, midőn célja kétségbeesíteni és benne ily módon egész ivadékát előlni?» (Arany a Kisfaludy-társaság igazgatói székéből Madáchhoz intézett üdvözlő beszédében.) A bemutató jeleneteket is olyképp kellett a költőnek választania, hogy sötéteknek, megdöbentőknek lehessen őket feltűntetni. Mózes, Jesaja pályájában Luczifer nem győzhette volna meg Ádámot a lét semmiségéről, a küzdés meddő voltáról. Ezért nem jutott helye prófé-

táink egyikének sem az Ember Tragédiájának keretében.

Ezen keret másfelől is magára vonja figyelmünket. Evvel kapcsolatban ide elegendik egy kis hétköznapi, útszéli műelméleti megjegyzés arról, hogy mi a keretes elbeszélés. Olyan az mint a gyöngysor, melynek szemeit fonál fűzi egybe; a gyöngysort maguk a gyöngyszemek teszik, de fonál nélkül széthullanának. Így a keretes elbeszélésben: az egyes elbeszélések adják a tartalmat, de a keret adja az összetartást, az egyiséget. E közismeretes meghatározás csak átmenetként vezessen azon állításhoz, hogy elképzelhetni keretes drámai költeményt is; hol a keretben megjelenők szemünk előtt cselekszenek, fülünk hallatára szólnak. Ily keretes dráma: Az Ember Tragédiája. Ha csak egymás után vonulna föl és el egyik kép a másik után, nem sejthetnők az alkotás együvé tartozását és célzatát. A világszerte lefolyó és egymástól évszázadokkal elválasztott színeket együvé kapcsolja azon gondolat, hogy Ádám előtt álmában föltárulnak a jövő eseményei, küzdelmei, hogy a későbbi nemzedékek mintegy défilében haladnak el szeme előtt.

Az Ember Tragédiájának e keretével talán nem éréktelen összevetnünk egy oly költőnek hasonló eszméjét, kiről fölteszik, hogy Milton «Elveszett Paradicsom»-ára és Byron «Kain»-jára volt hatással. Du Bartas XVI. századbéli franczia költőnek «A hét» (La Semaine) című epikus költeményét zajos támadások mellett addig példátlan költői siker érte. Kivivta még Goethének is elismerését. Ezen alkotás, bár a korabeli tudomány túlterheli és bár beleegedik a bibliai alap-

hangulatot zavaró mythologia, semmikép sem kisszerű. Első része a teremtés hét napjának mozzanatjait jeleníti meg. A következő befejezetlen rész, «a második hét» a világ fennállásának, történetének hetét akarta felölelni előzetes, jövőbe hatoló, prófétai áttekintéssel. Ádám ugyanis fiát Séthet, a ki Ábel halála után atyja aggkorának enyhítője, beavatja a világnak és az erkölcsnek értelmébe. Ámde Séth be nem éri a kötelességnek és a természetnek fölfogásával, hanem az addigi okulás őt azon kérdésre képesíti és bátorítja, vajjon mi boldogságot, bajt hoznak a jövő évek, mely faj népesíti be a világegyetemet, mely sors készült a világnak, mely hatalmak, mely királyok szorítják majd a népeket a törvények zabolájával. Eleinte szemkörét túlhaladónak mondja Ádám e kérdést. Majd azonban Istentől, a ki a jövőnek hirdetője és egyúttal szerzője, a ki előtt az idők összefolynak, a kinek az örökkévalóság egy pillantás, kéri, hogy «arcának tükrét» nézhesse, hogy igéjének visszhangja lehessen. Valója leveti a mulandóságot, Isten homlokára tüzi szemét, midőn Sethnek hirdeti, hogy a világ, a mint hat nap alatt teremtetett, szintűgy hat napig áll fenn. De e napoknak határát nem a világtestek pályafutása szabja. Az első nap magának Ádámnak a napja. Nőével kezdődik a második. Ábrahámhoz fűződik a harmadik. Ama pásztorral (Dáviddal), «kinek parittyája viharzó ágyúul szolgál», a ki nagy próféta, nagy király, nagy énekes, nagy költő dicsőségét egyesíti, indul meg a negyedik. A babyloniai számkivetettséggel hasad az ötödik nap. A hatodik napnak a messiás lesz világitója. Ezután virrad a pihenés napja, mikor elnémul a

levegő, elzajlik a tenger, eláll az ég tánca, elalszik a napsugár és mi emberek az égben ünnepeljük a szombatok szombatját. A világtörténet és az idők végének eme nagy vonásaira következik a részletezés. A világhét koncepcziójáról — e gondolat soká igen elterjedt volt — Du Bartas maga megmondja, hogy részben Ágoston egyházatyának, részben az evangéliumnak köszöni.

Nincs kizárva, de valószínűtlen, hogy Madách ismerte Du Bartas költeményét. De az körülbelül bizonyosra vehető, hogy sem Du Bartas sem Madách nem tudtak e keretnek a nemzedékek Ádám előtti fölvonulásának legrégebbi forrásáról: az agádáról. Az agádának ez egyik kedvelt gondolatja, mely legteljesebb kifejtésében ekkép található. «A szentséges, magasztalható Isten bemutatta Ádámnak mind a nemzedékeket, melyek tőle eredni jognak, mintha előtte állának és játszanának». Mások úgy mondják, hogy csak a jámborokat mutatta be a Szent Írás szerint (Jes. 4, 3.): «mindenkit, a ki az élet számára van följegyezve». R. Jósua b. Karcha arra magyarázva egy zsoltárverset (ψ 139, 16), hogy Ádám könyvébe mind fel voltak írva; úgy képzei, hogy Isten láttatá Ádámmal minden kor kutatóit, minden kor gondviselészerű férfait, minden kor vezetőit, minden kor prófétáit, minden kor hőseit, minden kor bűnöseit, minden kor jámborait, tudtára adta: ama korban azon király támad, egy másikban azon bölcset fog élni. Minthogy itt maga Isten vezeti sorban a nemzedékeket játszva Ádám elébe, szükségképen kedvezőbb a bemutatás mint Luczifer pokoli világítása mellett. És ne gondoljuk, hogy e kép-

zelet mintegy ötletszerűen *beletévedt* az agáába. Többszörös ismétlődése és különböző változatai törzökös autochthon agádai jelleget biztosítanak részére.

Nem találtuk az Ember Tragédiájában Izraél múltját megjelenítve, láthattuk, nem bántó mellőzés, de kitüntető kimélet nyilatkozik e látszólagos elhanyagolásban. Viszont megtaláltuk a legfilozofiaibb magyar költemény keretét már régi hagyományos irodalmunkban. Amott egy tény, mely becsüli történetünket, emitt egy vonás, mely ősi irodalmunk tartalmáról kedvezőbb, igazságosabb fölfogásra taníthatja azokat, kik a legújabbnak rabságában elfogúlva a régmúltat meg nem becsülik.

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

AZ EREDENDŐ BŰN A ZSIDÓ IRODALOMBAN.

Azt kellene képzelnünk, hogy a zsidók, önfentartásukra való tekintettel, elvetettek egy oly tant, a mely a kereszténység legerősebb támaszává lett; azt hihetnők, hogy zsidó talajon nem verhetett gyökeret egy oly teória, mely szerint úgy a zsidók, mint pogányok az első emberpár vétkezése folytán átkot hordanak magukon; ha azonban nem akarunk általánosan ismert tényeket elferdíteni, be kell ismernünk, hogy az eredendő bűn sem a régebbi, sem pedig az újabb iratokban nem idegen fogalom. Magától értetődik, hogy zsidó talajon más alakot öltött, s más módon alkalmaztatott, mint a kereszténység körében; de már azon ténynek is csodálatot kell ébresztenie, hogy elejétől fogva nem utasították vissza, mint a zsidóság belső lényegével éles ellentétben állót. Nem érdek nélküli dolog, hogy orthodox hitű rabbik oly nézeteket nyilvánítanak, melyeket keresztény egyházatyák már jóval hamarább kifejtettek. Mindezek daczára sem lehet elhallgatni, hogy az eredendő bűn, bármily gyakran forduljon is elő a zsidó iratokban, mégsem honosodott meg soha, s hogy számottevő tekintélyek visszautasítják.

Térjünk azonban át tárgyunkra, s kövessük az ere-

dendő bűnről szóló tan nyomait a *talmudban*, a *midrásban*, az *apokrifákban*, s a későbbi *filozófiai*, valamint *exegétikus* iratokban.

A gyászmenetet, a *jeruzsálemi talmud* szerint, a nőknek kellett megnyitniok, mivel az emberiség halandóságának ők az okozói. — Ugyan e nézetet nyilvánítja a *Sirach* is: «Az asszonytól ered a bűn kezdete, ő általa halunk meg mindnyájan». *Salamon bölcsesége* szerint: «Isten az embert örök életre teremtette, s saját lénye képmásául alkotta. De a sátán irigysége folytán világra jött a halál».

A *midras* szerint Mózes ezt kérdezte Istentől: miért bocsátod rám a halált? S azon feleletet nyerte, hogy az első ember bűnössége miatt kell meghalnia.

Hogy az ember holtteste tisztátlanabb, mint az állat hullája, a *Midrás Tadse* szerint abban leli magyarázatát, hogy az ember a kigyó csábítása folytán hal meg; s ezen nézetet *Nachmanides* is osztja.

A *talmudban* azonban nem marad ellentmondás nélkül azon nézet, hogy az emberiség halandósága Ádámra vezethető vissza. Egy tanító azt állítja, hogy Isten a halál angyalát már az első napon teremtette; s egy másik azt mondja, hogy nincs oly halál, a mely másra, mint vétekre következne, s nincs oly büntetés, a melyet bűn nem előzne meg. Mózes és Áron is saját vétük következtében haltak meg. Ezen állításokban visszatükröződik a zsidóság valódi szelleme, a mely a biblia következő szavaiból oly jótékonyan sugárzik felénk: «ne ölessenek meg atyák gyermekeik miatt, s ne ölessenek meg gyermekek atyáik miatt, kiki saját vétke miatt haljon meg», Deut. 24, 16. és: «a vétkes

lélek haljon meg. A fiú ne bűnhődjék az atya vétke miatt, és az atya ne bűnhődjék a fiú vétke miatt. A jámbor jámborsága számíttassék be neki, s a gonosz gonosz-sága számíttassék be neki», Ezék. 18, 20.

* * *

A kigyó csábításának nemcsak az emberiség *halandósága*, hanem *bűnössége* is egyik következménye. Előbbi alól *Derech Erecz zuta* traktátus állítása szerint csak kilenczen menekültek meg, az utóbbi alól pedig, a *talmud* nézete szerint, egész Izráel. A midőn a kigyó elcsábította Évát, így beszéli a talmud, a bűn mérget csepegtette beléje. Az izraeliták ezen méregből kigyógyultak, midőn a Sinai hegyén a kinyilatkoztatást elfogadták, de a pogány népeken, a kik nem állottak a Sinai előtt, a bűnösség tovább tapad.

Nem szenved kétséget, hogy itt az eredendő bűn van kimondva és úgy látszik, hogy amaz állítás, mely szerint *Pál* apostolnak az eredendő bűnről szóló tétele lényegileg a zsidóságban gyökerezik, eleve nem tagadható. De mindamelllett azon jelentőségből, a melyet az apostol az eredendő bűnnek tulajdonít, kiviláglik, hogy ezen eszme a zsidóság belső lényegének merően ellentmond, sőt azt megsemmisíti. Ez az eszme lett a szilárd alap, a melyen az új hit fölépül. «Valamint az egész emberiség elkárhozása egy ember bűnéből keletkezett, ép úgy származott egynek jámborságából az élet igazolása az összes emberek számára». Rómaiak 5, 18.

Ha *Pál* az eredendő bűnről szóló tant zsidó forrásból merítette volna is, mégis teljesen el kellett idege-

nednie a zsidóságtól, a midón a megváltást az új Messiásban és nem a Sinai törvényhozásban látta.

A *midrás* felfogása szerint a sinaji kinyilatkoztatás a bűnbeeséstől származó halandóságot az izraelitákra nézve megszüntette. «Midón Izráel a Sinai tövénél állott, így szól midrás, és a tórát elfogadta, akkor Isten a halálangyalhoz következőképen szólott: hatalmad csak a pogány népekre terjed ki, de nem nemzetemre. A mint én örökké élek, úgy fiaim se legyenek a halál martalékai».

Ágost egyházatyja szerint, Ádám a bűnbeesés előtt vágyak nélküli, tökéletes lény volt. Ez a concupiscentia a keresztelés után is megmarad, mert ez csak az eredendő bűn hibáját törli le. *Chaszdái Crescas* és a *Chiz-zuk Emuna* című apologétikus mű szerzője föltevése szerint, a mely a midrásban kimondott nézetre hivatkozhatik, a circumcisiónak az a rendeltetése, hogy az ember újjászületését eszközölje, és hogy benne az érzékiséget megölje. A bűnbeesés folytán Ádám és ivadéakai testi és erkölcsi halálra ítéltettek, ez a bűn azonban a circumcizió által teljesen letöröltetik. Erre mutat — Crescas szerint — az ezen alkalommal elmondott ima: «Élő Isten, osztályrészünk és erősségünk, a circumcizió jutalmául mentsd meg szeretett lelkünket a kárhozattól, a frigy folytán, a mely testünkkel köttetett».

A 14. század spanyol vallásbölcsésze Izsák feláldozását, az Akédát, egész Izráel *engesztelő áldozatául*, valamint Isten *kegyének jeléül* tekintette.

Szükségtelen bizonyítani, hogy ily nézetek, melyek a zsidóság szellemével merően ellenkeznek, csakis a kereszténység befolyásának köszönhetik eredetüket.

Minthogy a katolikus egyház *imago* és *similitudo* között theologiai szempontból különbséget tesz, szerinte Ádám a bűnbeesés után csakis az előbbit veszíti el; a lutheránusok szerint azonban az isteni képmás nem csak hogy eltorzult, hanem teljesen el is vészett.

A bűnbeesésnek, keresztény felfogás szerint nemcsak Ádámra, s az egész emberiségre nézve voltak súlyos következményei, hanem az egész természetre, az állat- és a növényvilágra is.

Agoston szerint még a paradicsom fái is halhatatlannak voltak; *Basilius* szerint a rózsák a bűnbeesés előtt nem voltak tövisekkel felruházva; *Nyssai Gergely* azt állítja, hogy a ragadozó állatok csak Ádám bűnbeesése után kezdtek húst enni. *Luther* nem kételkedik abban, hogy, ha Ádám nem vétkezett volna, a levegő tisztább és egészségesebb, a víz bőségebb, sőt a napsugár is szebb és fényesebb volna.

Mindezen nézetek a zsidó iratokban sem ismeretlenek.

Hat dolgot, mondja a *midrás*, veszített el Ádám bűnbeesése következtében: fényt, életet, egyenes alakot, földi- és fagyümölcsöt valamint világosságot. A messiás, *Nachson* egyik ivadéka majdan visszahozza ezeket. Mielőtt Ádám áthágta volna az isteni tilalmat, mondja a *Midrás Tadsé*, számára nem létezett se fáradság, se bajlódás, se hideg, se meleg, se fájdalom, egyáltalában semmiféle terhes érzés; miután vétkezett, mindenféle rosszat megismert. Ádám bűnbeesése előtt, mondja a *Midrás Rabba*, a csillagok útja rövidebb és gyorsabb volt, elbukása után útjuk hosszabb és lassúbb lett.

A bűnbeesés után, mondja századunknak egy exege-

tája *Malbim*, a szelíd és a vad állatok, s különösen a kígyó, elfajultak, épúgy mint az ember, a ki sok régi előnyét elveszítette. Ádám bűnbeesése előtt az ember nem ismerte a húst, mint táplálékot; az állatok szalmából és polyvából éltek, az ember pedig a fa gyümölcséből, s csak Ádám bukása után oltatott az emberbe s a vadállatokba azon kivánság, hogy húst egyenek. Ezen fogyatkozások a messiási időben fognak gyógyíttatni, akkor úgy az oroszlán, mint a tehén szalmával fognak élni.

* * *

Hogy azon vészthozó következményeket, a melyek a tiltott fa gyümölcséből Ádámra s az egész emberiségre háramlottak, megmagyarázhassák, már korábbi egyházatyák azt állították, hogy mérges fa volt az, a melynek gyümölcséből az első emberpár evett. Így a dolog természetében volna megállapítva azon óriási fizikai és morális romlás, a melyet a bűnbeesésnek tulajdonítanak. *Ágoston* szerint azonban a gyümölcs, melynek élvezete Ádámnak meg volt tiltva, egy közönséges fa gyümölcse volt, s azért volt tiltva, hogy az ember elismerje a fölötte uralkodó Istent, kinek feltétlen engedelmességgel tartozik.

A *Midras Tadsé* is kérdezi, hogy miért engedte meg Isten valamennyi fa gyümölcsének élvezetét, egynek kivételével? Arra alapítja ezen tilalmat, hogy ezen fa mindég Ádám szeme előtt legyen, s hogy megemlékezve teremtőjéről, elismerje, hogy az ő igáját szívesen viseli, nehogy lelke fennhéjázással teljék el.

A *talmudban* és a *midrásokban* találkozunk azon kérdéssel, milyen nemű lehetett azon gyümölcs, a

melynek élvezete által Ádám és Éva bűnbe estek. Az egyik azt hiszi, hogy a búzaszem, a másik pedig hogy a bor, egy harmadik szerint a paradicsomalma (eszrog), s egy negyedik szerint a füge volt ez. Mások megint az ily kutatásokat meddőeknek nyilatkoztatják ki, mert Isten senkinek sem nevezte meg a fát, és sohasem fogja megnevezni.

* * *

Annak daczára, hogy elfogulatlan keresztény theológusok, mint *Strauss D. Fr.*, *Tuch*, *Bohlen* és mások felfogása szerint bibliánkban nem fordul elő a bűnbeesés történetére való utalás, zsidó szentírás magyarázók mégis több helyre akadtak, a melyek, nézetük szerint Ádám bűnére vonatkoznak. A szentírásban háromszor találkozunk e szóval: *ke-Adam*, minden erőlködés nélkül így lehet fordítani: *mint egy ember, ember módjára*, de a tradíció így akarja felfogni: *mint Ádám*. S így azt jelentik a helyek: «Átlépték szövetségemet, *mint Ádám*» Hosea 6, 7. «Valóban, úgy fogtok meghalni, *mint Ádám*» Zsolt. 87, 7. «Ha elrejtettem bűnömet, *mint Ádám*» Jób 31, 33.

Egy negyedik hely (Jes. 43, 27.) is a bűnbeesésre utal, s még a különben oly józan *Kimchi Dávid* is ezen értelemben fogja fel: «Első atyád vétkezett», ez alatt a *targum* és *Kimchi D.* szerint: *Ádám* értendő, míg *Rasi* ebben *Ábrahámra* való utalást lát.

A midrás szerint ezen hely is: «Megragadod erővel, oda van, eltorzúl arcza, úgy taszítod el» (Jób 14, 20.) *Ádámra* vonatkozik. Ezen felfogás szerint e szavak jelentősége ez volna: az erő, melyet Isten az *első embernek* adott, örök időkhig tartó lett volna, minthogy

azonban félreismerte Isten szándékát, s engedett a kígyó rábeszélésének, a teremtő elváltoztatta arczát, s elűzte őt.

Látszik, hogy az eredendő bűn és következményeinek tana a zsidóságban gyöngye lábán áll, s benne nem vert gyökeret, sőt. nyílt ellentmondásban áll vele. Bizonyítékul sok más helyett ezen hely szolgáljon: «Az ajtó előtt tanyázik a bűn, utánad kívánkozik, *de uralkodhatol fölötte.*» Genes. 4, 7. A mint már előbb bizonyítottuk, tekintélyes férfiak törekedtek arra, hogy az eredendő bűn theoriájának elharapózását megakadályozzák, s Löw Lipóttal együtt hangos és világos tiltakozásnak tekinthetjük azt a talmud korából származó szép imádságot, a mely minden napi liturgiánkba fel van véve, s a mely így hangzik:

«Istenem! A lélek, melyet nekem adtál, tiszta. Te teremtetted, te alkottad, te lehelted belém, te őrzöd azt bennem, te fogod egykor tőlem elvenni és nekem vissza is adni a jövő időben».

Bukarest.

Dr. Beck Mór.

A ZSIDÓK NYELVE.

«Nyelvében él a nemzet!» Ezen jelszónak, mely oly gyakran felhangzik a különféle nemzetiségek létért való küzdelmeiben, úgy az ó- mint az ujkorak leghatalmasabb kulturnépei is hódolnak, hogy azt államtársadalmi életökben érvényesítsék; de vakbuzgó türelmetlenséggel, mely még a vallásos fanatizmuson is túlteszen, különösen a gyöngébb és kisebb műveltségű nemzetek ragaszkodnak hozzá. — Ennek a világszerte tapasztalt történelmi ténynek egyszerű pszichologiai magyarázata van. A nagy államalkotmányok közepette élő kisebb néptörzsek t. i., melyek a végett, hogy könnyebb s élénkebb forgalomba léphessenek az előrehaladott hatalmas államokkal, kényszerítve vannak politikai, társadalmi és jogi intézményeiket, sőt családi szokásaikat meg egyéni életmódjukat is az általános világkultúra igényei szerint megváltoztatni és így a történelmileg kifejlődött nemzeti eredetiségnek egy nagy részét feláldozni, az ő önálló és független nemzeti létüknek természet-adta tanúságát, az anyanyelvet, annál lángolóbb szeretettel fogják megőrizni, annál nagyobb elszántsággal megmentéseért élet-halál harcot vívni! Hogy tehát épen a legkisebb és leggyöngébb sémi

néptörzs, hogy Izrael — mint ezt jelen cikkünk folyamán be fogjuk bizonyítani — ez említett néppszichológiai szabálynak feltűnő kivételét képezi, ebből méltán azt vonhatjuk le, hogy eme néptörzsnek géniusza tulajdonképen sohasem birt egy ösztönszerű szívós, hajthatatlan erélyes akarattal nemzeti államéletének fenntartására. Ez a népgénusz az ő örök létjogosultságát, rendeltetését e földön nem egy ország határai között korlátolt nemzeti, hanem az egész világra szóló vallásos küldetésben látta és látja még jelenleg is biztosítva, még pedig oly módon, hogy az a különféle nemzetek nyelvein hirdeti s terjeszti az ő eredeti valláserkölcsei igazságait.

Ha az emberi nyelvek történetére vetjük figyelmünket, azt fogjuk észlelni, hogy közülük egyik sem volt oly rövidéletű, egyik sem vált oly gyorsan és oly szégyenese az úgynevezett holt és tisztán irodalmi nyelvvé, mint a héber, daczára annak, hogy éppen ez a nyelv különösen a vallásos szentségnek megőrző dícsfényétől is környezve lett, mert a tóra e nyelven iratott meg, a próféták e nyelven tartották lángbeszédeiket. Elegendő volt egy rövid 70 éves exilium Babyioniában arra, hogy a héber az ottan letelepedett zsidóság néprétegeiből egy másik nyelv által kiszoríttassék és végre tökéletes feledésbe hozassék. Pedig a babyloniai zsidó foglyok nem szétszórta, hanem jelentékeny családi csoportokként laktak többnyire az Euphrátesvidéken, hol még nép- és nyelvrokonok maradványaira is akadtak. Ehez még az is járult, hogy a babyloniai zsidóság állapota nem volt rabszolgai szomorú; joggal birt vagyon és földbirtok megszerzésére, vallása szabad gyakorlatára és törzsalkotmányának fentartására. De mind e mellett az ő

nemzeti nyelvének megőrzésére oly annyira hiányzott neki a nemzeti érzék, hogy a 70 éves exilium folyamán — néhány kiváló zsidó egyéniség kivételével — a nép nagyobb tömege még az ő szent valláskönyveit sem értette meg többé eredeti héber nyelvükben. Mert midőn a babyloniai exiliumban élők egy része régi hazájába visszatért, az ottan újra alakult zsidó községben a tóra felolvasott héber szakaszait mindig aram nyelvre le kellett fordítani és azon meg is magyarázni, mivel a héber nyelv ismerete a köznépnél már teljesen hiányzott. A második Cionszentély egész korszakán át pedig a héber nyelv nem támadt fel ismét népszerű életre, hanem eleintén az aram, később a görög nyelv honosult meg Izrael anyaföldjén, a mi valóban csodálatra méltó kivételes történelmi tünemény! Mert — mint az ó- és az uj-kori történelem tanúsítja — mig kiváltképen a kisebb nemzetek, ha újra diadalmasan önállóságra emelkednek, mindenek előtt nemzeti nyelvüket valódi fanatikus hévvel ismét föléleszteti, azt — ha lehet — uralkodó államnyelvvé is törvényesen szentesíteni törekednek; addig az ismét önállóvá lett Izrael még a makkabeusok legdicőbb győzelemtelt korszakában sem kísérte meg a héber nyelvet legalább Palästina szűkebb hazájában újra az uralkodó népnyelvvé felébreszteni. Ez akkor is csak a tudósok könyvbéli holt nyelve maradt, melyen legfőlebb néhány a makkabeusi győztes tetteket magasztaló zsoltárok hangzottak fel; ámde a zsidó nép szívébe és szellemébe az soha többé be nem hatolhatott. Oly történelmi tény ez, mely az emberiség kulturfejlődésében eddig egyetlen maradt! Mert hiszen nem ismerünk még népet e földön, mely saját nemzeti

nyelvét mint állami lételet is túlélte volna, más különféle idegen nyelvekbe pedig oly gyorsan s oly alaposan beleélte volna magát, mint az egész földtekén szétszórt, vallásos őseredetiségét csodálatraméltó szívósággal megőrző zsidó néptörzs. Az ősi Alexandriában beszéltek és irtak a zsidók görögül; Rómában már a második Cionszentély végszaka körül latin költők- s bírálók-ként léptek fel; a középkorban zsidókat találunk a német és francia szerelmi dalmokok között; az újkorban végre kitüntetik magukat jeles szónoklás és fényes klasszikus irály által az összes modern nyelvekben. Erről legjobban tanuskodik azon örvendetes tény, mely szerint édes magyar hazánk zsidó polgárai az 1867-ik év óta a magyar nyelvben oly eminens előhaladást tettek, hogy az a családi körökben társalgó, iskoláikban az előadó, templomaikban a lelkesítő szószéki nyelvvé lön; ellenben a többi idegenajkú polgárok, kik hitfelekezetiileg egyesültek a magyarral, ennek nyelvét csak a törvény kényszere alatt, olykor harag es gyűlölet érzetében, ismerik el uralkodó államnnyelvként.

Hogy tehát egy kulturnép az ő nyelvét, melyet nem csupán az édes szó: anyanyelv, hanem az ő vallásos ősi irodalma is szentté avatott, 70 év folyamán majdnem egészen elfelejthette; azután pedig a szélrózsa minden iránya felé elszórva a többi, nem csupán a rokonkeleti, hanem az európai indogerman nyelveket is irodalmi készütségig a magáévá tehette, ezt nem lehet a pusztá véletlenség vagy más történelmi események játékának tekintenünk. Ennek lélektanilag okát magában a zsidó népgéniusz őseredeti küldetésében kell

keresnünk. — És ezen megmagyarázó ok nem más, mint az, hogy eme népgéniusznek sohasem nemzetpolitikai, de igen is kizárólag vallásos missiója volt és illetőleg van, melynél fogva nem lehetett az ő feladata, a héber nyelvet mint az ő elválasztó jellemző nemzeti elemét a nemzetek körében is, szívéssen fenntartani, hanem ellenkezőleg azoknak nyelvein azt az örök, az egész emberiséget is illető nagy igazságot hirdetni, mely iránt neki jutott épen az Istenadta fogékonyság. — A vallás-erkölcsi igazságot t. i., mely a zsidó népgéniusz előtt egyedül az ő vér-szerezte és vérrel megvédendő zászlajaként lobogott és lobogni fog a világ végéig!

A nemzetek között élő Izraelnek nem kell önálló nemzetiség, hanem szabad vallásos élet, lelkiismereti függetlenség. — A hol ez a szó legnemesebb és legteljesebb értelmében megadatik a zsidóságnak, ottan Izrael vallásának legszigorúbb hívei is, a kik a héber nyelvhez mint imanyelvhez még most is rendületlenül ragaszkodnak, édes anyanyelvökként beszélnek, szeretik azon nemzet nyelvét, mely vallásos szabadságukat törvényileg biztosította és nekik jogot adott arra, hogy ők is erélyesen részt vegyenek a nemzeti életnek emelése és megszilárdításának szent hazafias munkájában és érzik ép oly bensőséggel, hogy e nemzet testének élő szervét képezik.

Arad.

Dr. Rosenberg Sándor.

A ZSIDÓ-JEL TÖRTÉNETÉHEZ.

Még manapság is az emberek nagy részét igen sokszor külsejük után itéljük meg. Gyakran az első benyomás a döntő, az határozza el a mi szimpathiánkat vagy antipathiánkat. Különösen áll ez azoknál, akik a pillanatnyi hangulat, az érzelem uralma alatt állnak és inkább ösztönüket követik, mint a tiszta ész és a belátást. Ha így van ez a mai világban, a tudomány és felvilágosodás korában, mennyivel inkább áll ez rég mult időkre, a mikor a tömeget határozatlan sejtés, homályos ösztön vezette, a mikor az emberek érzelmeik rabjai voltak, mikor bizonyos érzések mint a ragály, úgy terjedtek el egész tömegekre, a melyek, mint örültek, tánczra kerekedtek, vagy pedig egy-egy homályos sejtés vagy ösztön uralma alatt óriási hadjáratokat indítottak, kis gyermekekből valóságos seregeket szerveztek és mentek, rohantak érzésük, ösztönük után, ha az mindjárt a halálba vitte is őket.

A középkor eme rugói működhettek közre abban is, hogy a zsidókra külső ismertető jeleket kényszerítettek, hogy úton, útfélen rájuk lehessen ismerni. Ezen szokásnak, törvénynek az volt a tulajdonképpeni intencziója, hogy a zsidóra már külsőleg bélyeget süssön,

hogy a benyomás a melyet a zsidó az ő megjelenésével kelt, visszataszító legyen, hogy rá mutassanak ujjal: «nini a zsidó!» Lehetetlen, hogy valaki, aki ilyen jellel ellátva jelenik meg, legyen még oly kiváló társadalmi állásban, legyen még oly tudós, tekintélyét, méltóságát megőrizhesse. Tényleg egy «kiváló tudományú» ember, «Zakariás zsidó orvos és fizikus» kénytelen magát a zsidó öltöny viselése alól a király által fölmentetni, hogy Pozsonyban betegeit zavartalanul látogathassa (Kohn S.).

Bár az illető törvényhozók, a kik ezen zsidó jeleket, zsidó öltözeteket életre hozták, csupán azt mondják, hogy a zsidóknak a többiektől való megkülönböztetésére szükségesek; azonban még is világos, hogy a be nem vallott czél az, hogy a zsidókat még arról az alacsony társadalmi fokról, a melyen állottak, néhány fokkal lejjebb taszítsák, hogy visszataszítókká, gyűlöletesekké tegyék őket, hogy kihívják ellenük az utca népének gúnyját, lármáját és tettelegességét, szóval hogy csúffá tegyék a zsidót.

Különben érthetetlen volna, hogy a Budai Törvénykönyv miért rendeli el, hogy a bűvös asszonyok («ansprecherin»), a boszorkányok és a kéjhölgyek olyan ismertető jeleket tartoznak viselni, mint a zsidók (186., 193., 331. cz.).

Ez nyilvános megaláztatás és csúffátétel akart lenni. Ezek a zsidó jelek majdnem minden országban fölbukkannak, a hol zsidók tartózkodtak.

III. Incze pápáé azon kétes dicsőség, hogy a zsidók számára külső, már ruházatuknál fogva is általánosan felismerhető, megkülönböztető jelet hozott Európába.

Ez ízben a kereszténység feje a muhammedán Abu-Juszuf Jakub Almanszúrt vette mintaképül, aki legelőször alkalmazott feltűnő, a rendestől elütő ruházatot más hitűek számára (Grätz).

III. Incze 1215 november 30-án vitte keresztül a lateráni zsinaton, hogy a zsidók, mivel állítólag közülük egynémelyek a keresztényekkel vegyes házasságban élnek, feltűnő jel által különböztessenek meg és így a vegyes házasság lehetetlenné legyen téve. Minden 12 éven felüli fiúgyermeknek a kalapján, a leánynak pedig a fátyolán kellett egy feltűnő színű jegyet hordani.

Bármily csekélységnek lássék is első pillanatra ez az intézkedés, mégis bizonyos, hogy nagyon hozzájárult a zsidókhelyzetének megrontásához, jogi viszonyaik gyengítéséhez és — a mi különösen nagy kihatással volt a későbbi időkre — azon felfogás terjesztéséhez, hogy a zsidó tulajdonképpen nem olyan ember, mint a többi. Ez a posztóból készült folt idővel valóban «folt»-tá lett, mely letörülhetetlenül rátapadt a zsidóra. Mi sem természetesebb, hogy lassan-lassan az a felfogás vált uralkodóvá, hogy az ilyen már külsőleg is megbélyegzett zsidó, a benső lényegében is meg van bélyegezve, azért vele közlekedni megszégyenítő és lealázó. Ezen felfogás mérges ragálya bár lassan, de biztosan terjedt és megmételyezte az egész középkori keresztény társadalom lelkületét.

Persze Magyarország sem maradhatott teljesen mentes ezen járványos betegségtől.

Mikes Kelemen gróf az ő törökországi leveleiben ugyan azt mondja, hogy Magyarország (a lengyellel együtt) mindig «a zsidók paradicsoma» volt, azonban

a zsidók bizony mégis ki voltak itt is téve egynémely megszorításoknak. Igaz, hogy aránylag jobb dolguk volt mint bármely más országban, különösen addig, míg itt Magyarországon a római kereszténységnek a magyar pogánysággal élethalál-harczot kellett vívnia. Ámde midőn a kereszténység véglegesen diadalmaskodott, a somogyi Koppány, az erdélyi Gyalu és később Vatha és társai, a pogányságnak makacs és bőszt védelmezői letaroltattak és gyökerestül kiirtattak; akkor itt Magyarországon is rákerült a sor a zsidók ellen hozott különféle intézkedésekre. Ezek az intézkedések nagyrészt a szentszék befolyása következtében jöttek létre. Most már pedig a legyőzött pogányság nem kötötte le az egyház figyelmét és némileg erejét is, most már más téren is érvényesíthette azt.

Van is nyoma neki nemsokára. Az utolsó pogány sarjadékot, a lázongó Jánost, Vatha fiát 1061-ben végezteti ki I. Béla és a pogányság többé nem tudja magát összeszedni, leütötték a fejét. Alig néhány esztendőre az utolsó pogány lázadás elfojtása után, már 1092-ben a szabolcsi zsinat a zsidók szabadságát megszorítja, tilos nekik keresztény nővel házasságra lépni és keresztény rabszolgát tartani. 1101-ben újabb megszorítás következik a földművelés dolgában.

Ámde mindezen intézkedések távol voltak attól, hogy a zsidókra lealacsonyítók, lealázók vagy egyenesen megbélyegzők lettek volna. Ilyesmiről ez időben még Magyarországon nincs szó. Csupán II. András idejében kerül először szóba a külföldön már eddig is használatos zsidó-jel. II. András, hogy felszabaduljon az egyházi átok alól, a szentszéki követtel szerződésre lép.

Ezen «beregi eskü»-nek nevezett szerződésben a többek közt azt is fogadja, hogy gondoskodni fog róla, hogy a zsidók ezentúl a ruházatukon viselendő feltűnő jel által különböztessenek meg a keresztényektől. Ami persze nem egyéb, mint a láteráni zsinat határozatának érvényesítése. Spanyol- és Franciaországban, a hol a pápának nagy befolyása volt, ezen határozatokat könnyen át lehetett vinni az életbe. De nem úgy Magyarországon, a hol rendszeren erélyesen szoktak tiltakozni, ha a pápa az ország ügyeibe akart avatkozni. Azonban a kiátkozott és megrettent II. András, a ki különben is egyike volt a legtehetetlenebb Árpád-házi királyoknak, nem sokat akadékoskodott, ráállt IX. Gergely proпозиcióira. A szentszéki követtel, Róbert érsekkel, meg egyezett és így keletkezett a «beregi szerződés». Ámde hogy II. András betartotta-e a szerződés pontozatait, az nem bizonyos. Valószínűleg nem (Kohn). És így a zsidó-jelre vonatkozó határozat is valószínűleg csak a papíron maradt. Legalább az 1279-iki budai egyházi zsinat magatartása erre vall. Ezen a zsinaton ugyanis ismét határozatba ment, hogy minden zsidó férfi vagy nő valahányszor házából kijön vagy oda bemegy, vörös posztóból készült kört viseljen a mellén baloldalon.

Ámde ezen egyházi zsinaton hozott törvények Magyarországon soha sem érvényesültek (u. o.), így a zsidó-jel viselése ismét nem lett kötelezővé kimondva.

IV. Béla pedig, a ki magának a zsidó-jel szellemi szerzőjének, IX. Gergelynek engedelmével, az arany bulla ellenére, ismét zsidókat alkalmaz az adók bérbeadásánál, az általa hozott terjedelmes zsidótörvényekben egy szóval sem említi a lealázó zsidó-jelét.

Az idegenből hozott zsidó-jel tehát itt nálunk nem bírt gyökeret verni, még Nagy Lajos uralma alatt sem, a ki először tette hontalanná és üzte el a magyarországi zsidókat.

Csupán a XV. században, a mikor a zsidók jogi helyzete lassan-lassan aláásatik és helyzetük a szabad királyi városok bővülő jogköre, hatalma és különféle privilégiuma által mindinkább tarthatatlanná válik, tűnik fel a zsidó-jel, nem ugyan mint országos törvény, hanem mint egyes szabad kir. városok helyi intézménye.

A budai zsidóknak hegyes kalapot, vörös köpenyt és annak feltűnő helyén sárga foltot kellett viselniök. Pozsonyban a XV. században a zsidó viselet köpenyből és csuklyából állott.

A XVI. században a soproniak sem voltak megkímélve a zsidó öltözettől. 1523-ban elhatározza a tanács, hogy az ünnepeken, vasárnap és a 12 apostoli napokon a zsidók otthon tartózkodjanak és a mise végezte előtt tilos nekik a kimenés és az adásvevés. Ha kimennek zsidóöltözetet kell viselniök, hogy így a keresztényt a zsidótól meg lehessen különböztetni.

Ezen intézkedések a szab. kir. városoknak köszönhetőek, amelyek nem mulasztottak el semmiféle alkalmat, a mikor a zsidóknak amúgy is megnyírbált jogai-
ból még valamit el lehetett sikkasztani.

II. Lajos azonban tőle telhetőleg megvédelmezte a sanyargatott zsidókat és felmentette őket az egész országban a zsidó-jel viselése alól. Így tehát a zsidó-jel ismét nem lett országos törvény által elrendelt intézmény. 1526-ban azonban bekövetkezett a nagy nemzeti szeren-

csétlenség. A mohácsi vész a zsidók története fölött is gyászlobogóként leng. Bezárult a zsidó történet azon korszaka, a melyben a zsidót is embernek tekintették, a kinek lélegzeni szabad, a kinek némi joga és szabadsága is van. A mohácsi vész után a zsidó egészen törvényen kívül helyeztetett. Az országgyűlés kimondta, hogy a zsidókat ki kell űzni az országból. A szabad kir. városok persze nagy buzgalommal segédkeztek. Előment Buda, Pozsony és Sopron. A zsidó már csak árnyéka lett az embernek.

I. Ferdinánd minden lehető alkalmat felhasznált a zsidók elnyomására. De azért zsidók mégis maradtak Magyarországon. Úgy lassan-lassan újra beszivárogtak, vissza szállingóztak, lopva is visszajöttek. Sokan itt is maradtak és általában nem távoztak a magyar földről. Különösen az egyes főnemesek és főurak uradalmi nyújtottak nekik menhelyet, a hol a főurak jobbágyai gyanánt békében élhettek.

Hogy azonban ezek is lealázva és lealacsonyítva legyenek, arról gondoskodott I. Ferdinánd. Míg ellenkirályával, Jánossal, kellett viaskodnia, nem igen ért rá a zsidókkal törődni. Mihelyt János halála után néhány kevésbé zavaros esztendő következett, a zsidókra is kiterjeszté figyelmét.

Úgy látszik, hogy Ferdinánd tanult az ő testvérétől, V. Károly császártól, és mesterén bizonyos tekintetben túl is tett. Károly volt az, a ki Németországban meghonosította a zsidó-jelet, sárga gyűrűt a kabáton vagy a kalapon. Ferdinánd először Csehországból kiűzi a zsidókat, azután Ausztriába behozza az u. n. «zsidó-czédulát». Minden Bécsbe utazó zsidónak egy czédulát kel-

lett váltani és bejelenteni, hogy miért jött, mi járatban van, mit ad el, mit vesz? Magyarországon pedig ő vitte keresztül, a mit 300 esztendőn át, többszöri sikertelen kísérlet után senki sem tudott vagy akart meghonosítani, a zsidó-jelnek országszerte kötelező viselését. 1551 augusztus 1-én adta ki Bécsben azon rendeletét, amelyben megparancsolja, hogy Magyarországon, Ausztriában, valamint összes tartományaiban a zsidók felső ruhájukon, a mell baloldali részén, sárga posztóból készült gyűrűt viseljenek. És pedig azért, mert a zsidók gonoszok és uzsorások, a keresztény vallást becsmérlik és megvetik. És ez leginkább azért történhetik, mert nem ismerik meg, hogy melyik a zsidó. Ezért kell tehát ez a sárga karika, a mely a királyi oklevél mellé van rajzolva, hogy ráismerjenek a zsidókra és a keresztényektől meg lehessen őket különböztetni. Ezen fontos, eddig kiadatlan oklevelet ide igtatom egész terjedelmében:

«Wir Ferdinand von Gottes genaden Römischer zu Hungern vnd Behaim etc. König Infant in Hispanien Ertzhertzog zu Osterreich, Hertzog zu Burgund Steyr Kärndten Crain vnnnd Wirtemberg etc. Graue zu Tyrol etc. Embieten Eu allen vnd yeden Prelaten, Grauen, Freyen, Herrn Rittersn, Knechten, Landssshaubtleuten, Hauptleuten, Vitzthumben, Vögten, Phlegern, Verwesern, Ambtleuten, Burgermaistern, Richtern, Rhäten, Burgern, Gemainden, vnd sonst allen andern vnsern Vnderthanen vnd getrewen Geystlichen vnd Weltlichen in was Wirden, Stand oder Wesen die allenthalben in vnsern Vndern Obern vnnnd Vordern Ostreychischen Fürstenthumben vnd Landen Obrigkeiten vnd gebitten gesessen sein dem diser Vnnsrer offner Brief fürkhumbt den sehen lesen hören oder des sonst in erinnerung kommen Vnser gnad vnd alles gutes. — Nachdem Vnns nun zu mer vnd oftermallen glaublichen angelangt Welcher massen

sich die Juedisheit welcher Wir in etlichen Orten Vnserer Fürstenthumben vnnnd Lande zu hausen vnnnd ze wonen auss genaden zugelassen vnd bewilligt nicht allain mit Irem unzimblichen Gesuch vnd wucherlichen Contracten vnd handlnngen Vnnserm Christlichen Volch vnd Underthanen zu derselben beschwerlichem vnd verderblichem nachtail vnd schaden, Sonder auch sonst in vil ander weg sich allerley böser ergerlicher vnd lasterlicher thaten zu schmach verschimpffung vnd verachtung vnnseres heiligen Christlichen Namens Glaubens vnnnd Religion übe vnnnd gebrauche. Welche ergerlich böse handlungen gueten teils auss dem eruolgen sollen das sy die Jueden am mer orten on alle Juedische zaichen vnnnd on onderschid der Klaidungen vnnnd Trachten vnder den Christen wonen vnd wandeln vnd von denselben nicht vnderschiden noch erkhendt werden mögen. Derwegen dann Vnns als einem Christlichen Regierenden Herrn vnd Landssfürsten in krafft Vnnserer tragenden Ampts zusteem vnd wol gebueren will hierinnen gebuerliches einsehen ze haben vnd nicht allain den beschwerlichen verderblichen Gesuech vnnnd Wucher bey den Jueden sonder auch sovil müglich die andere lasterliche böse handlungen vnnnd thaten so auss der Jueden beywoung vnnnd das sy von andern Christen nicht erkhendt werden abzustellen vnnnd verordnung zethun *das zwischen den Christen vnd Juden an der Klaidung vnnnd Tracht etwas ein vnderschid gehalten vnd die Jueden an einem zaichen wie an andern mer orten beschicht gemerkkt vnd erkhendt werden.* Vnnnd demnach so setzen, ordnen vnnnd woellen Wir mit wolbedachtem muet, guetem zeytigem Rhat als Regierunder Herr vnnnd Landessfürst aus Landssfürstlicher Macht hiemit wissentlich vnd in krafft diss Briefs Das all vnnnd yede Jueden, so in ernenneten Vnnsern Erblichen Fuerstenthumben vnnnd Landen gesessen vnnnd darin hin vnd wider handeln vnd wandeln zu einem zaichen daran Sy von den Christen vnderschiden vnd erkhendt werden (vnangesehen aller Statuten, Ordnungen, Satzungen, Exemption vnnnd Freiheiten so Sy gemeinlich oder Ir etlich von weilend Vnnsern Vorfarn, Kaysern, Kuenigen vnnnd Regierunden Landssfürsten löblicher Gedechtnuss oder Vns erlangt haben möchten woellen allen vnd yeden souil die diser Vnser Ordnung vnnnd Satzung in ainich weg

abbruechig oder verhinderlich sein, verstandēn werden mögen, Wir hirmit in krafft diss Briefs gantzlichen dero-girt haben woellen).

Nun hinfuro vnd in monats frist nach publicirung diser Vnnsrer General anzufahen an seinem obern Rokh oder Klaid an der Linken seitten der Brust Einen gelben Ring, hibey verzeichneter runde vnnnd breite der zirkhels vnd nicht schmeler oder kleiner von einem gelben tucch gemacht ofentlich vnd vnuerborgēn gebrauchen vnd tragen sollen. Wo awer einer von den Juden nach verscheinung ange-regter Monatsfrist dise vnser Satzung vnnnd Ordnung ueber-trett vnd sich obbemelts zaichen nicht gebrauchen wuerde, der soll zum ersten vnnnd andernmal die Klaidung so er antragt vnnnd alles das ghenig was bey Im befunden wirdet verwürkht haben vnnnd der halb thail derselben dem An-zaiger vnd der vbrig halb theil der Obrigkeit oder dem Ge-richt darunder der Jud also one zeichen betreten worden, zuesteen vnd erfolgen.

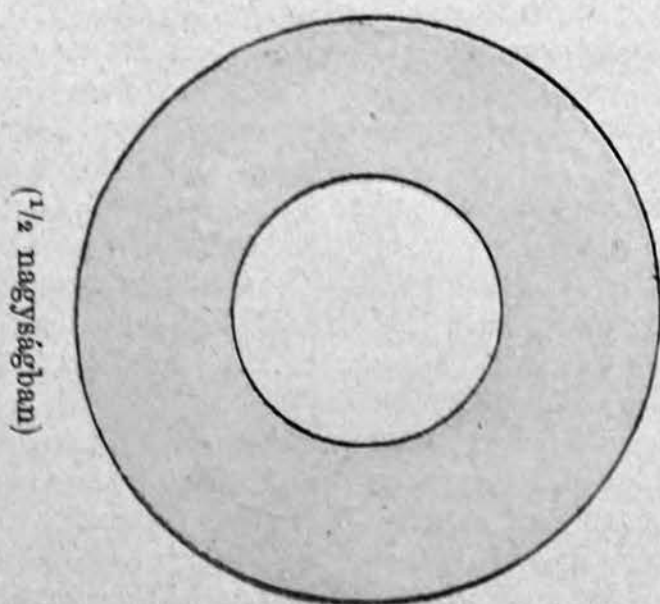
Im fall aber das Er zum dritten betreten wuerde, soll er nit allain jetzgehörter massen die Kleidung vnd was bey Im befunden wirdet, verwürkht haben, sönnder Er sambt seinem Weyb vnnnd Kindern noch darzue vnnnd alsbald alles Vnnsrer Osterreichischen Fürstenthumben vnd Lande in ewig Zeyt verweisen werden. Doch wann die Jueden irem gewerb vnnnd notturft nach ober Land ziehen sollen Sy solch zaichen auff der Strassen zu tragen nicht schuldig sein bis Sy in Ire herbergen vnnnd nachtleger in die stet, flecken oder Dörfer kommen alsdan sollen Sy das zaichen wider herfürnemen vnd tragen vnnnd sich dadurch fur Juden zuerkennen geben ongeferde. Vnnnd gebieten demnach Euch allen vnnnd Ewr jedem insonderheyt mit allem Ernst vnd woellen das Ir ob diser Vnnsrer Satzung vnd Ordnung ves-tiglich handhabet vnd haltet gegen den Jueden so in ange-regten vnnsrer Fürstenthumben vnnnd Lande one obbemelte zaichen betreten werden mit angeregter straff ernstlich verfaret. Vnnnd daneben alles dasjhenig fürnemet handelt vnd verrichtet so zuuoleziehung diser Vnnsrer Ordnung vnd Satzung fuerderlich vnd zu abstellung der verhandlungen so durch die Jueden darwider zu üben vnderstanden worden die notturft erfordern wirdet.

Vnd Euch hirin anderst nicht haltet alles bei vermei-

dung Vnnszer schweren ungnad vnnnd straff. Geben in Vnnszer Stat Wienn der Ersten Tag des Monats Angusti Anno in Ainundfünfftzigisten, Vnnszerer Reyeche des Römischen im Ainundzwanzigisten vnnnd der Anderen im Funfundtzwanztzigisten.

Ferdinand.

(P. H.)

Aláírva: *Wagner.*

Mandatum domini
regis proprium.»

A mint látjuk, a büntetés, a mely a parancs ellen vétőt érte, igen súlyos. A kit első és másodizben ezen gyűrű nélkül elcsipnek, attól elveszik rajta levő ruháját és a mit nála találnak. Hogy ezen büntetés gyakran foganatosíttassék, a királyi rendelet a zsidótól elvett jószág felét a feljelentőnek, másik felét a főnhatóságnak szánja. De ez még hagyján. Ha azonban valakit harmadszor ezen sárga karika nélkül elcsipnek, elveszik ruháját, mindenét és öt feleséggestül, gyermekestül örök időkre az országból száműzik. Mintha a kis gyer-

mek tehetne róla, hogy az apja a zsidó-jel nélkül me-
részkedett az utcára menni!

Ezen büntető határozatok mód felett szigorúak vol-
tak. Szigorúbbak mint bárhol másutt, a hol ez a törvény
fennállt. Franciaországban például a rendeletek be-
nem tartása esetén az illető elvesztette a felső ruhá-
ját, másodszor pedig 10 ezüst livret kellett büntetésül
fizetni.

A budai zsinat pedig azt javasolta, hogy tilos legyen
minden kereszténynek az ilyen foltot nem viselő zsidó-
val egy udvaron lakni, és ha mégis laknék vele, úgy
azt nem szabad a templomba beereszteni.

I. Ferdinánd rendelete mindezekben túltesz szigor-
dolgában. Csupán az irgalomnak egyetlen egy vonása
lelhető fel ezen rendeletben. Hogy t. i. a zsidó ha üzlete
után járt és úton volt, akkor leszabadott vennie a sárga
gyűrűt a ruhájáról, mihelyt azonban tanyájához vagy
éjjeli szállójához ért, akár falvakban, mezővárosokban
vagy városokban, a sárga gyűrűnek már a kabáton kel-
lett tündökölnie.

Hogy Magyarországon ezen királyi rendelet folytán
a következő időkben a XVII. és XVIII. században a
sárga gyűrű viselése teljesen általánossá lett-e, azt nem
merném eldönteni. De az bizonyosnak látszik előttem,
hogy a *Ferdinánd-uralta országrészekben a zsidó-jel
Magyarországon a zsidókra kötelező volt.* Azonban a
magyarországi zsidók nagy része főúri birtokokon élt
és ezen főurak közvetlen jog- és főnhatósága alá tar-
tozva, azok védelmét is élvezte, gyakorta becses szaba-
dalmaid is bírta. Alig tehető fel, hogy ezen uradal-
makon, a hol egyedül a birtokos főurak szabtak tör-

vényt, a jobbágyminőségben élő zsidók sárga gyűrűt viseltek volna.

Ámde a városokban, a hol itt-ott zsidóknak szabaddott tartózkodniok, és a hol a kicsinyes, nyárspolgáris szellem féltékenyen szokott minden kivételes törvény betartása fölött örködni, bizonyára fönmaradt a sárga gyűrű viselésének a kötelezettsége.

Arra vall ugyanis II. József császár intézkedése. 1781-ben a nagylelkű császár a jogfosztott zsidók sanyarú sorsát megjavítandó, az udvari kancelláriával közli azon intézkedéseit, a melyeket a zsidók állapotának emelése czéljából szükségeseknek és célravezetőeknek tart. A többi közt ott áll azon propoziczió is, hogy minden kivételes ruha, szégyenítő jel szűnjék meg (Marczali).

A magyarországi zsidók, a kik József császárnak, a nagyszívű, nemeslelkű fejedelemnek annyi hálával tartoznak, a lealázó zsidó-jel megszüntetését és végleges eltörlését is neki köszönhetik.

Sopron.

Dr. Pollák Miksa,

A HONALAPÍTÁS ÉS A ZSIDÓ VALLÁS.

A történet folyása nem köti magát a kerekszámokhoz és az ezredik év valamely nemzet történetében nem jelzi mindig új korszak kezdetét, még akkor sem, ha a legfényesebb, legmesszebbre kiterjedő ünnepségekkel ülik is meg azt.

Történelmi eseménynyé, fordulóponttá csak akkor válhatik, ha tette buzdítván a nemzet fiait, termékenyítőleg hat a jövőre, ha a nemzet minden egyes tényezője, melynek ezen ezeréves fönmaradásban csak a legkisebb rész is jutott, ebből fölbuzdulást merit és még nagyobb erővel igyekszik érvényesülni a jövőben.

Azért nem csak helyes, hanem üdvös is, ha a nemzet minden egyes alkotó része tisztába igyekszik jönni azzal, mi volt az ő szerepe a multban és mivel járult hozzá a nemzet életben maradásához és fölvirágzásához.

Beszélnek és beszélni fognak ezren meg ezren ama mindeneket messze túlszárnyaló áldásos hatásról, melyet a keresztény vallás gyakorolt a nemzetre és bizonyára nem fognak hiányozni olyanok sem, kik kizárólag ezen vallás hatásának fogják tulajdonítani azt, hogy megértük az ezredik évet.

A zsidó vallás minden igaz híve nem csupán az igazság iránti köteles tisztelettel, de sőt készséggel és örömmel fogja hallani a keresztény vallás ezen fölmagasztalását, hiszen ha valóban e vallás biztosította a nemzet életét, úgy jól fog esni mindnyájunknak az a tudat, hogy a zsidó vallás szülte a magyar nemzet ezen megmentőjét és föntartóját.

S vajon a zsidó vallás közvetlenül semmi hatást sem gyakorolt a nemzetre?

Nem arról beszélek, mit tettek a nemzet javáért zsidó vallású magyarok, a haza zsidóhitű polgárai, — ezt bizonyára igyekezni fogunk kimutatni úgy irodalmilag, mint az ezredéves kiállításon, — de úgy tetszik nekem, hogy a zsidó vallásnak magának is része van abban, hogy e földön a magyar nép immár évezredes hazát alapított.

Mindezt pedig nem új, eddig ismeretlen fölfedezések alapján állítom, hanem oly kiderített adatok nyomán, melyeket tényeknek ismer el a világtörténelem.

* * *

Gyakran emlegetjük, hogy e földet közvetlenül a magyarok megjelenése előtt, számos hatalmas nemzet birta, de megmaradni rajta egy se birt.

Egymásután jöttek s egymásután pusztultak el, mert nem volt meg bennük a képesség, hogy itt maradandó otthont alapítsanak maguknak.

De hát honnan volt meg ez épen a magyar nemzetben, mit a vele valószínűleg rokon népek nélkülöztek? A köznapi felelettel, hogy e népeknél az államföntartó képesség hiányzott, mi a magyarokban megvolt, csak

a tényt konstatáltuk, de nem fejtettük meg az okot. A kérdés épen az, hogy mi eredményezte, mely viszonyok és körülmények szülték meg ezen képességet.

Az őshazából bizonyára nem hozták magukkal. A nép, mely onnan elszakadt, semmiben sem különbözött a hun és avar csordáktól, melyek előtte indultak el, hogy e vidéken hazát szerezzenek maguknak.

Első letelepülő helyükön, *Lebediában* óhajtjuk hát őket fölkeresni.

Itt jöttek először érintkezésbe a kozárokkal, egy törzsrokon néppel, de mely már akkor a települő és művelődő népek sorába tartozott s nem csupán rabló hadjáratokból és harci zsákmányból élt.

S mi idézte elő ezen népnél a szelidebb erkölcsöket és a békés életre való hajlamot?

Néhány emberöltővel előbb, mielőtt a magyarok e nép szomszédságába jöttek, úgy körülbelül a 700-ik év táján, a kozárok egyik királya, *Bulán*, és vele együtt az *isa*, az ország alkirálya és tulajdonképeni kormányzója fölvette a zsidó vallást.

Példájukat követték a tiszték és az összes előkelők.

Ezen néppel éltek együtt elődeink a legjobb barátságban, a legszorosabb szövetségben több mint száz éven keresztül és a két nép vezérei és előkelői összeházasodás által fűzték szorosabbra a két nemzet fegyverbarátságát.

Csak történelmileg elismert tényekre óhajtok hivatkozni és azért nem kutatom azt, vajjon a magyar előkelők között voltak-e olyanok, kik kozár társaik példáját követve, a zsidó vallásra tértek. Az bizonyos, hogy a folytonos érintkezés és benső együttélés folytán reájuk

is kiterjedt ama hatás, melyet a zsidó vallás a kozár előkelők gondolkozására és érzelmeire gyakorolt.

A magyar nép *közharcosait* e hatás teljesen érintetlenül hagyta, már azért is, mivel a kozár nép ama része, melyekkel ők társadalmi helyzetüknél fogva érintkeztek, a zsidó vallást maga sem ismerte. *Igy történt tehát, hogy míg a köznép teljesen megőrizte ama vad-ságot és harczy kedvet, melyet az őshazából magával hozott, azalatt a vezetők lelkében már derengeni kezdett az igaz hit s művelődés erényeinek világossága.*

Midőn azután a magyarok túlnyomó része és a kozár rokonság egy törzse — a kabarok — elindultak Lebediából és megjelentek Etelközben, majd a mai Magyarország határán a nép — a közharcosok — még mindig azzal a vad kiméletlenséggel és ádáz hévvel szállott a csatába, mely rettegéssel tölte el és Atilla hunjaira emlékezteté az itt lakó népeket.

Félelem járt előttük, pusztítás nyomukban és rövid idő alatt magyar kezekbe jutott a hunok egykori birodalma.

Ugyanazon módon folyt a hóditó harc, ugyanazon módon s ugyanoly rövid idő alatt alakult meg a magyar birodalom, mint egykoron a hunoké, de volt mégis különbség a kettő között és e különbség épen abban rejlett, hogy *a magyarok vezérei oly környezetben nevelkedtek föl, hol a zsidó vallás tanai szelidebbé tették az erkölcsöket és a lelket fogékonyabbá a művelődés és település áldásai iránt.*

Csupán ez fejti meg annak titkát, miért nem jutott a magyar birodalom is rövid fennállás után ugyanazon sorsra, mint számos elődei. Amazoknál a birodalom

megalakulása mindjárt magában hordta a fölbomlás csiráit is. Az ellenállhatatlan harci vágy és barbár életmód, mely a hódításra képesítette, képtelenné tette őket állandó birodalom alkotására, míg a magyaroknál a közharczosok pusztító erejét ellensúlyozta az előkelők és vezetők ama mérséklete és megfontoltsága, mely a szelidebb, enyhébbé vált erkölcsökkel mindig együtt jár.

De ezzel még korántsem merítettük ki a teljes hatást, melyet a zsidó vallás a magyar előkelőkre gyakorolt.

A serény történelmi kutatás eléggé megvilágította a honalapítás első századának cselekményeit, de még tisztábban fogjuk azokat megérteni, ha ezen hatást is szem előtt tartjuk.

Ez magyarázza meg azt, hogy a fejedelmi ház pár évtizeddel a honfoglalás után már oly nagy hajlandóságot mutat a keresztény vallás iránt, valamint ama körülményt is, hogy a magyar nép összesége oly páratlan, a germánokéval össze nem hasonlítható gyorsasággal fogadta be a keresztény vallást a nélkül, hogy ezen nagy esemény rombolóan káros hatást gyakorolt volna a nemzeti jellegre és egyediségre. Olyan jelenséggel találkozunk itt a magyar nemzet történetében, mely már megelőzőleg, főleg a kereszténység első századaiban, többször ismétlődött a történelemben.

Mert nagyon tévedne az, ki a zsidóság egyedüli érdemének a kereszténység körül csupán csak azt ismerné el, hogy a zsidóság emennek szülője. Rendkívül sokat köszönhet a keresztény vallás a zsidó vallásnak gyors elterjedését illetőleg is. Számos nemzet körében a keresztény hittérítők munkáját megelőzte a zsidó bölcsék

fáradozása, kik ott már évszázadokkal előbb dolgoztak az igaz hit terjedése érdekében.

Már *Philó* idejében «a szent törvények dicső hirt eljutott minden lakott országba és egész a föld határaihoz érkezett»; s az *Apostolok cselekedetei*-ben a második fejezet 5—11-ik verse világosan tanuskodik, hogy az apostol leginkább ama népekhez, ama országok felé indult, melyeket már előtte bejárt a zsidó bölcs.

Nagyban megkönnyítette a zsidóság a kereszténység terjedését az által is, hogy versenytellene nem támasztott, hanem mihelyt észre vették a zsidó vallás bölcsei, hogy a hit az áttérőknek nyújtott olyan engedmények alapján és oly irányban kezd terjedni, mely a monotheismus tisztaságát — legalább a zsidó vallás szempontjából — veszélyezteti, teljesen visszavonultak és az elért eredményeket készséggel engedték át a kereszténységnek.

Ezen eset ismétlődött a magyarok történetében is; *a zsidó vallás ismerete könnyítette meg és egyengette útját a keresztény vallás elterjedésének a magyarok között.*

Olyan osztályrész jutott hát a zsidó vallásnak a honalapításban úgy közvetve, mint — miként láttuk — közvetlenül is, melyre az immár teljesen egyenjogúsított vallásnak hívei büszkén tekinthetnek ma, ezer esztendőnek leforgása után is.

Abony.

Dr. Vajda Béla.

AZ ORSZÁGOS FŐRABBI-HIVATAL MAGYAR-ORSZÁGON A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN.

A magyar zsidók szervezete a XVII. század végén új irányba tereltetik, a hierarchikus jegybe kerül. Az ozmán hatalom megtörője, Lipót király uralkodása alatt életbe lép az országos főrabbi-hivatal. Az intézmény, melyet a magyar zsidók a maguk jószántából alapítottak meg, csak fennállása után körülbelül két évtizeddel nyerte meg a királyi jóváhagyást. A korona törvényesnek ismerte el, mit a gyakorlat már előbb szentesített. A fejedelmi kegy a tisztség adományozásánál ugyanazon férfiut érte, kiért a zsidóság hálája és a közkiváncsolom a hivatalt tulajdonkép megteremté. De alighogy két emberöltő elhalad, az intézmény, mely nagy eredmények kiindulópontjául szolgálhatott volna, tökéletesen megszűnik. Előbb a hasznos alkotás lehetőségétől fosztják meg a viszonyok, azután pusztá czime is, mivé sülyedt, csendben, senkitől meg nem siratva adja ki életét; hamar elfelejtett sirját évszázados zavar-talan nyugalom után hagyta oda, hogy hazajáró lélek gyanánt kísértsen az utódok világában.

A kire a zsidóság és a korona rábizta a hivatalt, különösnek látszik, nem volt hivatásszerű pap, és a megtisztelő elismerésre nem épen a zsidó irodalom

s jog fejlesztése körül szerzett szerény érdemeivel szolgált rá. A magyar zsidóság látható feje szerencsés kezű volt a hitelműveletek s kereskedelem terén, a monarchiának sorvadásban szenvedő kincstárát ügyes szakértelemmel kigyógyította siralmas betegségéből; a király részéről jelesen ennek jutalmazását képezte a neki szánt méltóság. Hitsorsosai kitüntetéséhez tudomány-szeretetével, nemesszivűségével, az írók pártfogásával emelkedett. A magyar zsidók kétségkívül lelhettek volna főbbijuknál ragyogóbb eszű, mélyebb tudományú s előkelő irói hír élvezetében levő férfiut, ki befolyásos állásának magasságára fényes tehetségének diadaljeleit tűzi ki, de olyat, kit fejedelmek kegye és a nép rokonszenve tart felszínen, ki erőteljes elme s reprezentálásra alkalmas hatalmas vagyon birtokosa, a Bécsben lakó Wertheimer Sámsonon kívül mást közelükben nem találhattak. A magyar zsidók többet óhajtottak főbbijuk kezétől, mint fejétől. Beérték, ha a dialektika művészetében, mely a zsidó tudományt egy tapodtat sem vitte előre, kevésbé remekel, de elvárták, hogy vasmarokkal rendbe szedje az egyenetlenkedést és a király s országnagyok kegyéhez, melynek sugarai elárasztották, közelebb hozza a zsidóságot, melyet képvisel.

Meglepőnek tetszik, hogy a tisztség első viselője, Wertheimer Sámson és utódja, Eskeles Bernát, nem magyar, hanem német s lengyel eredetű, ehhez járul, hogy a hivatal nem Magyarországon, melynek zsidai fölé helyeztetett, hanem külföldön, Bécsben székelt, és a mint a középkorban a magyarországi zsidó praefectura, úgy ez is, egy családban öröklődő méltósággá

vált. E különösséget megfejtí a zsidóság régi állapota, melyből a dolgoknak eme rendje szükségkép fejlődött.

Magyarországnak hajdanta csekélyszámú zsidó népessége a törökök kitakarodása után még inkább megfogyott. Letelepédésüknek nem kedvezett az ország, melynek békéjét csakhamar a kurucz felkelés zavarta meg. A zsidóság kevés kivétellel kereskedésből s házalásból élt, a háborúk pedig ily foglalkozásnak különös megrontói. A kereskedelem nem haladhat ott, hol rend s biztonság hiányzik. Jövevények nem mertek ide vetődni, de még a régebben megtelepedettek is tömegesen hagyták el az országot, kiszöktek külföldre, mivel kellemetlenül győződtek meg, hogy a kuruczok rájuk vetik szemeiket. A szomorú hadjáratot, mely a zsidóságot roppantul megkárosítá, epilógusként követte az emberirtó dögvész, mely a zsidóságtól is megkövetelte áldozatait. A nyomortól elcsigázott nép azzal vigasztalódott, hogy szenvedése a közelgő messiási idő «szülési fájdalma», előörse a boldogító megváltásnak, melyet Pozsony környékén egy féleszű próféta, az elzászi Márdocháj ben Ezsajás nagy buzgalommal jósolt. A messiás helyében — megérkezett a háború és pestis törvényes gyermeke: az inség, mely helyre akarván ütni a kurucz vitézek gyöngédtelenségét, melyben a zsidóságot részesíték, feltűnő módon pártfogolta a zsidóságot, melynek hajlékait szívesen választá huza-mosabb tartózkodásának helyéül. Az elszegényedés természetes következése volt, hogy az amúgy is kevés számú hitközségek, melyeknek túlnyomó része a nyugati határmegyékben tengődött és jobbára osztrák

eredetű tagokból állottak, papot nem tarthattak, holott törvénytudóra égető szükségük volt. A háború a községi életet kizökkenté kerékvágásából, túlkapásokra nyújtott segédkezet, vizsályt hintett el, kívánatos volt tehát oly tekintély, ki a rendetlenséggel sikeresen megmérkőzhessék. A baj orvoslását Esterházy Pál nádor azzal igyekezett siettetni, hogy Csehország főrabbiját, a zsidó kéziratokat gyűjtő Oppenheim Dávidot bízta meg a magyar zsidók vallásügyeinek felügyeletével. Oppenheim magára vállalta e kötelességet, melynek egy ideig eleget is tett, de a Magyar- s Csehország közti távolságnál fogva tarthatatlanná vált a nádor intézkedése. Magyarország zsidainak vezetését csak oly befolyásos s képzett férfiúra lehetett bízni, ki az ország közelében tartózkodik. E zavaros időben Wertheimer Sámson vonta magára a zsidók figyelmét, kit jobbjan az évek hosszú során át öregbített tapasztalat, balján a vagyon s tisztelet kísért; a sors kedveltje volt, jótékonyságával növelé a zsidó tudományt, vagyonával több magyar hitközség intézményeit feltámasztá romjaikból. Őt, a józaneszű tudóst s finacpolitikust, szemelték ki békebirónak s főrabbinak, ki bécsi palotájában szemenszedett tudósokkal, mintegy testőrséggel, környezé magát, melynek tagjai a zsidó tudomány bajnokai, erejük vallás-meggyőződés, fegyverük éles ész, díszük ismeret.

Az első országos főrabbi a wormszi gheftóban, ez ódon községben született, melynek neve a középkor óta a zsidóság szerencsétlenségeivel s történetének fel-emelő eseményeivel összeforrt. A szűk világban, hol nevelkedett, hálás nép élt, mely gondosan őrizte a mul-

tak emlékeit. Ápolta, a mi az elődöket ékesíté, a tudományt s erkölcsöt, fentartotta regékben a vértanuk lelki szilárdságát, a bölcsességbe s misztériumokba elmélyedt rabbik hírét és csodatetteit, a felekezetükért lelkesülőknek önzetlenségét. Wertheimer az utóbbiaknak példáját választá élete vezérsillagául, melyről még akkor sem vonta el tekintetét, midőn szülőföldjétől elszakadva, lakhelyét az osztrák fővárosba helyezte, a hol a császár védelmi kiváltságban részesíté. Vele hagyták el Wormst fivérei, Méir s Mózes, valamint rokona, Oppenheim Farkas, kik Pozsonyban s Kis-Martonban megtelepedve, Wertheimer Sámsonhoz hasonlóan, a török kiűzésén fáradó armadáának szállítói lettek. A karlóczi békekötés évében a két fivér s Oppenheim visszakiváncokoztak német otthonukba, hova Lipót király útlevelével és a hadseregnek tett szolgálataiknak meleg elismerésével indultak el. A Bécsben maradt Wertheimer Sámson pedig rohamosan haladt célja felé, melynél zsidó számára akkor ritka kitüntetések: hír, dicsőség, becsülés vártak rá. A kurucz felkelés alatt és a spanyol örökösödési háborúban pénzkölcsöneivel, szállításai s tapintatos modora által, mely politikai küldetésekre is alkalmassá tette, megnyerte Lipót bizalmát, mely számára idővel mind jobban megizmosodott. Lipót, ki mindennel, csak zsidóbarátsággal nem vádolható, megeselekedte, hogy Wertheimert fiával együtt, kiknek hitsorsosait csak nem rég kergette ki Alsó-Ausztriából és Sopron-megyéből, megajándékozta arczképével s kegylánczczal, majd gazdag aranyajándékkal lepte meg, mivel a királyné fivére számára a hozományt kialkudta, kinevezte udvari

főügynöknek érdemeinek felsorolása és a legelismerőbb nyilatkozatok kíséretében. Három király uralkodása tanuja Wertheimer pénzügyi eredményeinek; a trónváltások nem hogy megingatták, hanem még inkább megszilárdították befolyását. I. József és III. Károly csak úgy dédelgették, mint elődjük. Megerősítik kiváltságaiban, kitüntetésekkel halmozzák el, a maguk s feleségeik főügynökének fogadják a hosszú, fehér szakállú, polyák viseletben járó zsidót, ki milliókat előlegez a kincstárnak, zsoldot utalványoz ki a hadseregnek, melyet szavójai Jenő s badeni Lajos diadalra vezetnek, gondoskodik a kir. hercegek udvartartásának költségeiről, értékesíti Erdélynek parlagon heverő sóbányáit. Nem csoda, ha külföldi királyok s német választófejedelmek udvarai, vezérek s rendek pénzügyi képviselőjükül törekszenek megnyerni Wertheimert, kinek kezében aranynya válik minden.

A nyughatatlan zsidó, így nevezi egy kurucz vitéz, dicsőségének tetőpontján sem feledkezett meg véreiről. Feljutva a magasba, trónok közelébe, villámhárítója lett a hitsorsosait fenyegető veszedelmeknek. Egy németországi professzor, Eisenmenger, gyűlöletbe mártva tollát, könyvet ír a zsidók ártalmas bűneiről. Wertheimer neszét vevén a dolognak, vakmerő játékra készül. Koczkára rakja kincseit: befolyását s fáradhatlanságát. A sors neki kedvez, s a németek irigykedésével nem törődve, beseprí a nyereséget: császári rendelettel zár alá helyeztette a munkát. Földijeit és majnai Frankfurt zsidait nehéz adóval akarják sujtani, Wertheimer megakadályozza a tervet, mostoha napok támadnak a morva Aussee zsidaira, a bécsi főügynök

közbeveti magát, hogy feltartóztassa a szerencsétlenséget. Érdemeinek meghálálásában városok s országok zsidai versengtek; hálájukat azzal fejezték ki, hogy megtették országuk s városuk főrabbijának.

De míg a külföld egyes vidékein csak díszrabbi volt, kitől a tisztelet fejében hivatalos tevékenységet nem követeltek, Magyarországon komoly s terhes feladatot rótt reá a főrabbiág, melyet valószínűleg 1696-ban nyert hitsorsosaitól. Vállaira nehezedett elintézése ama bonyodalmaknak, melyeket a kurucz felkelés örökségül hagyott a zsidóknak. Magyarország összes hitközségei elzüllöttek, tagjai elszóródtak, megeshetik, hogy a kik közülök életben maradtak, régi határaikba nem fognak többé visszajönni, — így hangzik egy egykorú feljegyzés; Wertheimeré az érdem, hogy főrabbi-sága alatt az alélt községeket életre ébreszteni törekedett. Neki első sorban köszöni Kis-Martont, hogy elmenekült lakói visszatértek kebelébe, kik vallásuk s tudományuk ápolását életezéljuknak tekintették. Az újra megalakuló gyülekezetekből mindenekelőtt a vizsályt irtotta ki; a megtisztított talajon a béke áldása nem maradt el. Hivatalában kezére járt a nádor, Esterházy Pál herceg, kinek «hét» községében — leg-sűrűbben e vidéken lakott a zsidóság — legtöbb dolga akadt a főrabbinak; kiváltságokat s szabályrendeleteket adott neki, melyeket uradalmának zsinagógáiban kihirdettek. E kiváltságok valószínűleg nem igen különböztek azoktól, melyeket a Dietrichstein hercegek a morva főrabbi számára állapítottak meg. Egyedül a főrabbi dolga a büntetés kiszabása és az átokba helyezés — így rendeli 1709-ben Dietrichstein Val-

ter — a mely hitközség e jogot a főrabbi tudta nélkül magának tulajdonítaná, száz aranyat fizet büntetéskép. Zsidók közti pörökben és czeremoniális ügyekben a főrabbit illeti meg a döntés, melyet mindenki elfogadni tartozik. A főrabbi bántalmazása ép úgy tilos, mint neki kellemetlenséget okozni; a ki nem viseltetik iránta a köteles tisztelettel, börtönnel, átokkal, vagy száz arannyal büntetendő, melynek egyik felét a hercegi kamara kapja, a másik fele zsidó jótékonyági célokra jut.

A főrabbit a hatóságoktól szívesen látott és a zsidóknak alkalmas hivatalába csak 1716. tavaszán nevezte ki a király. Április hóban Wertheimer megkérte III. Károlyt, hogy régi privilégiumait, melyek eddig az örökös tartományokra szóltak, Magyarországra is terjeszsze ki. E kiváltságokban Wertheimer főrabbi méltósága (in unsern Erb — Königreich — und Landen sich befündenden Judenschafft Vorgesetzter Rabbiner) is benfoglaltatott, de a nélkül, hogy a hivatal jogait s kötelességeit tartalmazták volna. A király május 6-án teljesíté Wertheimer kívánságát és így főrabbisága, mely törvényesen eddig az örökös tartományokra szorítkozott, Magyarországra és ennek kapcsolt részeire is átvitetett.

Egy évvel kineveztetése után a főrabbi királyi jóváhagyást nyer azon intézkedésére, melyet saját érdekében megalkotni már akkor tartott tanácsosnak, midőn e hivatalt hitsorsosai rábízták. Nagy terjedelmű kereskedelmi elfoglaltsága közben, vagy más akadály esetén igazgatni az előforduló ügyeket feszélyező s lehetetlen volt. Leghelyesebbnek vélte, ha hivatalát megosztja

másokkal. Helyettesítésével bécsi tudós gárdájának tagjait szokta megbízni, kik közül az 1708—17. években Méir ben Izsák, Alexander ben Menáchém, Auerbach Pinkász, Braunschweig Jakab Lázár, Szemnitz Hirs voltak kiküldött biztosai. A királyhoz beadott kérelmében engedélyt kért, hogy ha személyesen nem intézheti el a zsidók közti perpatvarokat, időről-időre zsidó jogászokat jelölhessen ki, kik képviselőjében Mózes törvényei és a zsidó rendelkezések nyomán, elsimítsák a régi viszályokat, melyek megszűnván, a zsidóság hitele s kereskedelme szilárd alapra helyeztetnék, melyből a kincstárra és a földesurakra, kiknek védelme alatt zsidók élnek, haszon hárulhat. III. Károly gyorsan megadta neki erre a jogot. 1717. augusztus 26. felszólítja a törvényhatóságokat, a földesurakat hivatalnokaikkal együtt, hogy Wertheimert Magyarország főrabbijának ismerjék el, és ha ő, vagy távollétében helyettesei, a zsidó jogászok, törvénytlni akarnának, legyenek segítségükre, kívánatukra karhatalmat is alkalmazhassanak a renitens zsidók ellen. A király rendelete után néhány hó múlva Braunschweig Jakab Lázár és Jalles Simon, majd Méir ben Izsák, a híres kis-martoni rabbi, ítélkeznek, mint főrabbi-biztosok a magyar zsidók pöreiben.

III. Károly és a kancellária ez okmányt tekintette Wertheimer tulajdonképeni kinevezési okmányának, melyet nem követett egy újabb, mely a főrabbiság teendőit szabatosabban körvonalazná. Észrevették e hiányt a második főrabbi beiktatásakor, midőn hasztalan kerestek, kutattak oly rendeletet, mely a hivatal szabályzatairól megemlékeznék.

Az országos főrabbi-hivatal Wertheimer halálával 1724. augusztus 6-án üresedett meg. Alighogy a hajlottkorú Wertheimer lehunyta szemeit, veje, Eskeles Bernát, foglalkozásra kereskedő, a gazdátlan örökség megszerzése után látott. Előbb az Esterházy hét községnek akart feje lenni, csak azután az ország főabbija. Kérelmének s mások ajánlatának sikerült megválasztását keresztülvinni. Tizenkilencz nappal ipja halála után, Erdődy György gróf, az Esterházyak teljhatalmú gyámja, tekintettel Eskeles zsidó-ismereteire, nagy hírére s jó nevére, ünnepélyesen ráruházza a hét község főrabbiságát, csonkitatlanul hagyván ama jogkört, melyet Esterházy nádor kiváltságaiban s rendeleteiben régente Wertheimer számára kiszabott. Erdődy gróf büntetés terhe alatt parancsolta meg zsidainak, hogy a főrabbinak engedelmeskedjenek, az uradalom tisztjeinek pedig meghagyván, hogy Eskelest hivatalában ne háborgassák, hanem szükség esetén álljanak segítségére.

Azonban a kormánynál nem ért oly hamar czélt, mint a hét községben. A kancellária nem teljesíté mindjárt kívánságát, mivel Eskeles ajánlója a folyamodáshoz nem csatolt oly bizonyítványokat, melyek az országos rabbiméltóságra való rátermettségét, jártasságát a zsidó tudományokban tanusították volna. Elutasító válaszában a kancellária kiemeli, hogy Wertheimer méltó volt Magyarország főrabbiságára, egyrészt, mivel az örökös tartományoknak is rabbija volt, másrészt az állás betöltésére alkalmassá tette híres zsidó-tudománya, e tekintetben Eskeles teljesen ismeretlen, homály fedi képzettségét s tulajdonságait.

A dolog nem sietős, halasztásával semmiféle kár nem jár, ezért ha célját el akarja érni, álljon elő bizonyítványával.

A kancellária óhajának Eskeles helyett ennek sógora, Wertheimer Farkas, a császár és a lengyel király udvarának ügynöke tett eleget. A királyhoz intézett folyamodványában sürgősnek tünteti fel a hivatal betöltését, melyet a magyar zsidóság érdeke haladéktalanul követel; sógorát, ki a mózesi törvényekben és a zsidó szertartásokban nem közönséges tapasztalattal vetekedhetik, melegen ajánlja Magyarország főrabbijának, kérvén, hogy a királyi kegy ennek ép oly hatáskört juttasson, mint elődjének. Wertheimer Farkas az ajánlottjának hivatottságát elismerő leveleknek akkora sorával járult a trón elé, hogy a király kétséget kizárólag győződhetett meg, hogy Eskeles képzettsége megfelel állása nagyságának. 1724 szeptember 10. proklamálta a korona Eskelest Magyarország főrabbijának, élethossziglanra adván neki mindazon jogokat s kiváltságokat, melyekben az első főrabbi részesült.

Eskeles Bernát lengyel eredetű rabbi-dinasztiának volt ivadéka, ki előtt eleinek érdemei, valamint a maga kitünősége egyengették az utat, melyen a tekintélyes közszereplésig eljutott. A mi előkelőséget ősei ráhagytak, annak csillogó külső fényt kölcsönzött vagyona; veje volt a dúsgazdag Wertheimer Sámsonnak. Eskeles Bernát atyja, Gábor, korának ünnepezt tudósa volt, kinek értelmi jelessége feltűnést ébresztett mindenütt, hol zsidó irodalommal foglalkoztak. Mozgékony eszű s nyugtalan természetű volt: a megtestesült bolygó zsidó. Ismereteivel kiválik Lengyelországban, hol rabbi-

hivatalt viselt, elvándorol Prágába, Metzbe, hol a zsidó gyülekezetek fejüknek választják, megteszik Franciaország s Lotharingia főrabbiává; de itt sincs maradása. Mintha dicsőségszomj üzné, nem éri be egy város, egy ország zsidainak hódolásával; neki több kell, feltűnni, nevének bámulókat akar szerezni mindenütt. Végül megtelepszik Morvában, hol elfoglalja a rabbiságot, melyet élete végeig, 1718-ig viselt. A határtalan tiszteletnek ékesszóló tolmácsa az az oklevél, melyben Dietrichstein Valter herczeg 1709 szept. 6. Eskeles Gábort megerősíti a nikolsburgi s morvaországi főrabbi-hivatalban. A morvák még sarjadékában is tisztelték e nagy férfiut, ki «eszével hegyeket tép ki tövükből s összemorzsolja azokat». Az olműtzi érsek, Dietrichstein Lipót herczeg és egyéb morva méltóságok, a zsidóság kérelmére, még Eskeles Gábor életében nyilatkoztatják ki, hogy halála után fia, Bernát, örökli a morva főrabbiságot.

A mainzi választófejedelemség, melynek Eskeles Bernát 1715 óta volt főrabbija, Eskeles hű, szorgalmas, értelmes vezetéséről emlékezik meg, midőn 1718 őszén szabadságot s helyettést kér, hogy atyja hagyatékának rendezése végett Bécsbe utazhassék. Magyarországi működésére nem illenek ily dicsérő kifejezések. Bécsben, hol állandóan tartózkodott, nem voltak a császári udvarral oly benső összeköttetései, minőkkel elődje dicsekedhetett, ennélfogva hatalmán kívül állott, hogy a magyar zsidók sorsát kedvező irányba terelje. Idejében egymást érik a zsidókat sujtó kemény rendeletek. De másrészt a zsidóság beléletére is meddő maradt működése. Eleinte néhány éven át még vezeti

a magyar zsidók vallásügyeit, de a körülmények ereje csakhamar kiveszi kezéből a kormánybotot.

A zsidók arra ébredtek, hogy nem látják a hivatal hasznát. A főrabbitságot Magyarországon a rabbik hiánya tette szükségessé, melynek, mivel nem tökéletesítette jogait, s nem terjesztette hatalmát, fölöslegessé kellett válnia, mihelyt a községek rabbikat fogadtak. A második főrabbi működésének kezdetén már 12 szál rabbira akadunk az országban; tetemes haladás a multhoz képest. Minden zsidó pap korlátlan úr a maga egyházkerületében, kinek szabadságát rabbigyűlés vagy főrabbitság nem szoríthatja meg, mivel a rendfokozat ismeretlen a zsidók körében, és a törvényeknek mindenki egyformán livatott tolmácsa s magyarázója. A zsidó egyház demokratikus alapon nyugodván, papjai egyenlők egymást közt, a mi kizárja a szellemi zsarnokságot. Ez az elv, oly papok közt uralkodva, mint a minők a XVIII. században Magyarországon éltek, előre látható, hogy megássá a főrabbitság sírját. Ezt az országot ellepi a gőg — e szavakkal örökíti meg a magyar rabbikar szellemét Éger Akiba, Pozsonynak papja a mult században — a hetyke tudákosok felfuvalkodottsága, kik életükben soha nem látták a tudomány fényét; annyira vannak, hogy azt kell hinnem, a kin erőszakot ejt rossz indulata, egyenesen ide jön ebbe az országba; furfangoskodnak, azt teszik, a mit akarnak, a görbét egyenessé hajlítják, a helyest tévessé alakítják; ezek azon veszedelmes emberek, kikben nincs képesség a hasznosra, csak arra számítanak, hogy kárt hozzanak, általuk aláztatik meg a tudomány tisztelete és miattuk öltözik zsákba a tudomány. — A jött-ment eseh, morva,

lengyel papok ismereteit felülmulta az elbizakodott ön-hittség, mely nem tudott egy felsőbb hatóság előtt meghajolni. Azonban az árnyék mellett megtaláljuk a fényt is, melyet azon férfiak terjesztettek; kiknek tudása s szakavatottsága jóval nagyobb volt a főrabbiénál. Kis-Martonban Méir ben Izsák irodalmi tevékenységével becsülést szerez magának és hírt községének; Berlin Juda miszticizmusával s éleseszűségével válik ismertté; Mózes Lázár egész életén át munkásokat szerez a tudománynak; Lemberger Mózes «világított, fényt árasztott a gyülekezet szemei előtt az örök utakra s ösvényekre».

Mintha minden összeesküdött volna a főrabbiág fennállása ellen. A rabbik idegenkedése a fegyelemtől ép úgy az intézmény élete ellen tört, mint a kiváló rabbik tudománya, mely elhódította a főrabbitól a munkakört. A türelmi adó életbeléptetése már teljes tétlenségben találta Eskelest. A magyar főrabbiág csak oly üres cím lett számára, mint akár a mainzi, krakói, morvaországi, utóbbival 1720 január 30. ékesítették fel. Még elérte az időt, midőn egyik hitsorsosa oly eszmének akart hiveket szerezni melynek megvalósulása inkább szolgált volna a zsidók sorsának, mint az országos főrabbiág. A türelmi taksa, bármily csekély volt is eleinte, nem folyt be oly simán és pontosan, mint a hogy a kincstár érdekei kívánták. Az adók kivetése s behajtása sok panaszra adott alkalmat, a beszedők nem jártak el törvényesen, néhol pedig a zsidók nyakasan ellenszegültek a fizetésnek. A panaszok megszüntetésére egy pozsonyi zsidó, Mihály Hirscl, 1750-ben a magyarországi zsidók fölötti primátorság szerve-

zését indítványozta (*Primator reliquorum in Hungaria degentium Judæorum*), melyet ő maga kívánt betölteni, megigérvén, hogy az adó beszédését biztos módon kezeli és az esetleg előforduló panaszokat könnyen elsimítja. A kormány nem tartotta fölöslegesnek e hivatalt, de betöltésével vonakodott Mihály Hirselt megbízni, mivel rossz hírek kalandoztak felőle; a zsidók maguk vádolták be a kormánynál. A helytartóságnak nem volt kifogása az ellen, hogy időközönként, ha a zsidók engedetleneknek mutatkoznának a fizetésben, jó lenne egy zsidó primátorról gondoskodni, ki a makacsság megtörésére alkalmas eszközöket tudna javasolni. A primátorság soha sem lépett életbe, mert nem volt rá szükség. Országos zsidóügyek elintézésénél a helytartótanács a pozsonyi és köpcsényi rabbikat idézte magához, kiknek véleményét meghallgatta. A türelmi adó kivetésénél előforduló nézet-eltérések békés és méltányos kiegyenlítését pedig a kormány a rabbikra bízta, kiknek a múlt században fontos szerep jutott ama szervezetben, melyben az 1869-iki kongresszus által teremtett organizáció körvonalai fellelhetők.

1753 márczius 2-án költözött el Eskeles az élők sorából. Értelmi s erkölcsi tulajdonokban nem állott az első főrabbi mögött, de míg Wertheimernek a sors módot nyújtott, hogy tehetségét magyar hitsorsosai javára értékesítse, utódja előtt elzárta az utakat, melyeken hivatásának teljesítéséhez eljuthatott volna. Buzgó fáradság nyomán kelő áldást, hálát nem takaríthatott be Magyarországon, mely megvonta tőle a működési tért, de hű emlékezet kíséri nevét Morvaországban, melynek zsidóságáért szíve nemes lángolásával

szállt síkra, hogy elhárítsa róluk a veszedelmet, melyet Mária Terézia száműzési parancsa felidézett.

Mialatt Magyarországon a megsemmisülés ragadja magával az országos főrabbiágot, Erdélyben e tiszttség, mely a magyarországitól teljesen független volt, mindinkább növekszik; nemcsak a Királyhágón túli vidékre szorítkozik, hanem Magyarországnak szomszédos területéből is felölel egy részt. Az erdélyi zsidók közszellemére, főleg századunk első felében, mély, ha nem is mindig jótékony hatást gyakorolt. Hogy a magyar főrabbi-hivatalnál sokkal tovább maradt fenn — e század hetvenes évében szűnt meg — s tekintélye és eredménye nagyobb volt, mint azé: annak tudható be, hogy központi székhelye nem esett Erdélyen kívül, s viselője egyedül a rabbi-hivatásnak élt, nem elegyítvén a papi foglalkozást a kereskedelemmel. Erdély főrabbija Gyulafehérvárról kormányozta kevés számú híveit. A kik hivatalának alávetve voltak, közvetlenül érintkezettek vele, ügyes-bajos dolgaikban nem kellett országuk határán túlra fáradni, mint a magyarországiaknak. Főrabbijuk évenként, lóháton vagy szekéren, beutazta az országot, hirdetvén a hit igéit és elsimítván a pöröket. A főrabbi 1770-ig a spanyol nemzetiségű s szertartású zsidók közül választottak, ezután a spanyolok befolyása kisebbedvén, a német szertartásúakra került a sor, kiknek elseje Lévi Mózes, a «feddő», kit Arizi József, Rusu Ábrahám, Kóhén Zélig, Jóhánán spanyol papok előztek meg az országos rabbi tisztségben.

Budapest.

Dr. Büchler Sándor.

HIRSCH BÁRÓNÁL.

Nem habozom bevallani, hogy tulajdonképen más czímet akartam ez igénytelen csevegésnek adni. Eredetileg azt irtam e sorok fölé: «A mikor én nagy voltam; de azután meggondoltam a dolgot és feleseréltem ezen nem csekély elbizakodottságra valló czímet mással.

— Minek ébreszszek én nyájas olvasóimban mindjárt kezdettől fogva kételyeket igazságszeretetem iránt? gondolám magamban. Elhinnék-e nekem azok, kik csekélységemet ismerik, hogy én valamikor nagy is voltam? És valóban nagyság volt-e az, a mit én annak tartottam? E skrupulusok birtak arra, hogy eredeti szándékomtól elállva, e sorok élére annak a férfinak a nevét irjam, kit mindenki nagyrabecsül, ki vagyonának nagy hatalmával oly sok nagy szenvedést enyhít, kinek nemes nagylelkűsége hitsorsosaink százezrein segít, — a Hirsch báróét, kinek nagyságához semmi kétely sem férközhetik.

És tehettem ezt annyival is inkább, mert életemnek az az epizódja, melyről meg akarok emlékezni, szorosán összefügg Hirsch bárónak, az emberiség e jóltevőjének nevével.

Most lesz körülbelől négy éve, hogy Hirsch báró

ki akkor magyarországi birtokain időzött, meghívott Morva-Szt.-Jánosra, hol minden évben egy-két hónapot szokott tölteni. A báró ugyanis magántitkárt keresett és miután Sonnenfeld Zsigmond dr., a báró jótékony-sági akeziójának lelke, ki már rövid hivataloskodása alatt is a nemes emberbarát teljes megelégedését és bizalmát kiérdemelte, ez állásra engem ajánlott, Hirsch báró magához kéretett, hogy megismerjen és esetleg szerződtesse is. E megtisztelő meghívásnak eleget tenni óhajtván, 1891 október utolsó napjaiban Szt.-Jánosra utaztam.

Ködös őszi reggel volt, mikor egy éjjeli utazás után megérkeztem és az élembe küldött fogaton behajtottam az állomásra a báró kastélyába. Alig hörpintettem le a reggeli teámat, máris azzal állított be hozzám a titkár, hogy Hirsch báró úr kéret. Én hamarjában ki akartam pakkolni utitáskámból a magammal hozott fekete kabátot, hogy illő módon prezentálhassam magamat a háziur előtt, de a titkár nem engedett arra időt, mondván, hogy a báró már vár reám és hogy annyival is inkább kár volna őt váratni, mert úgy sem ad semmit az ilyen külsőségekre. Így hát abban a koczkás szürke öltönyben, melyben utaztam, felsiettem a kastély első emeletére a báró szobájába, ki éppen a főerdészével konferált az aznapi vadászat helye felett.

Mert akkor nagy társaság időzött a kastélyban. Anglia legelőkelőbb főnemesei, hercegek, grófok és lordok és a diplomácia tagjai közül számosan voltak a morva-szt.-jánosi uradalom vendégei, a mi nem csodálni való dolog, mert tudvalevő, hogy nem egyszer vendége volt már Hirsch bárónak a walesi herceg maga is.

A főerdész után bekopogtatott a szakács, a ki előterjesztést tett urának a vadászati területen felszolgálándó luncheon étrendjéről, melynek tervezete jóvá is hagyatott.

E halasztást nem tűrő sürgős teendők végeztével rám került a sor és most már velem foglalkozott a báró, — egy ritkuló ősz haja daczára javakorbeli, erőteljes férfiú, kinek arcvonásai az energikus tetterő szigorú kifejezése mellett a jóság és nemesszívűség bélyegét hordják magukon. Hosszasan elbeszélgetett velem a legkülönbözőbb dolgokról és miután az én családi viszonyaim és multam felől kikérdezett volt, megismerttetett saját terveivel és szándékaival is. Ő is, nemeslelkű neje is, kivel később a dejeunernél ismerkedtem meg, elragadtatással beszéltek Magyarországról és élénken tudakozódtak, különösen Bischitzné felől, kiről a legmelegebb elismerés hangján szólottak. Beszédünk főtárgyát a báró nagy gyarmatosítási tervei képezték, melyekről valóságos lelkesedéssel szólott. Az időtájt kezdődött ugyanis a zsidó földműves gyarmatok alapítása Argentinában, és a kezdet nehézségei nehéz gondokat okoztak e nemesen gondolkozó emberbarátnak. Akkor még csak a Mauricio nevű gyarmat létezett, de a báró már a többinek létesítésén fáradozott. Elöttem írt alá egy checket, melylyel az e gyarmatok létesítéséhez szükségelt föld vételára fejében 4 millió frankot utalványozott az argentinai kormány részére. Ezen izraelita földműves gyarmatok ügyében Franciaországra, Angliára, Németországra és Oroszországra messze kiható levelezést folytatott Hirsch báró, ki alkalmasint Sonnenfeld dr. meleg ajánlata folytán oly nagy bizalommal visel-

tetett hozzám, hogy tájékoztatásom céljából betekintést engedett nekem az ez ügyekre vonatkozó irat-dossie-kbe. E levelezésből láttam, mily tevékeny részt vesz Hirsch báró személyesen is abban az akcióban, melyet az orosz zsidók kitelepítési ügyében megindított. Az egész gyarmatosítási ügy a báró párisi irodájában volt központosítva, de a vezetés mégis a báró kezeibe volt letéve. Ő maga adott a gyarmatosítás minden főmozzanatára nézve utasítást a központban működő embe-reinek, kik őt viszont a telepítés minden részletéről értesítették. Hirsch báró tehát nemcsak, hogy az egész gyarmatosítási akciót tervezte és kezdeményezte, nemcsak hogy azért a legnagyobb anyagi áldozatokat könnyű szívvel hozta meg, hanem a báró a legapróbb részletekre kiterjedő figyelemmel gondoskodott arról is, hogy tervei szándékainak megfelelően végre is hajtassanak.

Ily körülmények között elég dolga volt a báró két titkárának, kik mindig vele voltak utazásain és kiket nem ritkán már hét órakor reggel szólított magához, habár gyakran még éjfélkor intézték el a báró megbízásából a telepítési ügyre vonatkozólag este beérkezett sürgős ügyeket. Ügykörük akképen volt közöttük megosztva, hogy az egyik a francia és angol levelezést végezte, míg a másik — és ez volt tulajdonképen a főtitkár — a német levelezés mellett a báró intimebb magánügyeivel is foglalkozott. A francia családos ember volt, de minthogy tekintettel arra, hogy főnöke igen sokat utazgatott és majd Franciaországban, majd Angliában majd ismét Magyarországon, vagy Olaszországban járt, a titkár nem czipelhette nagyszámu családját magával, neje és gyermekei a Svájcban éltek, mialatt ő Hirsch

bárával utazgatott. A másik titkár nem volt családos ember, de azzá akart lenni. Szerelmes volt egy bécsi leányba, még pedig — horribile dictu — egy keresztény leányba, a kit el akart venni, és inkább ott akarta hagyni szépen jövedelmező állását — melynek jellemzéseül csak melleleg jegyzem meg, hogy bőkezű főnöke az évi fizetésnél nagyobb összeggel szokta újévkor megajándékozni — semhogy tervének keresztülviteléről lemondjon. Hirsch báró ennél fogva, mikor engem választott ezen szerelmes titkára utódául, tette ezt bizonyára azon reményben is, hogy nálam az ilyen kellemetlenségektől legalább jó időre meg lesz kimélve. És mint-hogy magam sem voltam más hiedelemben és egyébként mi akadály sem volt szerződöttemnek, perfekt lett közöttünk a megállapodás, mely szerint újévre Párisban kellett volna jelentkeznem új állásom elfoglalására, úgy hogy mikor harmadnapra Khevenhüller belga követünk oldalán visszakocsikáztam a morva-szt.-jánosi pályaudvarra, már úgy mutathattam be magamat neki, mint Hirsch báró leendő titkárát.

Ha a sajtónak egy olyan szerény napszámosa egyszerre olyan aránylag kitünő állásra tesz szert, az nem maradhat sokáig titok. Hogyhogy nem, belekerült egyik-másik ujságba, hogy én milyen szerencsét csináltam és nemsokára tömegesen érkeztek hozzám barátaimtól és ismerőseimtől az üdvözlő levelek. Felkerestek számosan, még pedig nemcsak ismerősök, hanem egészen idegen emberek is, hogy «hatalmas protekciómat és bizonyára nagy befolyásomat» igénybe vegyék. Az egyik anyagi támogatást akart volna kieszközölni általam egy szegény rokona részére, a másiknak jó állás kellett

volna, a harmadik az argentinai gyarmatok szervezésénél közreműködni, a negyedik az én közreműködésemmel birtokot akart Hirsch bárónak eladni. Szóval egyszerre nagyon keresett személyiség lettem.

Mint Hirsch báró leendő magántitkára, bemutattam magamat Bischitz Dávidnénak is, ki a nemes emberbarát jótékonysági művének hazánkban oly méltó képviselője és oly lelkiismeretes végrehajtója. A derék hölgy kapott az alkalmon, hogy irodájának itteni szervezetével és a báró úr támogatásával Budapesten fenálló jótékony intézetekkel megismertessen. Mindenütt természetesen kétségbeejtően mély tisztelettel fogadtak. Ha inklinálnék a nagyzási hóborthoz, akkor bizonyára beleestem volna ezen éppen nem ritka kórba. De szerencsére éppenséggel sincs hajlamom hozzá és így szinte komikus benyomást gyakorolt rám az a hódolatszerű fogadtatás, melyben részesültem.

Legfurcsább hatással volt azonban rám nézve az a rendkívüli ünnepélyesség, melylyel az izraelita nőegylet kertész-utcai árvamenhelyében fogadtak. Mikor ott megjelentem, a tanteremben az árva kis leányok felemelkedtek helyeikről és ajkaikról hosszúra nyuló «Isten hozta» hangzott el. A tanítónőt meglehetősen zavarba hozta a «magas látogatás», melylyel az intézetet megtiszteltem. Erőnek erejével azt akarták, hogy vizsgáljam meg a tanulókat, hogy meggyőződjem jó előmenetelőkről, melyről azután informálhassam a báró urat, ki ez intézetre annyit áldoz. De már az ilyen iskola-felügyelői szerepeltetés ellen kézzel-lábbal szabadkoztam. Beértem azzal, hogy a tanítónő szólítson fel egyes tanítványokat és kérdezzen tőlük, a mit akar és örül-

tem, mikor menekülhettem ezen hiúságom felkeltésére alkalmas, de szerénységemet sértő nagyrabecsülés elől. Hiába, nem születtem nagy embernek!

Nem is szerencséltettem azóta a Hirsch báró támogatásával fennálló iskolákat és jótékonyági intézeteket «magas» látogatásommal. Az igaz, hogy nem is igen számíthattam volna már ezután olyan megható fogadtatásra, mint a milyenben kineveztetésem első napjaiban részesültem. Ha csak egy héttel később is akartam volna vizitemet ismételni ez iskolában, talán be sem eresztettek volna. Mert mi türés-tagadás, dicsőségem napjai rövidre voltak szabva. És a nevezetes a dologban az, hogy én magam vágtam el magam alatt a fát, leköszönve a még el sem foglalt titkárságról.

Hogy mikép jutottam arra az elhatározásra, hogy a titkári állásról lemondjak, az nem tartozik ide. Csak röviden akarom említeni, hogy abban az időpontban, mikor arra került volna a dolog, hogy elváljak szüleimtől, elhagyjam addigi munkakörömet és messze e hazától új állást teremtsék magamnak, felfedeztem szíveimet. Ismertem Hirsch báró nézeteit, tudtam, hogy a titkárság és házasságom az ő szemében absolute inkompatábilis két dolog, és így választanom kellett a kettő közül egyet. Az ész és a szív e tusájában nem haboztam az előbbinek rideg követelményeit az utóbbi forró kívánságának alárendelni és így szívem sugallatát követve, lemondtam az álmodott fényes jövőről, hogy boldog családi körben élvezhessem a jelent. Az igaz, hogy most már nincs reményem arra, hogy visszatérjen még valaha az az idő, melyben én «nagy voltam», de azért, hála Istennek, nem volt még okom megbánni

elhatározásomat. Füstbe ment «nagyság»-om története némi összefüggésben levén a jelenkori zsidóság egyik legkiválóbb alakjának eddigelé páratlanul álló, világra szóló humanus terveivel és munkájával, hadd legyen ez epizód megörökítve ez Évkönyv-ben, mely az idők folyamán remélhetőleg felekezetünk kulturtörténetének egyik becses forrásává válik.

Budapest.

Dr. Friedrich Tivadar.

ELVESZTETT VILÁG.

Tudásra vágytam s be nem értem azzal,
Mi ős idők bölcsétől rám maradt ;
Sovár lelkem mélyébe elmerülve
Kerestem örök igazságokat.

A tudás fénye végre elvakított,
A káprázathoz gyöngé lett szemem ; —
S elvesztettem magam elől az istent,
S nem leltem őt fel többé sohasem.

És mégis büszke öntudattal jártam,
Daczosan fölemelve homlokom ;
Dórén áltattam önmagam, hívén, hogy
Az istent én magamban hordozom.

S egyszer, hogy a templom felé vitt útam, —
Éppen valami ünnep lehetett, —
Kiáradó zsoltárének üté meg
Kufár hangokhoz szokott fületem.

S valami belső, titkos ösztön súgta,
A szent csarnokba hogy lépjek be én ;
Bementem és a hitnek birodalma
Csodás varázsszal tárult fel elém.

Vegyest galambósz aggok, zsönge ifjak,
Morzsolták egyhangún imáikat;
Tekintetükben annyi elfogultság,
És szíveikben annyi áhitat.

S megilletődve álltam s tépelődtem:
— Mily földöntúli boldogság lehet
Annak, ki így el tud feledni itten
Minden küzdelmet, gondot, érdeket.

Kinek a vallás bölcseség, igazság,
És gyarlóságira vigaszt lel itt;
Akit a hit hatalma fogva tarthat
És meg sem érzi rabbilincseit.

Akit az élet harcza porba sújthat,
A hit az újra fölemeli őt;
Ki balzsamírt talál minden sebére,
S a küzdelemhez új reményt s erőt.

S sokáig álltam ott s könyvem kicsordult,
A kétely marta, tépte lelkemet . . .
Hát elveszti az földi boldogságát,
Kinek a hit világa elveszett?! . . .

Budapest.

Körös Mihály.

FELEKEZETI ISKOLÁINK.

Alig van század, mely a zsidóság nagyobb átalakulását látta volna, mint az, a melyben mi élünk. A magyar zsidóból izraelita vallású magyar ember lett. Tagjainvá lettünk ama nemzetnek, melynek közepette élünk, annak műveltsége; gondolkodásmódja áthatotta egész valónkat, annak minden reményében, örömében, és fájdalmában osztozkodunk, a közös hazáért készek vagyunk életünket és vérünket áldozni. Teljesen beleolvadtunk a magyar nemzetbe, magunkévá tettük annak szent történeti tradícióit és még szorosabbá fűzte e kapcsolatot, hogy e haza teljes jogú polgárai gyanánt fogadott keblére. Vallásos tudatunk mellett helyet foglalt a nemzeti műveltség és aggodó lelkekben ama félelem is támadt, hogy a nemzeti összetartozás tudata veszélylyel, sőt háttérbe szorítással fenyegeti a vallásos összetartozás érzetét, a felekezeti életet.

Nem osztjuk ez aggodalmat. A zsidó vallásos életre a megváltozott új idők bizonyára új feladatokat rónak és az ezek felismeréséig elhúzódó átmeneti időszaknak tulajdonítható, ha egyesekben, sőt nagyobb tömegekben is a felekezeti szellem gyöngülése volt észlelhető. A izr. magyar irodalmi társaság létrejötté legjobb

bizonyítéka, hogy ez átmeneti időszakon túlestünk, hogy vallásos feladatainkat össze tudjuk egyeztetni nemzeti feladatainkkal.

A művelt zsidó ember ma már nem szentelheti egész életét kizárólag a szent könyvek tanulmányozásának, de a modern zsidó theologiai irodalom, mely nemcsak szaktudósokhoz fordul nemzeti nyelven, a modern műveltség mezét felöltve fordul hozzánk, fentartva bennünk szent hagyományaink ismeretét, szeretetét, tiszteletét, és felvilágosít bennünket ama vallásos feladatokról, melyek ránk várnak mint a nemzeti kultúra részesei. Így érezzük azután, hogy a megváltozott körülményekhez képest, a vallásos életnek új feladatai hárulnak ránk; de erős vallásos meggyőződés és lelkesedés nem is keletkezhetik, pusztán a hagyományhoz való ragaszkodásból, hanem annak világos felismeréséből, hogy e hagyomány a jelenben megvalósítandó, lelkesedésünket, áldozatkészségünket igénybe veendő feladatokat tűz ki számunkra.

Tudjuk és azért nem szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy a zsidóság mindenkor mily nagy fontosságot tulajdonított iskoláinak, de ma midőn azt látjuk, hogy oly sok szülő, különösen itt a fővárosban bizonyos előszeretettel a közös iskolába küldi gyermekeit, fel kell vetnünk azt a kérdést, vajjon szükség van-e felekezeti iskoláink fentartására?

Azt szokták mondani, a közös iskolák tűzhelyei a felekezeti békeségnek és türelemnek, gyermekeink ugyanazon padokon ülve más vallásúakkal, együtt növekedve fel velük, erős baráti kötelékek származnak köztük, melyek gyakran az egész életen át tartanak;

ledőlnek a felekezeti válaszfalak és ifjúságunk a felnőttek társadalmába is szívesen, előítéletek nélkül befogadtatik. Ez tagadhatatlan és talán sokan bizonyíthatnák ezt saját személyes tapasztalataikból. Nem zárkozhatunk el továbbá ama jogos kívánság elől, hogy honfitársaink szívében, érzületében is el akarjuk foglalni ama helyet, a mely külsőleg hazai törvényeink szerint bennünket megillet, méltányolnunk kell egyúttal ama hazafias gondolkodást is, mely ifjúságunkat nem akarja elzárni a nemzet többi tagjaitól, és ezáltal teljesen a magyar nemzetbe beleolvasztani törekszik.

Sőt még egy lépéssel tovább mehetünk; bátran azt lehet állítani, hogy bizonyos föltételek között a felekezet nélküli közös iskola volna az iskolázás ideálja. Az iskola tulajdonképi feladata a nemzeti művelődés ápolása és fentartása, benne az taníttassék, a mi nemzeti közkinccs, a mi a nemzet összes rétegeit áthatotta, a közös gondolatok amaz összege, a mely a nemzetet összetartja jó és rossz napokban egyaránt. Nyilvánvaló, hogy a felekezetek egyéni életének ápolása nem tartozik a nemzeti közös feladatok közé, hanem első sorban a felekezetek gondja. Ily nemzeti iskola azonban csak úgy jöhetne létre, ha minden felekezet lemondana a maga iskoláiról, ez esetben mi sem maradnánk hátra.

De még más dolog is szükséges. Minden iskolának legelső feladata az erkölcsi oktatás; feladata az ifjúságban szeretetet, lelkesedő tiszteletet gerjeszteni az ősök erkölcsi munkássága iránt, vágyat kelteni e munkásság szolgálatába állva azt fentartani és folytatni. A nemzeti iskolában tehát közös erkölcsi oktatást kel-

lene meghonosítani, mely nemcsak hogy nem sértené az egyes felekezeteket, hanem kötelességének tartaná a legnagyobb tiszteletet ébreszteni az igaz vallásosság minden nyilvánulása iránt és így előkészítené a felekezeti vallásoktatást, sőt feltámasztaná az iránta való szükség érzetét. Ez erkölcsi oktatásnak azonban nem szabad egyedül izolálva állania az iskola többi tárgyai mellett, hanem velük a legszorosabb kapcsolatba hozandó, mert csak így hatja át teljesen a gyermek lelkét. Az ily iskolára nyugodtan rábizhatnók gyermekeinket. Vallásoktatásunk a közös erkölcsi oktatásnak szükségképi folyománya, betetőzése volna és az iskolai erkölcsi oktatás által az iskola többi tanulmányaival a legszorosabb szerves kapcsolatba jutva döntő uralmat gyakorolna a gyermek egész lelki élete felett.

Azonban a két feltétel, a melyektől a közös nemzeti iskola létesülését függőnek véljük, az összes iskolák felekezetnélkülisége és a kötelező közös erkölcsi oktatás, ma teljesíthetetlen. De hisz bizonyára felmerült már az olvasóban az ellenvetés, hogy a törvény értelmében, minden nyilvános iskolában, gondoskodhatik a felekezet a hozzátartozó gyermekek vallásoktatásáról. Tény, de ez a vallásoktatás nem elégíthet ki bennünket. Magában áll, nincs összefüggésben mind ama egyéb gondolatkörökkel, melyekkel a gyermek ideje túlnyomó részében az iskolában foglalkozik, az utolsó órákra szorúl, az iskola főmunkássága mellett mellékessé válik és ezen a vallásoktatók legnagyobb buzgalma sem segíthet. E felekezeti vallásoktatás csak úgy lehetne üdvös, ha mint már említve volt az iskolai közös erkölcsi oktatás előkészítené talaját, lelki szükségletet

keltene iránta. Hogy ily értelmű erkölcsi oktatás, legalább elméletben lehetséges, azt szépen fejtegeti Adler Felix professor, a new-yorki ethikai társulat szónoka,* de megvalósítva valamely nemzet köznevelésében nincs és nem tudni, mikor lesz. Franciaország állami iskoláiban van ugyan kötelező erkölcsi oktatás, de a sajátos politikai viszonyok miatt, habár tervezői nem is szándékozták, ez oktatás nemcsak felekezetnélküli, hanem felekezetellenessé válhatik; az iskolák jó nagy része pedig ott is felekezeti (enseignement libre). A jelen viszonyok között tehát nemcsak felekezeti szempontból szükséges felekezeti iskoláink fentartása, nem mondhatnánk le azokról nagy nemzeti közérdek veszélyeztetése nélkül. A nemzet összességének, mindegy, hogy a nemzettest egyes tagjai ehhez vagy amahhoz a felekezethez tartoznak, de minden nemzetnek szüksége van erős meggyőződésű, mély vallásos érzülettől áthatott fiakra, a kiknek hazafias kötelességeit megszenteli a vallásos érzés. Vallásos közömbösség gyökerében rontja meg a hazafias érzést, mert tönkre teszi az önfeláldozó lelkesedés csiráit, mert lelketlen, önző fajt nevel.

Látjuk tehát, hogy nemzeti szempontból is kötelességünk oly iskoláról gondoskodni, mely egyesíteni tudja a nemzeti művelődés elemeit a lelkesítő hit erejével. Magyar zsidókat kell nevelnünk e hazának és ezt teljes sikerrel csak felekezeti iskoláinkban érhetjük el.

A magyar zsidó iskola munkásai, a mióta a magyar

* Felix Adler, Der Moralunterricht der Kinder. Berlin, Dümmler.

népoktatásügy megalakult, tudatában voltak e kettős feladatuknak, nemzet és felekezet egyaránt elismeri érdemöket és ha e czikk a magyar zsidó iskola feladatait bár csak vázlatosan is tárgyalja, csak azzal menthető, hogy az iskolától távolabb álló, nagyobb közönséghez fordul.

Hogy mikép oldja meg a magyar zsidóiskola első feladatát, mikép vezeti be az ifjúságot a nemzeti irodalom és történeti hagyományok, a magyar föld és népelet ismeretébe, mint más iskolákkal közös feladat inkább az általános tanügy keretébe tartozik. Bennünket jelenleg első sorban az a kérdés érdekel, hogy a magyar zsidó iskola mint szolgálhatja a felekezet érdekét. Nem vezérelnek bennünket szűkkörű felekezeti érdekek. Át vagyunk hatva azon meggyőződéstől, hogy nemzetünk javára szolgál, ha oly magyar ifjúságot nevelünk, mely egyszersmind szívvel-lélekkel ragaszkodik zsidó hitéhez. Érezzük kötelességünket, vallásos kincseinket nemcsak a magunk, hanem az egész emberiség javára megőrizni; Ábrahám hivatása, hogy áldássá legyen a népek között, még nem szűnt meg. Nem szűnt meg különösen hazánkban, mely a nyugati népekhez képest rászorult a vallásos élet bizonyos renaissanceára. Felekezeti vallásoktatásunk által tehát nemzetünk benső vallásos életének felbuzdulását kívánjuk elősegíteni, magyar zsidó műveltség által nemzeti művelődésünket egy új vonással gazdagítani.

E cél elérésére nézve az a kérdés, mit várhatunk iskoláinktól? Meg kell ezt gondolnunk, nehogy olyasmit várjunk iskoláinktól, a mit azok nem teljesíthetnek és viszont igazi feladataikról pedig meg ne feledkezzünk.

Az iskola, az ifjúság iskolája sohasem teremthet új szellemirányokat, belőle reformáció nem indulhat ki, csak őrzője, megóvója, fentartója lehet annak, a mi van. Előbb alakult meg a humanismus, aztán jutott be a klasszikus irodalom az iskolába, előbb alakult meg a vallásos reformáció, azután gondoskodtak, hogy annak szelleme ki ne vesszen a felnövekvő ifjúságban, előbb terjedt a természettudományok vívmányainak általános megbecsülése, azután szorítottunk nekik is helyet az iskolákban.

Ma is mint századok óta a zsidóság főfeladata maradt a szent iratok tanulmányozása. Nincs hivatalos hatóságunk, mely hitünket megszabná, a kutató bölcsek személyes tekintélye, a közmeggyőződés belső ereje tartja fenn vallásos egységünket. Nem szűnt meg a személyes tanulmányozás kötelezettsége, de megváltozott annak módja. Őseinknél egy volt a képzés módja: mindnyájan, modern szóval élve, theologussokká készültek. Nem mindnyájan vitték a tudás egyforma fokára, sokan elmaradoztak, akár mert szellemi erejük, buzgalmuk lankadt, akár külső körülmények sanyarúsága által nyomva, de a cél egy volt. Mert, a mivel azonkívül foglalkoztak, az élet fentartására szolgált, nem volt hivatás, pálya.

Az iskolának (az elemi értem) nem volt tehát más feladata, mint a gyermeket a héber szöveg ismeretébe annyira bevezetni, annyira előkészíteni, hogy képes legyen egész későbbi életét a bölcsek iratainak tanulmányozására szentelni.

Ma ez megváltozott. Mindenkinek van határozott életpályája, hivatása erkölcsi feladat, a theologiai stu-

dium szaktanulmánynyá vált. De a zsidóság létkérdése ma is, hogy minden művelt ember a vallásos tanulmányok eredményeit ismerje, azért van szükségünk nemzeti nyelven megszólaló theologiai irodalomra és a héber szöveg legalább oly ismeretére, hogy ez irodalmat megérthessük.

Századunk tehát új, az előző századokban nem ismert feladatot rótt theologusainkra, szószék és irodalom útján hazai nyelven fejtegetni vallásos nézeteinket, megértetni Szentírásunkat és a vele való foglalkozás szükségét ébren tartani. Nem kétkedem, hogy minden művelt zsidó ember, oly népszerű munkákat, melyek a theologiai kutatások eredményeit vele megismertetik, — tudós apparatus nélkül — szívesen olvassa, mert századunk, melyben oly erős a históriai érzés, nem vallástalan, ha bár a vallásosság másképp nyilvánul is. Az emberekben a legmagasb, legszentebb kérdések iránti érdeklődés sohasem fog megszűnni — csak legyen módjuk ez érdeklődést kielégíteni. Vajjon nem az érdeklődés alkotta-e az izr. magyar irodalmi társulatot, nem ez birja rá a közönséget felolvasásai látogatására?

A megváltozott viszonyokhoz képest, megváltozott a zsidó iskola feladata is. Képesítenie kell az ifjúságot, hogy modern zsidó bölcseink hazai nyelven hozzánk szóló iratait olvashassák és megérthessék, akként kell őket nevelni, hogy e művekkel való foglalkozás lelki szükségletükké váljék. A vallásos oktatás alapját, kell, hogy a magyar biblia képezze. Érdekes e szempontból a tankönyvirodalomra egy rövid szempillantást vetni. Az elsők, kik e szükségletet felismerték, rövid, sovány,

vázlatos bibliai történeteket irtak, mind terjedelmesebb, részletesebbekké váltak e könyvek, a legújabbak nem egyebek, mint a bibliából fordított szemelvények összefüggő összeállítására — pl. Izraél története a pesti izr. hitközség megbízásából írta Stern Ábrahám.

Iskoláinkban mindenütt helyet hódított magának a bibliai történet, de csak mint mellékes, kisegítő tantárgy, át kell ennek alakulnia a bibliának magyar nyelven való tanulmányozásává.

Nagyon messze vezetne, ha a magyar biblia, vagy mondjuk bibliai történet tanításának módjával foglalkoznánk itt, e sorok czélja csak elvi szempontok, nem részletek fejtegetése; a modern pædagógia behatóan foglalkozott e kérdésekkel, mint azt a szíves olvasó e kötet egy másik értekezéséből láthatja.*

A magyar bibliai oktatás feladata a vallásos lelkesedés oly fokú felébresztése, hogy az ifjúságban vágy keletkezzék, magának az eredeti szent forrásnak ismerete után, hogy a héber nyelvi oktatás lelki szükségletté váljék. Erről a régi iskolának nem kellett gondoskodni, de ma szükséges, hogy a szentírás tartalmának ismerete, becsülése készítse elő annak eredetiben való olvasását. Olvastatni pedig nem első sorban az elbeszélő részeket fogjuk, hanem azokat, melyekben erkölcsi vallásos tanai kidomborodnak.

Az ifjúságban a magyar biblia ébreszti a Szentírás eredeti szövege iránti lelkesedést, a felnőtteket a magyar theologiai irodalom tartja meg e lelkesedésben,

* Waldapfel János. A Biblia az újabb neveléstudományban.

készíti a Szentirással való foglalkozásra. Így függ össze iskola és élet.

Azonban már hallom a könnyen felmerülő ellenvetést.

Ha célunk a Szentírás héber szövegének ismertetése, minek akkor a magyar biblia beható tárgyalása, hisz az erre szánt idő csak elvon célunktól, jobb volna ezt az időt és minél több időt a héberre fordítani. Könnyű ez ellenvetést megczáfolni. Műveltségünk magyar, kell, hogy vallásos érzelmeink is e nyelven szólaljanak meg, hogy összefüggésben álljanak azon nemzeti műveltséggel, mely lényünk másik felét teszi. Ha nem gondoskodunk arról, hogy az ifjúság magyar szövegből ismerje meg a Szentírás tartalmát, úgy vallásos műveltségünkre nagy veszély hárulhat.

Ha minden rendelkezésre álló időt kizárólag a héberre fordítanók is, a nyelvbéli nehézségeknél fogva oly szűkkörű, kis tartalommal látnók el ifjúságunkat, melyet a nemzeti nyelven megszólaló sokkal nagyobb terjedelmű tartalom könnyen legyőzhet. Minthogy visszatérni a régihez nem lehet, nem is akarnak, nincs más mód, mint a magyar bibliára alapítani a vallásos lelkesedés felébresztését és ennek segítségével az eredeti forráshoz előhatolni.

A bibliai történetet iskoláinkba azért hozták be, mert átlátták, hogy a héber eredeti alapján szerzett ismeret hiányos, hézagos, ezek pótlása, a részek közötti összefüggés létesítése volt e tanítás célja. Mi többet kívánunk. Míg a régi időben maga az élet feltétlen odaadó tiszteletet ébresztett a Szentírás iránt, sőt nem is ismert más életezést, addig most a bibliai történet —

vagyis a biblia tartalmának fordított szemelvényeken alapuló ismerete — vállalja el e nagy és nemes feladatot. A héber szöveg tárgyalása legszorosabb kapcsolatba hozassék vele, úgy, hogy tárgyalása tartalmilag tökéletesen előkészítve semmiféle tárgyi, hanem csak nyelvi magyarázatot igényeljen. Mit érünk el ezáltal? Sokat. Azt, hogy vallásos tudatunk nem képez egy magában zárt idegen kört, hanem egyesül lelkünk egyéb műveltségi tartalmával; a nemzeti és vallásos elem egymást szorosán áthatja.

Röviden szólva az a feladat, hogy vallásos műveltségünket, modern műveltség keretében tovább is fentartsuk, ezt pedig nem lehet más módon, mint ez új műveltség által nyújtott fegyverekkel.

Figyelemmel kell kísérnünk, miként foglalkozik a modern neveléstudomány a biblia tanításával és ezt értékesítenünk a magyar biblia tartalmi ismertetésében, másodszor át kell ültetnünk a héber nyelv tanításába amaz eljárás módokat, melyeket a philologia alkalmaz a klasszikus nyelvek tanításában. Így érhetjük csak el, hogy világi és vallási tartalom egymást szoros egységben kiegészítik és vallásos tudatunkat a modern nemzeti műveltség keretébe beleilleszszük.

Fejtegetéseinkben leginkább a népiskolára gondoltunk. De a népiskola nagyon tágkörű fogalom. Magában foglalja a falusi, kis- és nagyvárosi iskolákat, pedig ezek mind célra, mind az elérhető eredményre nagyon különböznek egymástól.

A zsidó iskola mindenesetre a népoktatási intézetek között a legmagasabb fokon áll, többnyire városokban van, minden osztály élén egy tanító van; de még ott

is hol az iskola csak egy tanítóval bír, a tanulók kis száma által nagyon elüt a közönséges falusi iskolától.

De legjellemzőbb sajátása, mely által minden más hasonló intézettől elüt, nyelvoktatása.

Az anyanyelven kívül két idegen nyelvet tanítanak benne, egy élő: a németet, egy holtat: a hébert. Ez alkalmat ad a különböző nyelvek összehasonlítására, a magyarral való összevetésre és a nyelvérzék tudatos fejlesztésére. Ép ezért zsidó iskoláink ugyanazon színvonalon állanak (vagy legalább úgy kellene, hogy álljanak) mint a gymnasium alsó osztályai. A zsidó köznép is átlag a műveltség magasabb fokán áll, a zsidó iskolának is magasabb műveltségi igényeket kell kielégítenie, mindnyája valósággal városi iskola. E viszonyoknál fogva a zsidó iskolának nem is elegendő a törvényt szabta 6 év, valamennyit 8 osztályú polgári iskolává kellene átalakítani, mely a tanulókat 6-tól 14 éves korig nevelné. A legtöbb zsidó gyermek az elemi 4 osztály elvégzése után nem az V. és VI. osztályt keresi fel, hanem elvégzi a polgári iskola 4 osztályát, vagy középiskolába megy. Ez legjobban bizonyítja a fent említett átalakítás szükségét. Ily módon nevelt ifjúság annyira magába szívja a vallásos lelkesedést, hogy remélhetőleg az iskola elhagyása után is fel fogja használni a vallásos továbbképzésre szolgáló eszközöket. De természetes, hogy ily eszközökről kell is gondoskodni; esti iskolák, felolvasások, önképző egyesületek, népszerű iratok vannak hivatva az iskola munkáját folytatni.

Ily iskolákat csak művelt tanítói kar által tarthatunk fenn. A mily mértékben nehezebb a zsidó felekezeti is-

kola feladata, oly mértékben szükséges, hogy a zsidó tanító a népiskolai tanítónál szélesebb körű előkészültséggel birjon. Irodalmi műveltségű férfi legyen, ki úgy tudja a héber nyelvoktatást kezelni, mint a gymnasiumi tanár a latint. Nyelvészeti készültsége, kell, hogy felülmulja azon tanítóét, a ki csak anyanyelvén tanul és tanít. A zsidó tanítóképző 4 éve jelenleg erre nem elég és ha most nem is érhető el, de mint jövőben szemmel tartandó czélt kell kitűznünk a tanítóképzés idejének meghosszabbítását. A zsidó tanító középen áll a tudós rabbi és a művelt laikus közönség között. Mert héberül tanít, a tudományos ismeret oly fokát kell elérnie, hogy a tudományos munkásság módszerét ismerje és ha maga nem is önálló kutató, de a tudományos munkákat önállón tudja felfogni. A szaktheológusokon kívül tehát ők képezik első sorban zsidó tudósaink olvasóközönségét és így felekezeti életünkben fontos szerepük van, mint a zsidó vallásos eszmék átértői, fentartói és közvetítőinek.

Jól tudom, hogy eddigi fejtegetéseimben semmi újat nem mondok, sőt megerősítésükre azt hozhatom fel, hogy lényegileg ugyanazon állásponton vagyok, mint a minőt már 50 évvel ezelőtt követett Hochmuth: «Die jüdische Schule in Ungarn» című munkában. Azonban most, midőn a közel jövőben a szervezkedés nagy feladatát kell megoldanunk, szükséges, hogy ne csak a szakemberek, hanem a művelt közönség érdeklődése is a zsidó iskolaügy felé forduljon. Gondoljuk meg, hogy felekezeti és nemzeti érdek egyaránt zsidó iskoláink fenntartása és művelt zsidó tanítói kar felnevelése. Valljuk be őszintén, hogy éppen a tanítók kiképzéseért

felekezeti vajmi keveset tett, a tanítójelöltek felségélyezésére igen kevés áldozatot hozott. Pedig a mit a tanítóképzésért áldozunk, bőven meghozza kamatait; ha gondoskodunk, hogy tanítójelöltjeink, nyomortól nem háborgatva — tanulhassanak, visszafizetik ezt gyermekeinken, kiket rájuk bizunk, hogy lelkes zsidókat és jó magyarokat neveljenek. Remélhető, hogy a vallásos felbuzdulással a művelt zsidóság fel fogja ismerni e téren is rá váró feladatát. És akkor lesznek tanítóink, kik képesek a biblia tanulmányozása iránti vágyat felkelteni, mert maguk is eléggé műveltek, hogy a tudós theologiai irodalmat figyelemmel kísérhessék.

Lesz művelt magyar zsidó közönség, mely örömmel, szeretettel veszi kezébe a szent könyveket és lelkesedéssel olvassa ama magyar segédkönyveket, melyek szent irataink tartalmát neki megmagyarázzák, melyek megértetik vele, hogy mi feladata van vallásunknak a modern műveltség közepette és akkor a zsidó eszmék még tisztábban fognak tündökölni a modern műveltség fényében.

Budapest.

Dr. Málnai Mihály.

PESTALOZZI ÉS A TALMUD TANULÁSÁNAK ÉNEKLŐ MODORA.

Olyanok részéről, kik talmudot soha életükben nem tanultak s csak véletlenül jutottak abba a helyzetbe, hogy alkalmuk volt egy «talmud órát» végighallgatni, gyakran intézik hozzánk a kérdést: vajjon miért énekel az, ki talmudot tanul? Persze, mivel a talmud ismeretlen volta következtében magának a tartalomnak agy-remes rejtelmeket tulajdonítanak, szinte természetes, hogy valami különös misztikus erőt képzelnek az énekben is, mely a talmudtanulást kíséri, a miért azután vérmes reményű várakozásukban mintegy csalódással fogadják a választ, mely nem tartalmaz semminémű leleplezést, hanem a talmud tárgyi természetének s tanítási módszerének megfelelő magyarázatot ad. Talmudot tanulnia kellett az illetőnek, hogy kellően megértse és méltányolhassa a belső áthatottságot, melylyel az előadó vagy a tanuló a feltűnő kérdéseket, a meglepő válaszokat, a szellemes ellenvetéseket s a váratlan következtetéseket annyira egybeolvasztja saját gondolkodásával, hogy ama logikai formák hangos ellenmondása nem is történhetik máskép, mint az énekléshez hasonló hangmodulációval.

De a talmudtanulás éneklő módszerének oka nem

egyedül abban a túlélénkségben rejlik, melylyel a tanuló belemélyed a tárgyba, hanem az ősi zsidó pædagogia egyik legbecsesebb maradványát tekinthetjük a módszerben. Nemcsak a tanulás elevensége adott éneklő modort a tanuló hangjának: öntudatos volt az éneklés s mintegy hathatós és föltétlen eszköze az ősi zsidó didaktikának.

Hiszen az éneklő módszer bizonyos nemétől legmodernebb iskoláink sem idegenkednek. Tapasztalhatjuk ezt mindazon alkalomkor, a midőn az egész osztályt egyszerre felelteti a tanító; pl. midőn az osztály tanítás előtt és után együtt imádkozik, midőn a gyermekcsereg az egyszeregyét mondja el a tanító taktusütése mellett, vagy midőn karban ismétli az osztály a biblia fordítását, s egyik gyermek a másikat túlkiabálni igyekszik. Mindez távol esik ugyan a tulajdonképi éneklő módszertől, de igen jó eszköz a tanító kezében annak a megítélésére, vajjon a gyermekek közül az illető anyag nem tudása következtében ki zavarja meg az osztály kórusának harmónikus felelését. Azonban határozott éneklő módszerre vall az, a mit csak négy évvel ezelőtt láttam Sz—d kitünő zsidó iskolájának második osztályában, a hol a leánykák a tanítónő ügyes dirigálása mellett a tizparancsolatot, sőt még a magyar nyelvtani szabályokat is ritmikus ütemekben énekelték el. Bár a modern pædagogia nem követeli meg ezt a módszert, sőt mindinkább távolodik tőle, de tagadhatatlan a tény, hogy a gyermekek sokkal könnyebben elmézik és inkább tartják meg emlékezetükben azt, a mit határozott számú ütemekbe osztva ritmikus hanglejtéssel tanultak meg. Ez okból történt, hogy még a hetvenes években

is hazai iskoláinkban minden tárgyat versbe szedve tanítottak.

Honnan vette eredetét s miből fejlődött e módszer?

Pestalozzi volt a modern pædagogia történetének tén az első, ki a szemléltető oktatásban nemcsak a látási érzéket foglalkoztatta, hanem lehetőleg az összes érzékek által nyert benyomásoktól tette sikeressé a tanulás eredményét. «Wie Gertrud ihre Kinder lehrt» című munkájában mindenek fölött a látási és hallási érzék foglalkoztatását sürgette s szemléltetés alatt nemcsak azt érti, a mit látok, hanem azt is, a mit hallok; valamely tárgynak ismerete akkor vésődik mélyen elmembe, ha nemcsak látom a tárgyat, de a hozzá fűzött gondolatokat szavakban kifejezve hallom is. Egy lépéssel tovább haladva, a különbség folytán, mely a beszélő s éneklő hang közt létezik, arra az eredményre jutott, hogy a ritmikus ütemű hangokon való közlés a legalkalmasabb az ismeretek elsajátítására.

Új volt a módszer, maga a mester csak próbálkozott vele, s így nem volt csoda, ha iskolájáról azt írta tanítványa Ramsauer János: «Kurze Skizze meines pædagogischen Lebens» című munkájában, hogy a zürzavaros lárma, folytonos kiabálás s éneklés szinte lehetlenné tette a tanulást.

Pestalozzinak s vele a XVIII. századnak új volt e módszer s feltalálóját bámulattal s ünnepléssel környezték. De vajjon tényleg új volt-e azon módszer? Bizony nem. A zsidó pædagogia talajában tizenhét századon át meggyökeresedett már akkor s értékes gyümölcsöket termelt a hangos s éneklő tanítás módszere.

A talmudi kor pædagiájának a nyilvános tanítás-

nál könyvek nemléte és a «szájbeli hagyomány» következtében természetesen a szóbeliségre kellett szorítkoznia. De ha a tanításnak hangos közlés alapján kellett történnie, úgy az eredménnyel teljes magándiligenciának is főkélléke gyanánt a hangos tanulás tekintetett.

«Negyvennyolcz követelménytől függ az eredményes tanulás: Készség a tanuláshoz, figyelmes hallgatás, *ajkak illesztése*, stb.» (Aboth VI. 6.), mely utóbbi alatt a magyarázók szerint részint a hangos tanulás, részint a tiszta kiejtés értendő. Bizonyos, hogy a talmudi kor didaktikájában a tiszta kiejtés kérdése megelőzte a hangos tanulás iránti követelést. Mert az a körülmény, hogy minden tanítás alapját a Szentírás képezte, melynek szövege azonban csupa mássalhangzó-ból állott, holott a magánhangzókat csak későbbi időben pótolták a pontozással, föltétlen szükség gyanánt követelte meg az egyes szavaknak lehető legtisztább kiejtését, minthogy esetleges helytelen kiejtés megváltoztathatta a szó értelmét is.

Hogy minő súlyt fektettek az ősök a szentírás tanításánál a tiszta kiejtésre s pontos olvasásra, legjobban bizonyítja a talmudnak törvényerőre emelt hagyományos magyarázata, mely szerint Isten maga rendelte el: «úgy tanítsátok gyermekeiteket tórára, hogy azt helyesen olvashassák (Berakhoth 13. b.). Ezen fölfogás minél könnyebb megvalósítására vonatkozik a Rábá nevében közölt hagyományos törvény (B. Bathra 21. a.): Ha 25 gyermek van a városban, úgy tanítót kell részükre alkalmazni, ha 50-re rúg a gyermekek száma, úgy két tanítót kell fogadni; de ha csak pl. 40 gyer-

mek van, úgy a rendes tanítón kívül egy Rés-Dukhánát is kell alkalmazni, kinek — Rási magyarázata szerint — ugyanazon feladata volt, mint a mai correpetitoroknak, avval a különbséggel, hogy a Rés-Dukhánának jelen kellett lennie az egész tanításnál, a gyermekekkel együtt hallgatta a tanítót, kinek módszere alapján tanította meg a rendes tanítási időn kívül a gyermekeket a tárgyalt leczkének folyékony elmondására. Mert fontos pædagogiai elvnek tekinthették azt, hogy nem elég, ha a gyermek csak megértette a tárgyat, hanem valóban tudni csak akkor fogja, ha folyékonyan képes el is mondani. Ezért nem szabadott a tanítónak szakadatlanul csak haladniok, hanem addig kellett ismételtetni az anyagot, míg a tanuló folyékonyan el nem tudta mondani (Erubin 54. b.).

A talmudi kor tanítási és tanulási módszerének fejlődése fázisai pontosan meg nem állapíthatók, de igen valószínű, hogy a tiszta kiejtés követelése s vele kapcsolatban a gyakorlati tapasztalat vezette a talmud tanítóit arra a meggyőződésre, hogy csak hangosan való tanulás által vésődik az elsajátított ismeret a tanuló elméjébe. Erubin 54. a. lapján beszéli el a talmud, hogy midőn Berúrija asszony észrevette egy tanulón, hogy magába mélyedve csendesen tanul, komolyan figyelmeztette, hogy tanulmánya csak akkor lesz emlékeztében maradandó, ha hangosan tanul. Sámuel mondá egyszer Jehuda rabbinak: «ha a tanultakat mélyen akarod emlékedbe vésni, akkor nyisd ki szádad, s úgy olvassál, úgy tanulj». Eliézer rabbinak pedig volt egy tanítványa, ki sohse tanult hangosan és három év alatt mindent elfelejtett. A hangos tanulásról közölt ezen

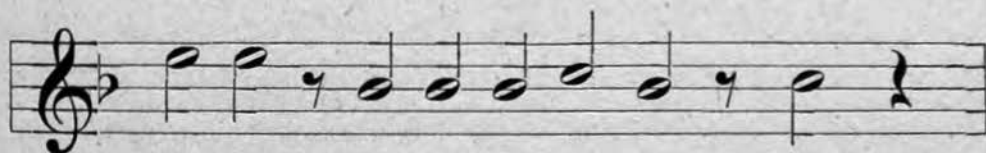
hagyományos elbeszélések alapján került törvénykönyveinkbe a szabály: A ki fülével is hallja azt, a mit tanul, megtartja tudományát, azonban, a ki csöndesen tanul, az hamar feled. (Majmuni Hilhkoth Talmud Thora III. 12. és Jóreh Déa 246. 22.)

A pædagogiai érzék magas fokú gyakorlati fejlettségére vall a tanulás éneklő modorának alkalmazása, a miről csak annyit tudunk, hogy tényleg létezett már a talmudi korban, de vajjon mikor vette kezdetét, az ki nem mutatható. A szigorúan alkalmazott hangos tanulás és tanítás mellett elkerülhetetlen volt a szójhagyomány élénk diszkussziójában foglalt kérdés, felelet s ellenvetésnek megfelelő hangmoduláció, de bizonyos, hogy ezen kívül határozott dallamnak is kellett léteznie, a mire a talmud megjegyzése vonatkozik (Megilla 32. a.): «A ki a Szentírást dallam nélkül olvassa és a Misnát éneklés nélkül tanulja, arról mondja a próféta: «Én is adok nekik törvényeket, melyek nem válnak javukra». A Misna éneklését a Tószafóth úgy értelmezik, hogy: «Kívülről tanulták a Misnát» — vagyis tágabb s későbbi értelemben véve a talmudot — «azért énekelve tanulták, hogy jobban emlékezetben maradjon». Profiát Duran nyelvtudós a XIV. század második feléből, «Máaszé Éfod» cz. munkájának 21. lapján (ed. Friedländer és Kohn) az eredményes tanulás eszközeiről s módjairól értekezvén, hangsúlyozva az éneklő módszert, a mely úton nemcsak könnyebben tanulunk, de emlékező tehetségünk is jobban erősödik, fölemlíti a «régieket», a kik a Misnát énekelték s tanulmányaikra olyan Misna kéziratokat használtak, a melyek a szentíráséhoz hasonló *hangjegyekkel* voltak ellátva.

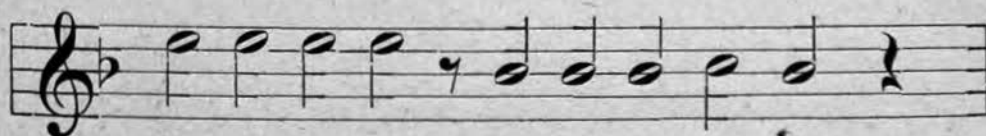
De arra nézve, hogy a talmudtanulásnál alkalmazott éneklés nemcsak a tárgynak megfelelő véletlen hangmoduláció volt, hanem valóban didaktikai eszközül használt öntudatos éneklés is létezett, az eddig felsorolt adatokon kívül igen érdekes bizonyítékot találunk a XVI. században élt és kitért Gerson «Talmudischer Jüdenschatz» című munkájában. Nevezett munkája, mely Helmstattban 1614-ben jelent meg, s mely nem más, mint a Talmud Szanhedrin része Chélek fejezetének német fordítása, bevezetésképpen előadja a talmud keletkezését, tárgyalásainak módját s a következővel fejezi be: *Sonsten ist fast der gantze Thalmud in Frag und Antwort beschrieben und wird von den Juden auff diese weise gesungen*

Fraw wie gebt jr die He - ring? umb drei

Pfen-nig, das ist zu theu - er umb

ei - nen Pfen-ning? das ist zu wohl - feil

da - rumb umb zweue Pfen - ning.

Úgy látszik tehát, hogy a XVI. században még meg volt a zsidóság köztudatában, hogy a talmudot énekelni kell, a mi, ha nem lett volna didaktikai okokból öntudatos, úgy Gerson bizonyára nem fáradozik avval, hogy kótába rakja, a mi különben — az ügyetlen monotonitást tekintve — nem is igen sikerült neki. Mindenesetre azonban érdekes adalék a zsidó pædagógia történetéhez s kiegészítésül szolgálhat az előbb fölsoportolt adatokhoz, a melyek bizonyítják, hogy a hangos és éneklő tanulás módszerének föltalálója távolból sem Pestalozzi, hanem már előtte legalább is tizenhét évszázadon át gyakorlatban levő szigorú követelménye volt a zsidó tanítás módszerének.

Ma is énekelve tanulják a talmudot. De ezen ének már csakugyan nem didaktikai követelmény s nem is öntudatos, hanem csak a talmud tárgyi természetének megfelelő hangmoduláció.

Somogy-Csurgó.

Dr. Venetianer Lajos.

AZ ÖRÖK ZSIDÓ MONDÁJA A MAGYAR IRODALOMBAN.

Közismeretű a jeruzsálemi zsidó vargának, Ahasvérnak históriája, a ki háza kapujából tovaűzte az ott megpihenni akaró Jézust s rárivallt, hogy siessen oda, a hová kell, t. i. a Golgotára. Jézus így felelt: «Én itt meg akarok állani, de néked menned kell egész az ítélet napjáig». Így fogta meg Ahasvért az örökélet átka, s kezdődött szüntelen bolygása.

Néphit és művészi képzelet egyaránt kiszínezték ezt az evangéliumi eredetű mondát; költői ihlet s ponyvairodalom sokféle változatban dolgozta fel; az többnyire allegorizálta, emez pedig csodás valóságnak hirdette az örök zsidó sorsát. A néphit minden csodás események hőségé avatta Ahasvért, de a tarka külső alatt bizonyos czélzat rejlik, határozott eszme domborodik ki. A népkönyveken *vallásos* tendenzia vonul át, hogy Ahasvér az evangéliumi elbeszélések igazságát hirdesse, mint örök tanú, a ki Jézust ismerte, érezte hatalmát, s ezt elmondja a Jézus istenségét nem hívőknek, a zsidóknak megtérítésére.

Tehát a bolygó zsidó bűnhődése nem pusztá végigkószálása a világnak, hanem térítő út a föld körül.

Ily irányú népi termékek halomszámra írótak külö-

nösen Németországban. Ugyanott a műköltészet is bőven foglalkozott a tárgygyal, melyet allegorizált s ennek révén több nagy eszmét magyarázott belé. A modern költőnél Ahasvér az életundornak a kifejezője, melyet a földi dolgoknak soha végső célhoz nem jutó forgása ébreszt az örök vándorban. — Máskor meg a pesszimiztikus világnézet képviselője, hogy az élet hitvány, mert öröm s élvezet csak röpke álom, a földi lét folytonos enyészés, váltakozása a születésnek s elmúlásnak; az életben szüntelen munkáját látjuk a halálnak, tehát nem érdemes élni; ezt vallja *Lenau* Ahasvérje, kinek halálvágya a vanitatum vanitas-életfilozófiából ered. — *Hamerlingnél* Ahasvér az emberiségnek személyesítője, mely örökké él, munkál, halad, tökéletesbedik. E szerepben Ádám s Faust mellé sorolható.

Az örök zsidó mondája majd az egész világot bejárta, a mint hogy minden mese — legalább csirájában — nemzetközi jelleggel bir. A magyar költészet is felkarolta a tárgyat.

Arany János «Örök zsidójának» *Tovább, tovább!* refrainje hatalmas erővel fejezi ki tárgyát; de a költeménynek főnevezetessége, hogy az teljesen *subjektív*. Tudvalévő, hogy Arany szüntelen óhaja volt a *független nyugalom*, melytől élte boldogságát remélte, s melyért annyi sokat epedt. Kivánsága sokáig meddő volt, s így az ő örök zsidójának kinlódása magának a költőnek belső zaklatottságát, nyugtalan, hányt-vetett pályáját jelenti; az örök zsidó nem más, mint az ő független nyugalomát hiába kereső Arany János.

«S melyet hazud a sivatag,
Mind délibáb: tó és patak;
Gyümölcs unszol, friss balzsamú:
Kívül arany, belül hamu. . . .

Tovább! tovább!

A külső jólét hazug s muló; rang, hírnév csak csillogó máz, mely alatt keservesen vergődik a lélek; Tovább, tovább, el az élet háborító zajából békés, elégedett állapotba, melyben «Szegény szive: előbb-utóbb majd megpihen», s a költő igaz ihlete csöndesen dolgozhatik. — Vörösmarty «Ifjúkori kísérletei» közt írt a bolygó zsidóról, de ez csak gyöngé tervezet.

Legújabb feldolgozása a tárgynak Bartók Lajos szép verse, «Ahasvér». Itt egész természetes értelme van a történetnek. Ahasvér halálvágya a legszörnyűbb átkokat mondatja vele, mert

«Élnie, élnie kell,
Hurcolni öröklét végzetes átkát! . . .»

Az óceántól, szirénektől, a golftól esdekli halálát. S mindezt mért teszi «az ég s föld bujdokló hontalana?» Érti bűnét:

«Mert megtagadék
A keresztje alatt kidülötől
Egy percz pihenést padomon . . .
Mert megtagadék egy percz pihenést! . . .»

Ime, egész híven, a monda szellemében hangzik e költemény; tartalma emlékeztet Schubartnak Ahasvérjára, ki szintén a legpusztítóbb csapásokat keresi,

imádkozza le magára — hasztalan. De míg Schubartnál engesztelő befejezést találunk, addig Bartók bolygó zsidója enyhülés nélkül hurczolja tovább az élet terhét.

Végül álljon itt egy népmese, melyben mondánk nyomait véltem fölfödözni. Az Arany-Gyulai-féle gyűjtemény I. kötetében áll a mese: «A Jézus Krisztus egyszer, midőn szent Péterrel együtt a földön járt, kelt, igen megéhezett. Betértek hát egy öreg vargához, s kértek, hogy adjon valamit enniök. A varga kiment a konyhába, s nemsokára egy tál lúdaprólékos kását, szép puha fehér kenyeret és egy kulacs bort hozott be. Jézus és szent Péter asztalhoz ültek, s minthogy igen éhesek voltak, hozzá is láttak amúgy magyarosan, úgy, hogy mikor az asztal mellől felkeltek, csak itt-ott volt belőle a tál fenekén. Mikor aztán el akarnak menni, Jézus azt mondja az öreg vargának: No te szegény ember, a mért ilyen jól tartottál, három kérésedet beteljesítem; kérj, a mi tetszik! A varga azt kívánta, az elsőt: hogy a lúdaprólékos kása s a fehér czipó az asztaláról soha el ne fogyjon; a másodikat: hogy a kulacsából a bor soha ki ne fogyjon. Ekkor szent Péter odaugrik a varga mellé, rángatja ruháját, súgja neki: «az örök üdvességet! az örök üdvességet!» *De a varga nem hallgatott reá, hanem a harmadikat azt kívánta: hogy örökké éljen. . . .* Utoljára annyira megöregedett, úgy összetöpörödött, hogy csak akkora volt, mint egy töpörtő. Megunta hát végtére nagyon az életet, próbált mindenképen meghalni, felakasztotta magát, kútba ugrott, de biz ott csak nem halt meg. . . . Az öreg varga elment a pokolba, kérte az ördögöket, hogy ereszszék be; de biz azok nemhogy befogadták volna, inkább elostorozták a

pokol kapujából, azt mondták, hogy náluk nincs helye. Az öreg varga otthagya az ördögöket; a pokol kerítése mellett volt egy nagy cserfa, felment arra. Jött egy kis szél, lefúta a sárga levelet a fáról, s az a vargával együtt beesett a pokol kerítésén belül. Így jutott az öreg varga utoljára a pokolba.»

A mesének két mozzanata bizonyít: hogy egy vargáról van szó, ki örökéletet óhajt, s meg is kapja — büntetésül; majd megbánva botorságát, *keresi a halált, de a földön nem találja*. Továbbá ne felejtsük, hogy félig-meddig vallásos ok idézi elő az öreg vargának boldogtalanságát: hogy megvetette az örök üdvösséget, azért jött rá örök élet, örök kín.

E néhány vonatkozás legalább valószínűnek mutatja az említett föltevést.

Budapest.

Kecskeméti Ármin.

ŐSZI HANGULAT.

Szeliden hinti árnyait az este,
És messze tájon félhomály borong,
A bibor légben ájtatos morajjal
Alvó fűszálak estimája zsong.

Oly mély a csönd ; oly altató az alkony,
Mikép ha zöngne halkszavú zene, —
Talán ez est a nyárnak búcsuzása,
S a gólyák, fecskék szállanak vele.

Valami óhaj, mondhatatlan érzés
Hevíti lángra ifju életem,
Valami vágyás, mondhatatlan égő
Hálóba fogja álmodó szívem :

Ha majdan egykor mélyebb lesz az este,
Leszáll körém az őszidői csönd,
Ha majdan egykor szállanak a vágyak
Mint fecskék serge most a légbe' fönt :

Szivemben árnyak, őszhajak hajamban,
Szememben bágyadt alkonypir lobog,
Én Istenem ! majd fogytán az időnek,
Ha éltem lassan lefelé robog :

Óh áldj meg engem ilyen alkonyattal,
Amelyet még a nyár bearanyoz,
Amelybe még az ifjukorból emlék
Húnyó sugárként áldva átragyog —

Ne lássak záport, könnyeket omolni,
Mint őszi estén hull a permeteg. . . .
De lássak messze, messze láthatáron
Csak napsugárt, csak biboros eget.

Zsolna.

Kiss Arnold.

A PATRIÁRKHÁK ALAKJAI A KÖZÉPKOR KÉPÍRÁSÁBAN.

A képzőművészetek mindenütt azon eseményeket dolgozták föl, a melyekben egy-egy költői vonás rejlett. A görög mythológiának félhomályba burkolt alakjai, a szentírás eseményei, a melyeken kimondhatatlan báj ömlik végig, az összes korok képírásának valóságos kincsesbányái voltak. Homér és a biblia, mondavilág és történelem voltak ama források, a melyekből festők és szobrászok szüntelenül meríthettek. A szép, melynek feltüntetése a képzőművészetek feladata, itt az évszázadoktól körülsugározva jelent meg és egy új, nem sejtett világot nyitott meg az alkalmas tárgyat kereső képírásnak. Jéfeth új lakhelyet keresett, és letelepedett Sem sátraiban. A formáiban megmerevedett ókori művészet egy új, éltető elemet keresett, és megtalálta azt a bibliában, melynek elbeszélései átjárták az aggkórban szenvedő antik képzőművészetet és föllevenítették és megifjították azt.

Csakhogy ez a kísérlet, bármily igénytelen is volt magában véve, magyarázatra szorult. Az egyház, mely a középkor folyamán a szellemi élet összes megnyilatkozásait hatalmába kerítette, csakis oly alkotásokat engedett meg, a melyek nem ellenkeztek az ő felfogásá-

val. Tudomány és költészet, művészet és irodalom az egyház felügyelete alatt állottak, és a merev dogmatizmus ónsúlyként nehezedett a művészetekre. Hogy ez az akadály Európa szellemi fejlődését mily károsan befolyásolta, arról a középkornak szellemileg meddő századai tanúskodnak. De hogy a képzőművészetek mennyit szenvedtek az egyházi felfogás rabigája alatt, azt láthatjuk ama körülményből, hogy képírás és szobrászat csaknem egy egész évezreden keresztül nem hozott létre nagyobb szerű alkotásokat. Csak a tizenkettedik század vége felé bontakozik ki a képírás azokból a bilincsekből, a melyekbe az Athos hegyi kolostor kánonja vetette.

Mindamellettt már az ó-keresztény műemlékek között is találunk olyanokat, a melyek tárgyaikat a bibliából merítették; csak hogy az egyház szigorú felfogása itt is érvényre jut, és az alakok merev mozdulatlansága ellentétben áll ama erőteljes fölfogással, mely a biblia elbeszéléseit jellemzi. A kereszténység első századaiban, a midőn az új hit még nem volt eléggé megszilárdulva, a katakombák nyirkos falain próbálkozik meg a képírás, mely tárgyait a bibliából meríti; később, a midőn Nagy Konstantin alatt a kereszténység államvallás lesz, a türelmetlenség üti föl fejét. A képüldözés, mely a keletrómai birodalomban óriási mérvet öltött, dermedt szél módjára semmisíti meg a művészetek gyöngé hajtásait. De az üldözésnek eme sötét korszakában ép úgy, mint a szabad fejlődés idejében, a biblia egyaránt nagy befolyást gyakorolt a keresztény képírásra. A ki tudja, hogy valamely festménynél mily fontos szerepet játszik a tárgy megválasztása, a ki

tudja, hogy egyes képek, tárgyaiknál fogva, százezreket ragadtak vad lelkesedésre, csak az fogja kellőképp méltányolhatni azt a befolyást, a melyet a biblia gyakorolt a keresztény képírássra.

Különös összetalálkozása a körülményeknek, hogy ugyanazon jelenetek, a melyek a középkor zsinagógái költészetében előszeretettel vannak feldolgozva, hogy ugyanazon jelenetek lelkesítették a művészeteket is alkotásra. Az Akéda, mely liturgiánkban oly fontos szerepet játszik, számtalan változatban lép föl a képírásban, és a törzsapák életét a képzőművészetek ezernyi formában örökítették meg. Nem lesz érdektelen kísérlet, ezt a tárgyat zsidó szempontból megvilágítani és közelebbről szemügyre venni ezen kísérletek legkiválóbbjait. Előre bocsátom, hogy kimerítő ismertetésre a rendelkezésemre álló hely korlátoltsága miatt igényt nem tartok és hogy csak ama alkotásokkal akarok behatóbban foglalkozni, a melyeket a francia forradalomig — eddig terjed szerintem a középkor — hozott létre a képírás.

*

A tizenharmadik századig csak ritkán találjuk a patriárkhák alakjait a képírásban. Ezen korszaknak művészi tevékenysége a mozaik képírássra és a kolostorokban dívó miniature-festésre szorítkozott. Az emlékszerű képírás csak ritkán talált alkalmas feladatot, de ott, a hol talált, mint például a parmai baptistérium falfestményeiben, ott a pátriárkhák alakjaival is találkozunk. Azt a jelenetet örökítette itt meg a névtelen művész, a melyben Ábrahám a három angyal látoga-

tását fogadja. Az egész még a byzanci formalizmus hibáit mutatja föl, de már tárgyánál fogva is kellemes kivételt képez e kor festményei közül, a melyek tárgyaikat a legendák homályos, érthetetlen világából merítik.

Az olasz renaissance, mely a költészet terén nyilatkozott meg először, rövid idő alatt átesapott a művészetek terére is. Építészet, szobrászat és képirás az antik minták nyomán új életre ébredt és nemcsak forma, de tárgy dolgában is mind tökéletesebb és gazdagabb lett. Kezdetben csakis az új testamentum eseményeit és a szentek mondakörét ölelték föl, és csak később, a mikor a fejlődő művészetekre mind nagyobb feladatok váraoztak, fordultak a biblia felé is. Mózes életének egyes jeleneteivel találkozunk a leggyakrabban, de mellette föllépnek a pátriarkhák is. Így például a florenczi baptistériumban az a gyönyörű jelenet, a mely Izsák fölláldozását tünteti föl, és a melyben fenség és poézis bájos összhangban folynak össze.

A sixtusi kápolna, a mütörténet remekeinek eme gazdag tárháza, a melyet még többször fogunk fölkeresni, egyik falán Jákob törzsapánkat örökítette meg, a mint Ráchellel találkozik. Úgy, mint ezen kor valamennyi festményén, úgy itt is minden olasz, az alakok, azoknak ruházata és mozdulata, a melyek azon kor nobilijaitól kölesönözvék; de a hang, a melyen a művész ezen festményében hozzánk szól, egyszerű, hatalmas és meggyőző. Ilyen lehetett az apai házból bujdosó ifjú, a mint a távol idegenben rokon szívet talált. *Sandro Boticelli*, a végét járó quattrocentonak eme kiváló művésze festette e képet. Mellette nem szabad

megfeledkeznünk *Benozzo Gozzoliról* sem, a ki a pisai Campo Santóban a patriárkhák életét egy 22 nagy falfestményből álló cyclusban mutatja be. A Nóé-tól József-ig terjedő kort öleli föl e sorozat, a mely a legkimerítőbben dolgozza föl azt a tárgyat, a mely bennünket itt foglalkoztat. Vegyük bár szemügyre a szüretelő Nóé jelenetét, vagy a Rebekkával találkozó Eliézer bájos csoportját, mindenütt látni fogjuk azt, hogy a művész el akarta érni azt a mély hatást, a melyet a biblia elbeszélései bennünk keltenek. Hogy ez sikerült-e neki vagy nem, az oly kérdés, a melyre egykönnyen nem lehet felelni, de hogy az egész sorozatot nemes egyszerűség jellemzi, az nem tagadható.

Örök kár, hogy *Lionardo da Vinci*, az összes korok leggeniálisabb művészeinek egyike, egyetlen festményének tárgyát sem merítette a bibliából. Annál gyakrabban fordult a cinquecontónak másik szellemóriása, *Michel-Angelo* az ó-testamentomhoz, a melynek kimagasló mozzanatait szoborművekben és festményekben örökítette meg. Csakis oly hatalmas, sem korlátot nem ismerő, sem a feladat nagyságától vissza nem rettenő művészi egyéniség, a minő a Michel-Angeloé volt, vállalkozhatott arra a hatalmas feladat megoldására, hogy a biblia elbeszéléseit, Izraél történetét a világteremtéstől kezdve egész a sibylláig, egy kápolna mennyezetén megörökítse. A már említett sixtusi kápolnában van e nagy, emberfölötti feladat megoldva, és a patriárkhák hatalmas alakjai, életüknek egyszerű, de magasztos jelenetei itt méltó művészre találtak. Mintha a biblia szelleme ébredt volna új életre a halhatatlan művész ecsetjében, a ki szobrokat faragott és

képeket festett. Noha nem tartozik jelen feladat körébe, mégis szükségesnek tartom itt fölemlíteni Michel-Angelo legnagyobb szobrászati alkotását, a II. Gyula pápa sír-
emlékére készült Mózes-szobrot, mely jelenleg a S. Pietro in vinculis templomban látható. Ezt a szobrot csaknem mindenki ismeri és azért azt hiszem, nem lesz nehéz dolog a művész patriárkháiról magának fogalmat alkotni, a melyek a kápolna mennyezetén néma fenségben trónolnak.

A biblia, a mely egyszerű eszközökkel óriási hatást ér el, Michel-Angelőban méltó interpretátort talált. Mert az ő alkotásai is ép oly hatalmasak, a mint egyszerűek, az ő műveiből is a tiszta meggyőződés hangja szól hozzánk.

Michel-Angelo kortársa, *Andrea del Sarto*, az Akéda jelenetét festette meg. E kép jelenleg a drezdai képtár legbecsesebb művei közé tartozik. Ábrahám tiszteletet parancsoló alakja, a mint bizalomtellen emeli szemét az ég felé, abban a borzasztó pillanatban, a midőn az apai szeretet és az Istenbe vetett hit vívnek egymással tusát, megkapó hűséggel és a meggyőződés szent erejével van feltüntetve. Látszik, hogy a művész nem egy közönséges szinpadi jelenetet akart megörökíteni, hanem egy oly mozzanatot, a melynek ethikai alapja van, és a melyben a lelki nagyság magasztos példája van kifejezve.

Raphaelo Santi szintén többször fordult a biblia elbeszéléseihez. És noha ama stanzákban, a melyek Urbino nagy szülöttének világhírét megalapították, a biblia történeti jelenetei nincsenek feldolgozva, mégis ott találjuk a stanzákban a három patriárkha alakját,

a melyek formai tökélyük által válnak ki. De a loggiákban, melyeknek kifogyhatatlan gazdagságú diszítése Raphael ecsetje alól került ki, ott találjuk az egész biblia illusztrációját, az ú. n. Raphael-féle bibliát. Kár, hogy ezen festményeket nem maga a művész dolgozta ki, hanem nagy elfoglaltsága miatt tanítványára, *Giulio Romanora* bízta a kivitelt. Minthogy azonban a vázlatok a mestertől valók, és egyes alakokból Raphael lángszelleme sugárzik elénk, ezen műveket bizvást sorozhatjuk az ő alkotásai közé. Különös figyelmet érdemel azon részlet, a melyen Ábrahám van feltüntetve, a midőn a két bűnös városért könyörög. Noha a színezés már kissé tarka, az egész kompozíczió mégis az a végtelenül finom báj ömlik végig, a mely a nagy művész összes alkotásait jellemzi. Ezen báj mellett ott találjuk a nyugodt méltóságot is, mely az agg patriárkha tiszteletet parancsoló alakját dicsfény gyanánt környezi.

Az olasz képírók közül még *Guercino* említendő meg, a ki Hágár elűzésének jelenetét festette meg. A háttérben Sárát látjuk, arcának vonásai kíváncsiságot árulnak el. Az előtérben Ábrahám jóságtól sugárzó arckifejezéssel és pátriarkhához illő méltóság-tesztes mozdulattal adja áldását Hágárnak, a kinek arcza féktelen daczczal néz Ábrahámra. Csak ha ez arczot látjuk, csak akkor fogjuk föl, miért nem türhette Sárá az ő házában ezt a daczos szolgálót. A kép, mely a milánói Brérában függ, a XVII. századból való, a midőn egész Olaszországban hanyatlófélben volt a képírás. De itt még egyszer fölragyog a nagy múlt és a hanyatló olasz festészet utolsó nagy alkotása e festmény, — egy

hatalmas symphonia elhaló akkordja, a mely lelkünkbe még soká visszacseng.

A *spanyolok*, a kiknek művészete a tizenhetedik században érte el virágzásának tetőpontját, két nagy művészt mutatnak föl, Velasquezt és Murillót. Az első azt a jelenetet festette meg, a melyben a hűtelen testvérek adják tudtúl atyjuknak József meggyilkolásának álhírét, és hazug állításuk bebizonyítására, megmutatják neki a széttépett és vérbe mártott köntöst. A kép a madridi Escorialban van, és a legjobban jelképezi a zsidóság sorsát Spanyolországban. Ott, a hol biztonságban érezte magát, mintha az atyai házban volna, a hűtelen testvérek eltaszították őt maguktól, letépték róla a diszes köntöst és embertelen eljárásukat a történelem ítélőszéke előtt azzal mentik, hogy «József szétlön tépve». De a műkritika ne keressen szimbolumokat egyes képekben, a melyeknek elérése nem képezte a művész célját, de a spanyol zsidóság gyászos sorsa e kép megbeszélésénél sokkal élénkebben tolúl emlékezetünkbe, hogysen tökéletesen elzárkózhatnánk ezen különös hatás alól. Van még Murillótól is egy nagyobb, a patriárkhák életéből meritett festmény, a mely Jákob és Ézsau találkozását tünteti föl. És noha Murillo többi egyházi festményeiben épen nem árul el mélyebb pszichológiai tanulmányt, noha az ő ecsetje alól többnyire légies, a lelkesedéstől átszellemült alakok kerülnek ki, itt mégis oly kiváló alkalom kínálkozott neki a két testvér ellentétének kidomborítására, hogy nem zárkózhatott el ezen felfogás elől. Jákob bizalommal tekint ugyan Istenhez, de azért meglátszik rajta, hogy ő nem az az ember, a ki ellentállás nélkül adná meg

magát a mogorva Ézsaunak, ha ennek eszébe jutna fegyvert ragadni a testvér ellen.

A *Németalföld* képirása, a mely a Van Eyck testvérek alkotásaiban nyilatkozik meg először hatalmasan, szintén gyakran fordult az ó-testámentomhoz, de különösen a patriárkhák történetéhez alkalmas tárgyért. A genti oltárkép külső lapján, mely a kereszténység világhatalmát akként ábrázolja, hogy az «Agnus Dei» imádására mindenünnen összesereglenek a nemzetek, szintén helyet kaptak a patriárkhák. Igen furcsa és a művész történeti tudományát nem a legkedvezőbb színben mutatja föl az a körülmény, hogy pápák és püspökök, németalföldi patriciusok és lengyel mágnások, olasz nobilek és spanyol hivalgók között a három patriárkha orientális tipusa is megjelenik a bárány imádására, de ez az anachronizmus megbocsátható a keresztény művészeknek. Mert a mint igaz és a történelem tényei által megerősített az az állítás, hogy a kereszténység leg-hívebb szimboluma az ártatlan, szelid bárány, ép oly igaz az is, hogy ennek imádására a többi népek seregében a patriárkhák is megjelentek.

Úgy, mint Olaszországban, úgy a Németalföldön is láthatjuk, hogy a leghatalmasabb művészi egyéniség előszeretettel fordult a biblia eseményei felé. Úgy, mint ott Michel-Angelo, úgy volt itt *Rembrandt* van Rijn a κατ' ἐξοχήν bibliai festő. Az ő hatalmas, szinte erőszakos művészi egyénisége, mely minden egyes feldolgozandó tárgyban egy problémát látott, a biblia markáns elbeszéléseiben találta a néki legjobban megfelelő tárgyat. Azonkívül volt Rembrandt egyéniségében valami, a mi a zsidósághoz vonzotta őt. És ha

nincs is bebizonyítva, hogy közte és Spinoza között az a benső baráti viszony állott fenn, a melyről néhány műtörténeti kézikönyv tanuskodik, mégis tudjuk, hogyan vélekedett Rembrandt a zsidókról. Azon arczképeken, a melyek egyes rabbinusokat ábrázolnak, Rembrandt nem elégedett meg az egyszerű portraittirózással, hanem oly alakot mutat be, a mely egy egész történeti múltat foglal magában. Ezen alakok mindegyike nem egy atom a világtörténelem tengerében, hanem egy történeti eszmének képviselője, egy nagy múltnak megtestesítése a jelenben. És ezért nincs művész, a ki oly mélyen hatolt volna be a biblia szellemébe, a ki oly meggyőző hangon tudná ecsetelni a biblia eseményeit, mint Rembrandt. Ő nem látja a bibliát az egyházi felfogás szemüvegén keresztül, az ő patriárkhái nem azért lépnek föl, hogy évezredekkel előbb hirdessék a kereszténység igazságát, ő egy nagy nép dicső történetének hatalmas alakjait akarja bemutatni. Neki a biblia elbeszélései már magukban véve elegendőek arra, hogy művészileg feldolgoztassanak, és szerinte nem szorul mentségre az a festő, a ki tárgyat a bibliából meríti. Ezért nem éri el senki, még Michel-Angelo sem azt a fokot, a melyen Rembrandt bibliai tárgyú festményei állanak, a melyek közül csak kettőt akarok itt fölemlíteni. Az egyik az Akédah jelenete a pétervári Ermitageban, még azon korból való, a midőn a mester művein az aranysárga alaptonus uralkodott. A másik festmény Rebekka és Izsák első találkozását tünteti föl, és a clair obscur korából való. Az esti szürkület homálya, a melybe még visszarezg a lehanyatló nap bíbor fénye és a kelő hold ezüst sugára,

a művész legsikerültebb alkotásai közé tartozik. Maguk az alakok, tartásukban és mozdulatukban nyugodt, néma fenséget mutatnak.

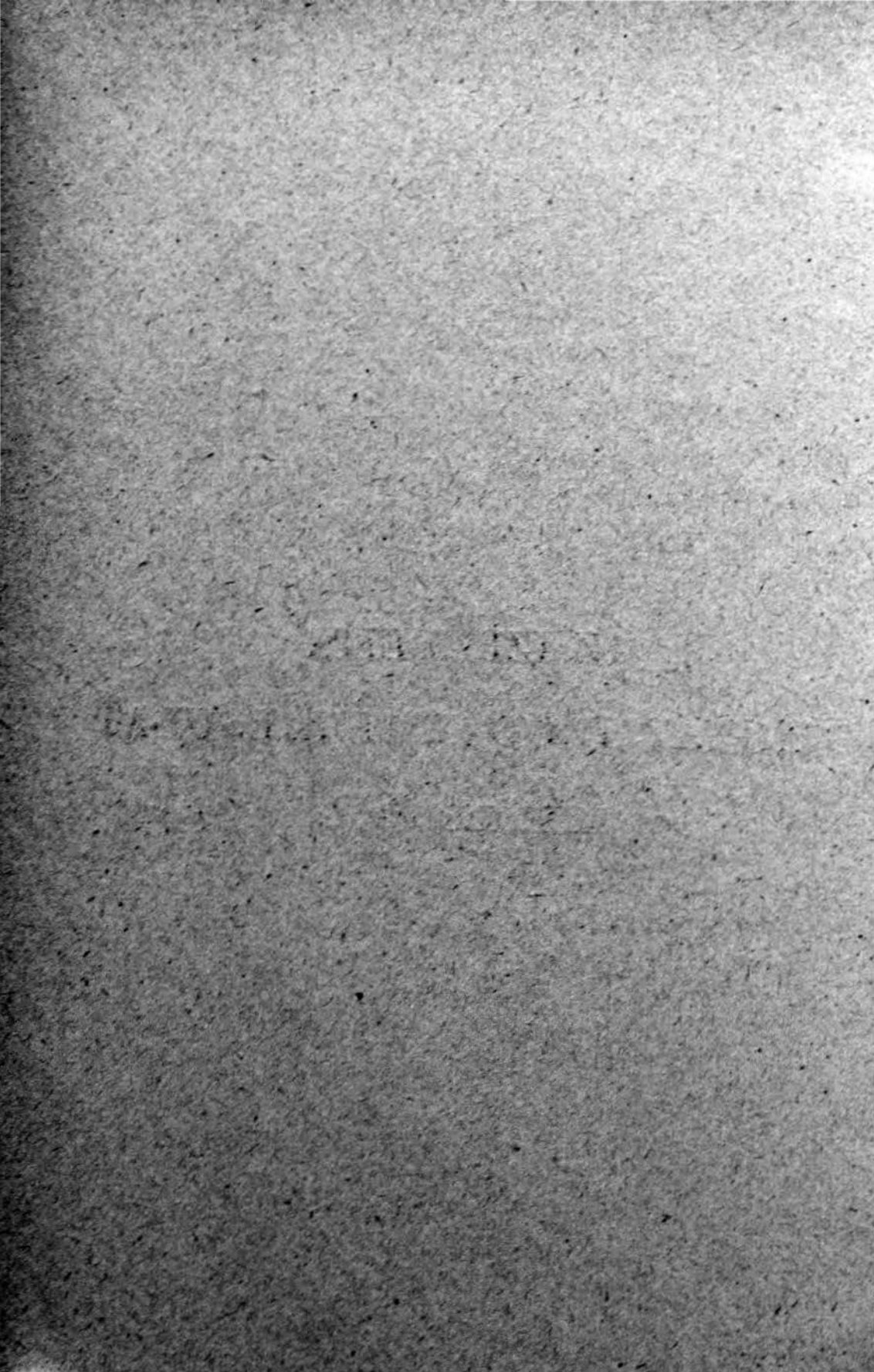
A francia festők közül többen fordultak festményeikben a patriárkhák életéhez. *Nicolas Poussin*, a ki a tizenhetedik század elején virágzott, és *Claude Lorrain*, ugyanezen század végén, több jelenetet festettek a patriárkhák életéből. Különösen az első, a ki az úgynevezett hősies tájképek által tűnt ki, a melyeken a tájképi háttér uralkodik ugyan, de azért a cselekvés is kellőképp érvényre jut, Jákob és Lábán találkozásának drámai momentumát dolgozta föl, kissé édeskés modorban ugyan, de mindvégig nemes egyszerűséget őrizve meg. Több erő és igazabb, meggyőzőbb hang szól *Salvator Rosa* bibliai festményeiből, a ki a nagy olasz mesterek drámai erejét ébreszti új, bárha csak igen rövid életre.

A francia forradalom, mely a középkort az újkortól elválasztja, a képzőművészetekben is határt képez, ha az egyes korok szigorú elkülönítése itt egyáltalában lehetséges. Itt kezdődik az újkor művészete, a melynek megbeszélése már nem tartozik feladatunk körébe. De az újkornak kifogyhatatlan gazdagságú eseményei között is gyakran fordul a képirás a biblia elbeszéléseihez, és régi tárgyat és új erőt merit ama castaliai forrásból, mely a biblia eseményeiből a képzőművészetek számára buzog.

Misslitz.

Dr. Goldschmied Lipót.

AZ IZRAELITA
MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT
MŰKÖDÉSÉRŐL.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat működéséről titkár, a társulat igazgatósága nevében a választmány 1895. évi október hó 16-án tartott igen látogatott ülésében a következő **jelentést** terjesztette be, melyet a társulat t. tagjainak szíves tájékozására ime itt közlünk:

Tisztelt választmány!

Mult évi november havában tartott ülésünk alkalmával azt a reményünket nyilvánítottuk önök előtt, hogy felekezetünk közjogi állása nemsokára biztosítva és vallástestületünk belső rendjének szilárd alapja hova-előbb felépítve lesz. Jeleztük, hogy ezen események bekövetkezése társulatunk működésére is a legüdvösebb kihatással lesz.

Hitfelekezetünk egyenjogusítása immár ténynek tekinthető, és a mi szervezeti alkotmányának czélszerű kiépítését illeti, e tekintetben a felekezet illetékes képviselői már a közel jövőben döntő lépésekre határozzák el magukat. És minthogy hitfelekezetünk szellemi életében általában véve nemesebb felbuzdulás jeleit észleljük, erős az a hitünk, hogy nincsen messze az az idő, melyben társulatunk sikeres munkája számára és eszméinek elterjedésére szélesebb és gondosabban ápolt tér nyílik előttünk.

Addig is, míg a társulat alkotásának a felekezet szervezéséhez kötött reménységei valósággá válnak, szerény egyesületi hatáskörünkben azon törekszünk, hogy a fejlődés akadályainak leküzdése mellett hitfelekezetünk szellemi átalakítására irányuló céljainkat megközelítsük. És midőn önöket ma itt a legmelegebben üdvözljük, kérjük önöket, hogy a kezdet nehézségeivel küzdő társulatunk munkájának becsét *buzgóbb közreműködés* által emelni, érdekeit saját körükben minél inkább előmozdítani méltóztassanak.

I.

Tisztelt választmány!

A *Szentírás fordítása* kétségtelenül egyike a társulat legkiválóbb feladatainak. Ezen vallási és nemzeti szempontból egyaránt kiváló fontosságú ügy állásáról a következőket jelentjük: Mult évi november 21-én a biblia-fordítás ügyének szervezése iránt tett és a tisztelt választmány által elfogadott javaslatunk a gyakorlatban helyeseknek nem bizonyultak.

A biblia-szerkesztő-bizottság egybealkotásának, valamint a fordítás bírálatának módja a munka menetét szerfelett megnehezítette, olyannyira, hogy a kontemplált eljárás mellett a magyar biblia kiadása beláthatlan időkre maradt volna. A szerkesztő-bizottság munkáját mindjárt kezdetben megakadályoztatta az a körülmény, hogy egyik tagja, főt. dr. Löw Immanuel úr a voltaképeni szerkesztési munka megkezdése előtt, sajnálatunkra, a bizottságból kivált és az irodalmi bizottságban viselt alelnöki tisztéről is lemondott.

E lemondás visszavonása iránti tárgyalások eredményre nem vezettek. Nehezítette ezenfelül a bizottság helyzetét az a körülmény is, hogy a társulat elnöke sokoldalú elfoglaltsága folytán a munkában részt nem vehetett. Mindezekhez járult még, hogy a késedelmesen visszaérkezett bírálati ívek észrevételek helyett egész új fordításokba vagy magyarázatokba bocsátkoztak. A nélkül, hogy a felmerült zavaros helyzetet részletesen ismertetnénk, egyszerűen utalunk arra, hogy az igazgatóság folyó október hó 7-én tartott ülésében a munka egyszerűsítése és az alaposág hátránya nélkül való gyorsítása szempontjából elhatározta, hogy a biblia-szerkesztés munkájával dr. *Bacher* Vilmos és dr. *Krausz* Sámuel urak bizassanak meg olyképen, hogy a bírálatok bekívánását a már megállapított elvek figyelembe vétele mellett saját belátásuk szerint intézzék. Az igazgatóság az ülésen jelen volt jeles tudósunknak, dr. *Bacher* Vilmos úrnak, a ki a fáradságos munka vezetésére vállalkozott, a szent ügy iránt már eddig is tanúsított ritka buzgalmaért és teljes odaadásáért jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést szavazott. Meg vagyunk győződve, hogy dr. *Bacher* Vilmos úr az eddigiekben is hű és buzgó munkatársa, dr. *Krausz* Sámuel tanár úrral egyetemben e nagyfontosságú munkát a lehető legrövidebb idő alatt befejezi. És minthogy az igazgatóság a tisztelt választmány által megerősített abbeli határozatát, hogy a megállapított fordítási szövegnek egységes, helyes és tárgyyszerű nyelvezet szempontjából való átvizsgálásával dr. *Bánóczy* József úr bizassék meg, változatlanul fentartani kívánja, bizvást reméljük, hogy e vállalkozásunkat siker fogja koro-

názni. Miért is kérjük a tisztelt választmányt, hogy az igazgatóság ily értelmű javaslatát magáévá tenni szíveskedjek.

II.

Mint *társulati kiadvány* csak egy mű, az «Évkönyv» jelent meg, melyet dr. *Bacher* Vilmos és dr. *Mezey* Ferencz szerkesztettek. Társulatunk tagjai és a sajtó a legmelegebben fogadták a művet, mely számos tudományos, társadalmi és szépirodalmi cikk mellett a társulat hivatalos közleményeit is magában foglalta. Az igazgatóság a szerkesztőknek fáradságukért és a szerkesztői díjról való lemondásukért köszönetet szavazott, felkérvén őket, hogy a f. évi «Évkönyv» szerkesztését is vállalják el. A második «Évkönyv» chanukka alkalmával jelenik meg. Az Évkönyvnek szánt dolgozatok a szerkesztőkhöz küldendők.

A társulat kiadásában megjelenik továbbá ez évben *Schill* Salamon tanár úr fordításában Philo «Legatio ad Cajum»-a és dr. *Krausz* Sámuel tanár úr átdolgozásában «A talmud erkölcs és illemtana» czímen (Derech Erecz tractatus). E két művet is még ez év folyamán megküldjük a társulat tagjainak.

Ezenfelül dr. *Kecskeméti* Lipót úr «Zsidóság története» czímen kétkötetes munkát ajánlott fel a társulatnak kiadásra. A társulat igazgatósága örömmel fogadta ez ajánlatot, mert a beérkezett kitünő munkarészek és tervezet a bekívánt illetékes birálat szerint nagybecsű munkának ígérkezik.

Végül tárgyalásokat folytatunk egy arra hivatott fiatal tudósunkkal az iránt, hogy *Graetz* történeti művét a

tudományos kutatások újabb eredményeinek megfelelően és különös tekintettel hazánk zsidóságának történetére, átdolgozza. Az eredményről lesz szerencsénk annak idején jelentést tenni, valamint arról a szintén tárgyalás alatt lévő programról is, melyet a társulat irodalmi bizottsága a legközelebbi kiadványokra nézve kidolgozott.

III.

Az általunk kitűzött *pályakérdések* közül «Az európai zsidóság fennálló szervezetének ismertetése és méltatása» címűre a pályázat határideje 1896 márczius hó 31-én, a «Valamely hazai zsidó hitközség történetének népszerű megírása kútfők alapján» címűre a határidő 1895. évi december hó 31-én jár le. Reméljük, hogy e pályázatok eredménnyel járnak és hogy kiadványaink száma ily módon is mielőbb szaporodni fog.

Újabb *pályakérdések* kitűzése iránt legközelebbi választmányi ülésünkön fogunk előterjesztést tenni.

Utolsó választmányi ülésünk alkalmával *Tencer* Pál úr érdemes tagtársunk egy társadalmi úton megszerzendő 1000 frtnyi pályadíjat ajánlott fel oly célból, hogy társulatunk a *Budapest területén fennálló izraelita hitközségek történetére* pályakérdést hirdessen. A választmány e nemeslelkű ajánlatot mély hálával elfogadván, *Tencer* Pál tagtársunk ez érdemben a napirend szerint javaslatot fog tenni.

IV.

A nyilvános felolvasások szervezése iránt a mai ülés folyamán lesz szerencsénk külön előterjesztést tenni. E helyen csak azt jelentjük, hogy a fővárosban a felolvasásokat már megkezdettük:

F. é. márczius 2-án dr. Kohn Sámuel úr «Zsidó régiségek», márcz. 18-án dr. Kármán Mór úr «A próféták etikájáról», márcz. 28-án dr. Blau Lajos úr «A kiválasztás eszméjéről», ápril 4-én dr. Weiszbürg Gyula úr «Zsidó utazók a XII. században» cím alatt tartottak felolvasást. Válogatott közönség hallgatta a felolvasásokat, melyeket a felolvasó-asztalra helyezett és az előadás befejezése után felnyitott *kérdőszekrény* útján felvetett kérdések felett megindult eszmecsere is élénkített. Az igazgatóság a közbejött hosszú nyári szünet folytán csak legutóbbi ülésében jutott abba a helyzetbe, hogy a felolvasók iránti elismerés tekintetében intézkedjék. A pesti izr. hitközség nagyérdemű előjárósága úgy a felolvasók, valamint a társulat egyéb gyűléseinek megtartására termeit a legnagyobb készséggel engedte át, miért is részére ez alkalommal is mély köszönetünket nyilvánítjuk, kérvén önöket, hogy ennek mai jegyzőkönyvünkben kifejezést adni méltóztassanak.

V.

Gazdasági ügyeinkről, jelesül f. é. költségvetésünkről és pénztárunk helyzetéről külön jelentést terjesztünk a t. választmány elé. Kérjük önöket, hogy a tár-

gyalandó költségvetést, mely szorosán a társulat viszonyaihoz alkalmazkodik, elfogadni szíveskedjenek.

VI.

Tisztelt választmány!

Kegyeltes érzéssel idézzük ma emlékezetünkbe *Sváb Sándor* alapító tagunk elhunytát. Társulatunk e derék tagjával, a ki felhívásunkra azonnal első jötevőink közé lépett, a tipikus magyar zsidók egyik legnemesebbike dőlt sírba.

Fájdalmasan érezzük még dr. *Klein Gyula* ó-budai főrabbi elhalálózását, a ki társulatunk alakításában melegen részt vett. És midőn ez elköltözöttek emlékére áldást kívánunk, kérjük önöket, hogy emléköket jegyzőkönyvileg megörökíteni kegyeskedjenek.

Végül, mint már említettük, az irodalmi bizottság alelnöki tisztének megüresedése folytán a bizottság megfelelő kiegészítése válik szükségessé. Ezenkívül dr. *Mezey Ferencz* társulati titkár f. é. október 7-iki ülésünkben lemondott tisztségéről. Az igazgatóság e lemondás bejelentését mély sajnálattal vette, erre nézve külön tárgyalások megindítását kívánta, de mivel titkár elhatározását visszavonhatlannak tekinti, azt a t. választmánynak alapszabályszerű eljárás végett bejelentjük. Mindezek után kérjük a t. választmányt, hogy ezen jelentésünket tudomásul venni és a napirend szerinti ügyekben intézkedni méltóztassék.

Budapest, 1895 okt. 16-án.

Az igazgatóság nevében:

dr. Mezey Ferencz,
társulati titkár.

A választmány e jelentést, mely a társulat működésére vonatkozó tudnivalókat nagyjában magában foglalja, tudomásul vette és az abban foglalt javaslatokat határozatokká emelte.

Ezen felül tudomásul vette a társulat pénztárnokának a társulat vagyoni viszonyaira vonatkozólag tett jelentését változatlanul elfogadván, a gazdasági bizottság által megállapított alább következő **1895. évi költségvetést.**

Fedezet :

Áthozat 1894. évről	---	---	---	11293.10	
Levonva törzsvagyon	---	---		3900.—	7393.10
2 új pártoló tag befizetése					200.—
Rendes tagok befizetése (az első ¾ évben befolyt 2519.63 frt)					3400.—
Kamaton	---	---	---		500.—
					Összesen 11493.10

Szükséglet :

Nyomtatványok, postadíjak, stb.					400.—
Kezelési és pénzbeszedési költség					200.—
Pályadíjakra 1894-ben	---	---		750	
" 1895-ben				750	1500.—
Bibliafordítás 1894-ben	---	---		900	
" előkészítés				100	1000.—
Felolvasásokra	---	---	---		500.—
Kiadványokra	---	---	---		2000.—
Egyenleg mint maradvány					5893.10
					Összesen 11493.10

Törzsvagyony:

1894. deczember 31-én	---	---	3900	frt
1894-ben befolyt	---	---	400	«
			Összesen	4300
				frt
Maradvány 1895-ben	---	---	5893	« 10 kr.
			Összesen	10.193
				frt 10 kr.

Ezután *Tencer* Pál választmányi tag tett jelentést arról, hogy a «*Budapest területén fennálló izraelita hitközségek történeté*»-t tárgyaló pályamunkára felajánlott 1000 frtos pályadij együtt van. E jelentést nagy tetszéssel fogadták és úgy a lelkes gyűjtőnek, valamint a nemes adakozóknak köszönetet szavaztak. A kérdéses pályázat 1896. évi június hó 30-iki lejáráttal már hirtetve is van.

A **felolvasások** ügyében a vidéki tagok szives közreműködése lett kikérve. Társulati elnök egyébiránt ez érdemben külön is fog intézkedni.

Ugyanezen ülésen **Székely** Ferencz társulati pénztárnok a választmány zajos tetszése közben nyomatékos megokolással a következő **indítványt** terjesztette be:

«Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a millennium alkalmából kiad egy művet «Magyar Zsidó Okmánytár» czím alatt.

Ezen mű magában foglalná mindazon törvényeket, királyi rendeleteket és egyéb történelmi jelentőségű okiratokat, a melyek alkalmasak a magyar zsidóság polgári jogviszonyainak, községi életének, közgazdasági és kulturális fejlődésének megvilágítására, — még pedig lehetőleg a magyar állam legelső kezdeteitől egész a mai napig. Kezdődnek tehát Árpád-kori okmányokkal és végződnek a receptionalis törvénnyel.

Tekintve az idő rövidségét, e célból külön háromtagú albizottság küldetik ki, mely a társulati titkárral karöltve, egyrészt az anyag megszerzésére, másrészt annak egy hivatott szakíró által történendő feldolgozása iránt teljhatalommal intézkednék.»

Az indítvány elfogadtatott s a további teendőkkel az igazgatóságot bízták meg.

A dr. *Lów* Immanuel rabbi úr lemondása folytán megüresedett irodalmi bizottsági alelnöki tisztségre egyhangulag dr. *Klein* Mór nagybecskereki rabbit, az ily módon betöltendő irodalmi bizottsági tagsági tisztségre pedig dr. *Neumann* Ede nagykanizsai rabbit választották meg.

Dr. *Mezey* Ferencz titkári tisztségéről való lemondásához számos marasztató felszólalás és kérelem dacára szóbelileg kifejtett okoknál fogva továbbra is ragaszkodván, — a választmány azt mély sajnálattal vette tudomásul és a lelépő titkárnak önzetlen, buzgó munkásságáért jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést szavazott. A megüresedett titkári állásra közfelkiáltással dr. *Bánóczy* József lett megválasztva.

A jövő évi közgyűlés a milleniumra való tekintettel **díszülés** lesz.

Midőn a társulat ügyeiről e néhány szóban megemlékezünk és a társulat képviselőitnek valamint tagjainak neveit tartalmazó tagok jegyzékeket alább közöljük, van szerencsénk a nyert megbizáshoz képest a jelen — utasítás szerint a múlt évinél rövidebbre szabott — «Évkönyv»-vel együtt a társulat még két kiadványát t. tagjainknak megküldeni.

AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSU- LAT KÉPVISELETE.

I. ELNÖKSÉG.

- Elnök:* Dr. Kohn Sámuel, rabbi.
Társelnök: Dr. Weinmann Fülöp, kir. tanácsos.
Titkár: Dr. Bánóczi József, igazgató.
Pénztáros: Székely Ferencz, bankigazgató.
Ellenőr: Pfeifer Ignác, háztulajdonos.
Ügyész: Dr. Halász Frigyes, ügyvéd.

II. IGAZGATÓSÁG.

Dr. Kohn Sámuel, rabbi, elnök. *Dr. Weinmann Fülöp*, kir. tanácsos, társelnök. Választott tagok: *Dr. Kármán Mór*, egyet. tanár. *Dr. Réthy Mór*, műegyetemi tanár. *Dr. Rosenberg Sándor*, aradi rabbi. *Dr. Bacher Vilmos*, tanár, mint az irodalmi bizottság elnöke. *Dr. Klein Mór*, nagybecskereki rabbi, mint az irodalmi bizottság alelnöke. *Schweiger Márton*, keresk. tanácsos, mint a gazdasági bizottság elnöke. *Dr. Stiller Mór*, ügyvéd, mint a gazdasági bizottság alelnöke. *Dr. Bánóczi József*, tanítóképezdei igazgató, mint titkár. *Székely Ferencz*, takarékpénztári igazgató, mint

pénztáros és *Pfeifer Ignác*, háztulajdonos, mint ellenőr.

III. IRODALMI BIZOTTSÁG.

- Elnök*: Dr. Bacher Vilmos, tanár.
Alelnök: Dr. Klein Mór, rabbi, N.-Becskekerek.
Jegyző: Dr. Krausz Sámuel, tanár.
Tagok: Dr. Bánóczy József, igazgató.
 Dr. Kármán Mór, egyet. tanár.
 Dr. Neumann Ede, rabbi, N.-Kanizsa.
 Schill Salamon, tanár.

IV. GAZDASÁGI BIZOTTSÁG.

- Elnök*: Schweiger Márton, keresk. tanácsos.
Alelnök: Dr. Stiller Mór, ügyvéd.
Jegyző: Dr. Farkas Emil, ügyvéd.
Tagok: Leopold Sándor, birtokos, Szegzárd.
 Dr. Neumann Antal, ügyvéd.
 Sternthal Adolf, földbirtokos.
 Weisz Berthold, gyáros.

V. VÁLASZTMÁNY.

A) *Budapesti tagok*:

1. Dr. Bacher Vilmos, tanár.
2. Dr. Bánóczy József, igazgató.
3. Dr. Bárón Jónás, egyet. m. tanár.
4. Dr. Blau Lajos, tanár.
5. Dr. Chorin Ferencz, orsz. képvis.
6. Dr. Farkas Emil, ügyvéd.

7. Dr. Goldberg Rafael, rabbi.
8. Dr. Halász Frigyes, ügyvéd.
9. Dr. Kayserling M., rabbi.
10. Dr. Kármán Mór, egyet. tanár.
11. Kornfeld Gyula, orsz. tanítóegy. eln.
12. Körösi József, stat. hiv. igazgató.
13. Dr. Krausz Sámuel, tanár.
14. Dr. Marczali Henrik, egyet. tanár.
15. Dr. Mezey Ferencz, ügyvéd.
16. Dr. Mezei Mór, orsz. képviselő.
17. Dr. Munkácsi Bernát, tanfelügyelő.
18. Dr. Neumann Antal, ügyvéd.
19. Ifj. dr. Neumann Sándor, ügyvéd.
20. Pfeifer Ignác, háztulajdonos.
21. Pollák L., rabbi.
22. Dr. Radó Antal, író.
23. Dr. Réthy Mór, műegyet. tanár.
24. Dr. Rosenberg Gyula, orsz. képvis.
25. Schill Salamon, tanár.
26. Dr. Schiller Zsigmond, szerkesztő.
27. Schön Dávid, tanár.
28. Dr. Simon József, ügyvéd.
29. Stern Ábrahám, isk. igazgató.
30. Sternthal Adolf, földbirtokos.
31. Dr. Stiller Bertalan, egyet. tanár.
32. Dr. Stiller Mór, ügyvéd.
33. Szabolcsi Miksa, lapszerkesztő.
34. Szatmári Mór, szerkesztő.
35. Székely Ferencz, bankigazgató.
36. Tenczer Pál, író.
37. Dr. Visontai Soma, orsz. képviselő.

38. Wolfner József, gyáros.
39. Weisz Berthold, gyáros.
40. Dr. Weiszburg Gyula, s. rabbi.

B) *Vidéki tagok:*

1. Dr. Bakonyi Samu, ügyvéd, Debreczen.
2. Dr. Bárány József, rabbi, Kecskemét.
3. Dr. Bernstein Béla, rabbi, Szombathely.
4. Büchler P., rabbi, Moór.
5. Dr. Eisler Mátyás, rabbi, Kolozsvár.
6. Elfer Jakab, rabbi, Heves.
7. Dr. Feldmann József, rabbi, Czegléd.
8. Dr. Fischer Mihály, rabbi, Zombor.
9. Dr. Flesch Ármin, rabbi, Mohács.
10. Friedmann Ármin, hitk. elnök, Újpest.
11. Hahn Adolf, tanár, Székesfehérvár.
12. Dr. Halász Ignác, egyet. tanár. Kolozsvár.
13. Dr. Kardos Albert, tanár, Debreczen.
14. Dr. Kecskeméti Lajos, főorvos, Kecskemét.
15. Dr. Kecskeméti Lipót, rabbi, Nagyvárad.
16. Dr. Kelemen Adolf, rabbi, Pancsova.
17. Dr. Klein József, rabbi, Marczali.
18. Dr. Klein Mór, rabbi, Nagy-Becskerek.
19. Lázár Soma, Keszthely.
20. Leopold Sándor, Szegzárd.
21. Dr. Löw Immanuel, rabbi, Szeged.
22. Dr. Löwy Mór, rabbi, Temesvár.
23. Dr. Neumann Ede, rabbi, Nagy-Kanizsa.
24. Dr. Perls Ármin, rabbi, Pécs.
25. Dr. Pillitz Benedek, orvos, Veszprém.

26. Reich Márton, birtokos, Kalocsa.
27. Várhelyi dr. Rózsa Izsó, ügyvéd, Szeged.
28. Dr. Rosenberg Ede, rabbi, Ó-Kanizsa.
29. Dr. Rosenberg Sándor, rabbi, Arad.
30. Rosenthal Nándor, hitk. elnök, Veszprém.
31. Dr. Roth Adolf, orvos, Liptó-Újvár.
32. Schreiber Ignác, Győr—Bécs.
33. Schwarz Jakab, rabbi, Csáktornya.
34. Seltmann Lajos, rabbi, H.-M.-Vásárhely.
35. Sichermann Mór, nyomdatulajdonos, M.-Sziget.
36. Dr. Sonnenfeld Bernát, ügyvéd, Vágújhely.
37. Steinfeld Antal, földbirtokos, Debreczen.
38. Sternthal Salamon, földbirtokos, Temesvár.
39. Dr. Ungar Simon, rabbi, Szegzárd.
40. Dr. Vajda Béla, rabbi, Abony.

VI. ÖTTAGÚ SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁG.

1. Adler Lajos, nagykereskedő, Budapest.
2. Deutsch Sámuel, háztulajdonos, Budapest.
3. Ehrlich Mózes, földbirtokos, Budapest.
4. Fleischmann Ede, nagykereskedő, Budapest.
5. Budai Goldberger Bertalan, nagykereskedő, Budapest.

VII. A VÁLASZTMÁNY TAGJAI ALAPÍTÓ TAGSÁGI JOGON.

(Alapsz. 15. §.)

1. Gelsei Gutmann Vilmos, kir. tanácsos, Nagy-Kanizsa.
2. Kohner Zsigmond, földbirtokos, Budapest.

3. Schweiger Márton, keresk. tanácsos, Budapest.
 4. Sváb Károly, főrendiházi tag, Budapest.
 5. «Néh. Sváb Sándor alapítvány» képviselője, Budapest.
 6. «Néh. Hatvani Deutsch Bernát alapítvány» Hatvani Deutsch József képv.
 7. A nagy-kanizsai izr. hitk. alapító tag egy képviselője.
 8. A nagyváradai izrael. hitk. alapító tag egy képviselője.
 9. A pesti izr. hitk. alapító tag egy képviselője, képv. Adler Lajos előljárósági tag úr.
 10. A pesti chevra kadisa alapító tag egy képviselője, képv. Reusz Károly.
 11. A szabadkai izr. hitközség alapító tag egy képviselője.
-

AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT TAGJAINAK NÉVJEGYZÉKE.

I. ALAPÍTÓ TAGOK.

Özv. Hatvani Deutsch Bernátné, Budapest.	Pesti Chevra-Kadisa. Pesti izr. hitközség.
Gelsei Guttmann Vilmos, N.-Kanizsa.	Schweiger Márton, Bpest. Sváb Károly, Budapest.
Kohner Zsigmond, Bpest.	Özv. Sváb Sándorné, Bpest.
Nagykanizsai izr. hitközség.	Szabadkai izr. hitközség.
Nagyváradai izr. hitközség.	

II. PÁRTFOGÓ TAGOK.

Dr. Chorin Ferencz, Bpest.	Steinfeld Antal, Debreczen.
Löwy Mór, Budapest.	Steinfeld Mihály, Debreczen.
Dr. Rosenberg Gyula, Bpest.	Sternthal Adolf, Budapest.
Báró Schossberger Henrik, Budapest.	Sternthal Salam., Temesvár.
Schreiber Ignác, Bécs.	Dr. Stiller Bertalan, Bpest. Weiss Berthold, Budapest.

III. PÁRTOLÓ TAGOK.

Adler Lajos, Budapest.	Beck Dénes, Budapest.
Aradi izraelita hitközség.	Braun W. Arnold, Merán.
Bacher Emil, Budapest.	Breitner Zsigmond, Bpest.

Deutsch Sámuel, Budapest.
Ebenspanger Lipót, Nagy-
Kanizsa.

Ehrlich Mózes, Budapest.
Néhai Frank Antal, Bpest.
Tószegi Freund Fer., Bpest.
Tószegi Freund Salamon,
Budapest.

Garai Károly, Budapest
Hartenstein Zsigm., Bpest.
Kecskeméti izr. hitközség.
Kohner Ágost, Budapest.
Megyeri Dr. Krausz Izidor,
Budapest.

Leopold Sándor, Szegzárd.
Linczer Béla, Budapest.
Losonczy izr. hitközség.
Marczali izr. hitközség.
Markbreit Adolf, Budapest.
Dr. Misner Ignác, Bpest.
Nemes-Vidi izr. fiók-hitközs.
Ifj. Neumann Adolf, Arad.

Ó-Kanizsai izr. hitközség.
Pécsi izr. hitközség.

Dr. Pillitz Benedek, Vesz-
prém.

Popper István, Budapest.
Reich Márton, Kalocsa.
Dr. Simon József, Budapest.
Dr. Spitz Manó, Budapest.
Dr. Schuschny Henr., Bpest.
Schweiger Adolf, Budapest.
Stern Ignác, Budapest.
Dr. Stiller Mór, Budapest.
Szegzárdi izr. hitközség.

Temesvár-belvárosi izraelita
hitközség.

Tolna-tamási izr. hitközség.
Lovag Wechselmann Ignác,
Budapest.

Dr. Weinmann Fülöp, Bpest.
Weiss Manfréd, Budapest.
Wellisch Sándor és Gyula,
Budapest.

IV. RENDES TAGOK.*

Adler Dávid, Budapest.
Adler Gyula, Budapest.
Áldori Bert., D.-Szerdahely.
Alföldi Mór, Eger.
Alsó-Dabasi izr. hitközség.

Alsó-Lendvai izr. hitközség.
Altheim Oziás, H.-M.-Vásár-
hely.
Atmann Ferencz, M.-Sziget.
Dr. Angyal Lajos, Vágújhely.

* E jegyzékben csak azon tagok vannak felvéve, kik tag-
sági kötelezettségüknek legalább egy izben eleget tettek.

- Angyal Vilmos, Alsó-Dabas.
 Dr. Anisfeld Endre, H.-M.-
 Vásárhely.
 Aranyosi Miksa, Budapest.
 Armutt Ferencz, M.-Sziget.
 Augenstein Dávid, Bpest.
 Bach Mór, Pancsova.
 Dr. Bacher Vilmos, Bpest.
 Dr. Bácskai Albert, Bpest.
 Bader Samu, Villány.
 Bajai izr. hitközség.
 Dr. Bakonyi Samu, Debreczen.
 Balassa Frigyes, Bpest.
 Dr. Balassa Józs., Debreczen.
 Dr. Balkányi Miklós, Debreczen.
 Dr. Ballog Lajos, Bpest.
 Balogh Ármin, Bpest.
 Dr. Bán Zsigmond, Bpest.
 Dr. Bánóczy József, Bpest.
 Dr. Bárány József, Kecskemét.
 Barok Sándor, Kis-Kőre.
 Dr. Báron Jónás, Bpest.
 Bauer Miksa, Bpest.
 Baum Fülöp, Veszprém.
 Dr. Baumgarten Samu, Bpest.
 Dr. Becher Áron, Nagyszalonta.
 ifj. Beck Adolf, Bpest.
 Beck Gyula, Keszthely.
 Dr. Beck Mór, Bukarest.
 Beck Sándor, Keszthely.
 Benedek Gábor, Bpest.
 Benedikt Béla, Csáktornya.
 Dr. Berczeller Imre, Bpest.
 Beregi Lajos, H.-M.-Vásárhely.
 Dr. Berényi Fer., Berhida.
 Dr. Berényi Sándor, Bpest.
 Berger Arnold, Veszprém.
 Dr. Berger Ferencz, H.-M.-Vásárhely.
 Berger Jakab, Ráczekeve.
 Berger J. Lipót, Bpest.
 ifj. Berger Lipót, Czegléd.
 Dr. Berger Miksa, Bpest.
 Berger Sándor, Budapest.
 Berkovits Manó, Bpest.
 Berkovits Renée, Nagyvárad.
 Dr. Berkovits Zsigmond, Nagyvárad.
 Dr. Bernstein Béla, Szombathely.
 Bernstein Sámuel, Sz.-Fehérvár.
 Bienenstock Márk, Buttyin.
 Biermann Károly, Bpest.
 Bischitz Dávid, Bpest.
 Blatt D. Mór, Deés.
 Blau Adolf, Budapest.
 Blau Emil, Budapest.
 Dr. Blau Henrik, Heves.
 Dr. Blau Lajos, Budapest.
 Blau Rezső, Mohács.
 Blau Simon, Szabadka.

- Bleier F. Péter, Laczháza.
 Bleyer Ferencz, Kecskemét.
 Dr. Bleyer Vilmos, Bpest.
 Dr. Blum Ödön, Budapest.
 Bognár István, Nagyvárad.
 Böhm Sámuel, H.-M.-Vásár-
 hely.
 Boskovitz Sándor, Bpest.
 Brachfeld József, Kecskemét.
 Brachfeld Sánd., Kecskemét.
 Braser Simon, Buziás.
 Braun József, Eger.
 Braun Károly, Budapest.
 Dr. Braun Lajos, Budapest.
 Braunfeld Samu, Kassa.
 Brecher Dávid, Besztercze.
 Brecher Hersch, Naszód.
 Breitner József, Nagyvárad.
 Breuer Henrik, Budapest.
 Breuer Mór, Budapest.
 ifj. Breuer Mór, Eger.
 Dr. Bruck Ármin, Zombor.
 Brüll Zsigmond, Budapest.
 Brünnauer Emil, Eger.
 Brust Dávid, Budapest.
 Buchhalter Gyula, Eger-
 Lövö.
 Dr. Büchler Adolf, Bécs.
 Büchler P., Moór.
 Burger D. Józs., Debreczen.
 Buttyini izr. hitközség.
 Buziási izr. hitközség.
 Csákovai izr. hitközség.
 Csillag Pál, Aszár.
 Csonka Arpád, Budapest.
 Csurgói izr. hitközség.
 Czeglédi izr. hitközség.
 Dr. Czigler Ármin, Bpest.
 Czukor Márton, H.-M.-Vá-
 sárhely.
 Dr. Czukor Samu, Budapest.
 Davidovits Adolf, M.-Sziget.
 Debreczeni izr. hitközség.
 Déri Izidor, Budapest.
 Dettai izr. hitközség.
 Deutsch Ad., Fehértemplom.
 Deutsch Antal, Budapest.
 Deutsch Izidor, Veszprém.
 Deutsch Jakab, Budapest.
 Ifj. Deutsch Samu, Szombat-
 hely.
 Deutsch G. Sándor, Vesz-
 prém.
 Dick Boldizsár, Kassa.
 Dóri István, Nagyvárad.
 Dukász Jakab, Budapest.
 Dunaföldvári izr. hitközség.
 Dr. Ecsedi Mór, Tarna-Méra.
 Ecz Hadaasz, Galgócz.
 Edelstein Miksa, Budapest.
 Dr. Edenburg Ábrahám, M.-
 Sziget.
 Ehrenwald Vilmos, Ujpest.
 Ehrlich Emil, Fiume.
 Ehrlich Sámuel, Ó-Buda.
 Dr. Eisler Mátyás, Kolozsvár.
 Eisler Mór, Budapest.
 Eisler Samu, Budapest.

- Eisler Sándor, Budapest.
 Elfer Dávid, Budapest.
 Elfer Jakab, Heves.
 Eperjesi Chevra-Kadisa.
 Eperjesi izr. hitközség.
 Epstein Gyula, H.-M.-Vásárhely.
 Ernst Mihály, Tarna-Ujfalu.
 Ernyei Henrik, Budapest.
 Facseti izr. hitközség.
 Fantó Péter, Kecskemét.
 Dr. Faragó Samu, Budapest.
 Dr. Farkas Emil, Budapest.
 Farkas Izidor, Nagyvárad.
 Dr. Fayer László, Bpest.
 Feiner Mór, H.-M.-Vásárhely.
 Dr. Fejér Fer., Debreczen.
 Dr. Fekete László, Kecskemét.
 Feld Salamon, Budapest.
 Feldmann Jakab, Szamosujvár.
 Dr. Feldmann Józs., Czepléd.
 Feldmann Márk, Kassa.
 Feldmayer Ign., Kecskemét.
 Fényes Dezső, Budapest.
 Dr. Fényes Mór, Bpest.
 Dr. Fényes Salamon, Kassa.
 Fischer Adolf, Eger.
 Dr. Fischer Gyula, Győr.
 farkasházi Dr. Fischer Hugó, Budapest.
 Fischer L., Fiume.
- Fischer Manó, Veszprém.
 Dr. Fischer Mihály, Zombor.
 Fischer Pál, H.-M.-Vásárhely.
 Fischhof Ignác, Mohács.
 Fiumei Chevra-Kadisa.
 Fiumei izr. hitközség.
 Fleischer Miksa, Budapest.
 Dr. Flesch Ármin, Mohács.
 Fleischl Róbert, Bpest.
 Fleischmann Ede, Bpest.
 Dr. Fodor Ármin, Budapest.
 Dr. Fodor Jenő, Kecskemét.
 Fogarasi izr. hitközség.
 Forrai Gábor, Budapest.
 Dr. Fränkel Sándor, Bpest.
 Frank Leó, Budapest.
 Frank Manó, Mohács.
 Freiburger Sámuel, Bpest.
 Dr. Freund Jenő, Debreczen.
 Freund Sándor, Mohács.
 Frey Gusztáv, Ujpest.
 Fried József, Budapest.
 Friedländer Gyula, Deés.
 Friedmann Ármin, Ujpest.
 Friedmann Ignác, Arad.
 Friedmann Mór, Kassa.
 Dr. Frisch Ármin, Fizsite, Pa Keczer Peclén.
 Frisch (Bergerné) Etel, Tapolcza.
 Frisch Lipótné, Tapolcza.
 Frommer Miksa, Mohács.
 Dr. Fuchs Ede, Szarvas.

- Bánréti Fuchs Emil, Bpest.
 Fuchs Samu, Kecskemét.
 Füredi Ignác, Budapest.
 Dr. Füredi Lipót, Vágújhely.
 Dr. Fürst Dávid, Soroksár,
 Galoczi Samu, Deés.
 Gansl Ign., L.-Szt.-Miklós.
 Geiger Zsigmond, Bpest.
 Gerőfi Arnold, Budapest.
 Gerstl Géza, Temesvár.
 Dr. Glass Izor, id., Bpest.
 Glasz Adolf, Fehértemplom.
 Goitein Jónás, Kecskemét.
 Dr. Goldberg Rafael, Buda.
 Budai Goldberger Bertalan,
 Budapest.
 Dr. Goldberger Ign., Pécs.
 Goldberger Mór, Szegzárd.
 Goldheim Lipót, Budapest.
 Goldmann Jónás, Fiume.
 Dr. Goldstein Ign., Zombor.
 Goldstein M. A., Fiume.
 Dr. Gonda Ignác, Bpest.
 Dr. Goth Manó, Kolozsvár.
 Graner Miksa, Csáktornya.
 Dr. Graner Vilmos, Bpest.
 Greiner Arnold, Eger.
 Greiner Sámuel, Veszprém.
 Dr. Grósz Lipót, Bpest.
 Grósz Lipót, Kecskemét.
 Grün Adolf, Gyón.
 Grünbaum Miksa, Bpest.
 Dr. Grüner Samu, Zombor.
 Grünfeld S., Brassó.
- Grünwald Ferencz, Eger.
 Grünwald Sámuel, Mohács.
 Dr. Grünwald Zsigmond, M.-
 Sziget.
 Dr. Guttmann Jakab, M.-
 Sziget.
 Guttmann Zsigmond, Bpest.
 Dr. Gyémánt Jenő, N.-Várad.
 Győri izr. hitközség.
 Gyulai izr. hitközség.
 Haasz Adolf, Ujpest.
 Haasz Manó, Veszprém.
 Dr. Haáz Simon, Szucsány
 Haber Samu, Bpest.
 Hajós Károly, Deés.
 Dr. Halasi Vilm., Veszprém.
 Dr. Halász Frigyes, Bpest.
 Dr. Halász Ignác, Kolozsvár.
 Dr. Halmos Mór, Budapest.
 Handler Jónás, Bpest.
 Hartenstein Zsigm., Bpest.
 Haasz Miksa, M.-Sziget.
 Hay Gyula, Bpest.
 Hay Ignác, Bpest.
 Hay Károly, Abony.
 Hay Mór, Abony.
 Dr. Hecht Ernő, Bpest.
 Dr. Hegyesi Béni, M.-Sziget.
 Heinrich Miksa, Csáktornya
 Heller Ármin, Bpest.
 Hellsinger Zsigm., Bpest.
 Dr. Herzmann Manó, Mo-
 hács.
 Herrnfeld Gyula, Kassa.

- Herz Dávid, Temesvár.
 Dr. Herz Mór, Bpest.
 Herzfeld Mór, Vágújhely.
 Dr. Herzog Manó, Kaposvár.
 Dr. Heumann József, Moór.
 Hirsch József, Szegzárd.
 Hirsch Kálmán, Som-Berek.
 Hirsch Sánd., L.-Sz.-Miklós.
 Hirschfeld Béla, Veszprém.
 Hirschfeld Izidor, Veszprém.
 H.-M.-Vásárhelyi izr. hit-
 község.
 Hoffmann Ármin, Bpest.
 Hoffmann Kálm., Ráczekeve.
 Hoffmann Soma, Keszthely.
 Dr. Hofmeister Juda, Halas.
 Dr. Hollósi Istv., M.-Sziget.
 Holzmann Henrik, Ráczekeve.
 Dr. Horn Károly, Eszter-
 gom.
 Hunwald Lipót, Kolozsvár.
 Huszerl Sándor, Aszód.
 Dr. Hüvös József, Bpest.
 Inkei Emil, Arad.
 Ipolysági izr. hitközség.
 Janovitz Mór, L.-Sz.-Miklós.
 Jeremiás és Rosenberg, Deés.
 Junker Gusztáv, Csurgó
 (Somogy).
 Dr. Juszt N., N.-Szombat.
 Dr. Kabos Márton, Csonopla.
 Kállmán Dávid, Bpest.
 Kallusz Jakab, Deés.
 Kanitz Jenő, Eger.
 Dr. Kanitzer Sándor, H.-M.
 Vásárhely.
 Karánsebesi izr. hitközség.
 Kardos Antal, Kecskemét.
 Dr. Kármán Mór, Bpest.
 Karsai Albert, Bpest.
 Kassai Chevra-Kadisa.
 Kassai izr. hitközség.
 Dr. Kaufmann Dávid, Bpest.
 Dr. Kaufmann József, Mohács.
 Dr. Kayserling M., Bpest.
 Dr. Kecskeméti Lajos, Kec-
 kemét.
 Dr. Kecskeméti Lipót, N.-
 Várad.
 Dr. Kecskeméti Sándor,
 Kecskemét.
 Dr. Kelemen Ad., Pancsova.
 Keller Arnold, Bpest.
 Keller Bernát, Eger.
 Kellner Fülöp, Mohács.
 Kellner Sándor, Tarna-Szt-
 Miklós.
 Kemény Dávid, Bpest.
 Kemény Dezső, Fiume.
 Keszler József, Bpest.
 Keszner Izidor, M.-Sziget.
 Keszthelyi izr. hitközség.
 Kirschner Mór, Kolozsvár.
 Kisbéri izr. hitközség.
 Klármann Adolf, Deés.
 Klein Béla, Nagy-Iklód.
 Dr. Klein Gyula, Kecskemét.
 Klein Ignác, Eger.

- Klein Jakab, M.-Sziget.
 Dr. Klein József, Marczali.
 Klein Lipót, Eger.
 Dr. Klein Mór, N.-Becskekerek.
 Kőbányai izr. hitközség.
 Dr. Kohlbach Bertalan, Temesvár.
 Dr. Kohn Ármin, Szigetvár.
 Kohn Arnold, Budapest.
 Kohn Gábor, Heves.
 Kohn Herman, Csáktornya.
 Kohn József, Bpest.
 Kohn Miksa, Déés.
 Kohn S. N., Arad.
 Dr. Kohn Sámuel, Bpest.
 Kohn Sándor, Veszprém.
 Kollai Dávid, Budapest.
 Komáromi Chevra-Kadisa.
 Komáromi izr. hitközség.
 Konody Bertalan, Budapest.
 Kornfeld Gyula, Bpest.
 Körösi József, Bpest.
 Koszterlitz Miksa, Bpest.
 Kovács Zsigm., Ráczekeve.
 Kővári Fülöp, Kecskemét.
 Köves Béla, Veszprém.
 Dr. Köves Jenő, Veszprém.
 Kövesdi Ferencz, Füzes-
 Abony.
 Kramer Antal, Mohács.
 Kramer Ármin, Szegzárd.
 Krausz Adolf, Bpest.
 Krasz Ármin, Veszprém.
 Krausz Lajos, Keszthely.
 Dr. Krausz Sámuel, Bpest.
 Kriegler Miksa, Bpest.
 Dr. Krieszhaber Ad., Bródy.
 Kron Sámuel, Szegzárd.
 Kuffler Vilmos, Abony.
 Kuhn Bernát, Kolozsvár.
 ifj. Kuhn Miksa, H.-M.-Vásárhely.
 Kuhn Mór, H.-M.-Vásárh.
 Kunecz Mór, Szabadka.
 Kunewalder M. testv., Budapest.
 Dr. Kunos Ignác, Bpest.
 Dr. Kürti József, Budapest.
 Kűszler Henrik, Budapest.
 Dr. Kux Adolf, L.-Sz.-Miklós.
 Dr. Kux Bernát, L.-Sz.-Miklós.
 Dr. Kux Vilmos, L.-Ujvár.
 Latzko Károly, Bpest.
 Latzko Náthán, Bpest.
 Lázár József, Budapest.
 Lázár Soma, Keszthely.
 Lazarus Adolf, Bpest.
 Lax Samu, M.-Sziget.
 Dr. Lederer Béla, Bpest.
 Lederer Lajos, Abony.
 Dr. Lederer Sándor, Bpest.
 Lendvai Sándor, Arad.
 Lengyel Sámuel, Eger.
 Leopold Károly, Szegzárd.
 Dr. Leopold Kornél, Szegzárd.

- Leopold Lajos, Szegzárd.
 Lévai izr. hitközség.
 Lévai Antal, Kecskemét.
 Liebermann Kálm., Kassa.
 Dr. Linksz Ármin, Bpest.
 Dr. Loewy Lipót, Pécs.
 Löffler Jakab, Arad.
 Dr. Löwy Ferencz, N.-Atád.
 Dr. Löw Immanuel, Szeged.
 Löw Lajos, Deés.
 Löwenstein Arnold, Bpest.
 Löwenstein Bernát, Vesz-
 prém.
 Löwy Dávid, Kolozsvár.
 Löwy Jakab, Veszprém.
 Dr. Löwy Jakab, Mohács.
 Löwy M. E. fia, Bpest.
 Dr. Löwy Mór, Temesvár.
 Ludasy Sámuel, Kolozsvár.
 Lukács József, Budapest.
 Lusztig Miksa, Szarvas.
 Makói Chevra-Kadisa.
 Mandl Ede, Nyirbátor.
 Mandl Ignác, H.-M.-Vásár-
 hely.
 Mandl József, Nyirbátor.
 Mandl Mór, Bpest.
 Mandl Pál, Keszthely.
 Dr. Marczali Henr., Bpest.
 Margalit Alfréd, Böhönye.
 Dr. Márkus Menyhért, Fű-
 zes-Abony.
 Dr. Mayer Ármin, L.-Sz.-
 Miklós.
 Mayer Sándor, H.-M.-Vá-
 sárhely.
 Mayländer Lipót, Fiume.
 Medgyesi Simon, M.-Sziget.
 Mellinger Sándor, Bpest.
 Messinger Jakab, Bpest.
 Dr. Messinger Lipót, Bpest.
 Dr. Mezey Ferencz, Bpest.
 Dr. Mezei Mór, Bpest.
 Milkó Jakab, Szeged.
 Miskolczi Ármin, Mohács.
 Dr. Mohr Mihály, Bpest.
 Dr. Molnár Gyula, Zombor.
 Dr. Molnár Jakab, Mohács.
 Dr. Molnár Mihály, Bpest.
 Monori izr. hitközség.
 Dr. Morgenstern Sándor,
 Budapest.
 Mosoni izr. hitközség.
 Mózes Bernát, Csáktornya.
 Müller Lajos, Budapest.
 Müller Mór, Budapest.
 Müller Sámuel, H.-M.-Vásár-
 hely.
 Dr. Munkácsi Bernát, Bpest.
 Münz Sámuel, Budapest.
 Dr. Murányi Ernő, Bpest.
 Dr. Náday Gyula, Simánd.
 N.-Becskekeri izr. hitközség.
 N.-Kőrösi izr. hitközség.
 N.-Szalontai izr. hitközség.
 Nay Jakab, Veszprém.
 Nay Rezső, Budapest.
 Dr. Neményi Ambrus, Bpest.

- Neu József, Veszprém.
 Neubauer Vilmos, Temesvár.
 Neuhauser Sándor, Vágúj-
 hely.
 Neumann Alb., Csáktornya.
 Neumann Bern., Csáktornya.
 Dr. Neumann Ant., Bpest.
 Dr. Neumann Ede, N.-Ka-
 nizsa.
 Dr. Neumann Jakó, Kisbér.
 Neumann József, H.-M.-Vá-
 sárhely.
 Neumann Lipót, Szinérszeg.
 Neumann Márton, Eger.
 ifj. Dr. Neumann Sándor,
 Budapest
 Neumark Ignác, Keszthely.
 Neuschlosz Ödön és Marcell,
 Budapest.
 Nord Mór, Budapest.
 Novits Miksa, Mohács.
 Nyirbátori izr. hitközség.
 Nyiregyházi izr. iskolaszék.
 Ó-Budai Chevra-Kadisa.
 Ó-Budai izr. hitközség.
 Ordentlich Adolf, Deés.
 Ormódy Imre, N.-Beeskerek.
 id. Oppenheim Adolf, Uj-
 Kécske.
 Orsz. izr. tanítóegyesület,
 Budapest.
 Oszmann Pál, Keszthely.
 Őszi József, Deés.
 Pancsovai izr. hitközség.
 Pancsovai talmud tora egye-
 sület.
 Paskesz Mór, Veszprém.
 Perényi Adolf, Temesvár.
 Perl József, Kolozsvár.
 Dr. Perls Ármin, Pécs.
 Pfeifer Ignác, Bpest.
 Pesti izr. hitk. fiárvaháza.
 Petó Vilmos, Keszthely.
 Dr. Pick Gyula, Rác-Almás.
 Pillitz Dávid, Veszprém.
 Pintér Gyula, Abony.
 Pirnitzer József és fia, Szeg-
 zárd.
 Pirnitzer Lajos, Kalocsa.
 Dr. Politzer Alfréd, Bpest.
 Politzer Ármin, Budapest.
 Politzer Áron, Veszprém.
 Politzer Bernát, Budapest.
 Politzer Mihály, Abony.
 Pollák Kaim, Bpest.
 Pollák L., Bpest.
 Pollák Sándor, H.-M.-Vásár-
 hely.
 Popper J. D., Mohács.
 Popper Károly, Budapest.
 Preszler Fer. H., Eger.
 Preszler Fülöp, Felső-Tár-
 kány.
 Dr. Radó Antal, Budapest.
 Dr. Rakonitz Mór, Bpest.
 Rapoch Sándor, Veszprém.
 Rauchverger Ármin, Csorba.
 Dr. Reich Miklós, Bpest.

- Reinitz Mór, Szabadka.
 Reismann Mór, N.-Várad.
 Dr. Reismann Simon, Kassa.
 Reiter Károly, Szabadka.
 Rémi Jenő, Budapest.
 Dr. Réthy Ede, Budapest.
 Dr. Réthy Mór, Budapest.
 Reusz Károly, Budapest.
 Richter Béla, N.-Abony.
 Dr. Richtmann Mór, Fiume.
 Roheim Ferencz, Mohács.
 Roheim Károly, Zombor.
 Rohonczy izr. hitközség.
 Rohrlich Süsse, Besztercze.
 (Erdély).
 Dr. várhelyi Rósa Izsó
 Szeged.
 Dr. Rosenbaum Laj., Brassó.
 Rosenberg Adolf, Veszprém.
 Rosenberg Antal, Temesvár.
 Rosenberg Felix, Fiume,
 Rosenberg Ignác, Bpest.
 Rosenberg Rud., Csáktornya.
 Dr. Rosenberg Sánd., Arad.
 Rosenfeld Alfréd, Bpest.
 Rosenfeld Vilmos, Gyón.
 Rosenthal Márk, Mohács.
 Rosenthal Nánd., Veszprém.
 Rosenthal S., Mohács.
 Rosner Jenő, Eger.
 Dr. Roth Adolf, L.-Ujvár.
 Roth Albert, Budapest.
 Roth Áron, Siklós.
 Dr. Roth Emil, Alsó-Dabas.
 Roth Jakab, Szemlak.
 Roth Sámuel, Füzes-Abony.
 Roth Zsigmond, Eger.
 Özvegy Rothauser Ignáczné,
 Veszprém.
 Rothenberg Áron, Deés.
 Dr. Rott Jakab, Budapest.
 Saenger Mór, Fiume.
 Salamon Ármin, Szegzárd.
 Sándor József, Alsó-Dabas.
 Sándor Mór, Lippa.
 Dr. Sándorfi Miksa, Vesz-
 prém.
 Dr. Schaffer Mór, Szabadka.
 Dr. Scheiber Ignác, Kec-
 kemét.
 Schill Salamon, Budapest.
 Dr. Schiller Zsigm., Bpest.
 Schlesinger Hermann, N.-
 Szombat.
 Dr. Schlesinger Náthán, L.-
 Szt.-Miklós.
 Schlesinger Samu, Budapest.
 Schliesz testvérek, Zombor.
 Schmiedl Albert, Budapest.
 Schön Albert, Bpest.
 Schön Dávid, Budapest.
 Dr. Schreyer Jakab, Bpest.
 Dr. Schulhof Rezső, Bpest.
 Schwabach S. G., Pécs.
 Dr. Schwarz Albert, Csák-
 tornya.
 Schwarz Antal, Eger.
 Schwarz Bernát, Deés.

- Schwarz D. Ede, Budapest.
 Dr. Schwarz Gusztáv, Bpest.
 Schwarz I., Csáktornya.
 Schwarz Ign. N., Uj-Kécske.
 Schwarz J. H., Ujpest.
 Schwarz István, Eger.
 Schwarz Jakab, Kecskemét.
 Schwarz Jakab, Veszprém.
 Schwarz Lajos, Bpest.
 Schwarz Márkus, Temesvár.
 Schwarz Sámuel, Budapest.
 Schwarzkopf Ign., A.-Dabas.
 Schweiger Ignác, Bpest.
 Seltmann Lajos, H.-M.-Vásárhely.
 Sichermann Mór, M.-Sziget.
 Sieglmann D., Kassa.
 Simon Jakab, Bpest.
 Simonovits J., Kassa.
 Dr. Singer Bern., Tapolcza.
 Dr. Singer Jakab, Budapest.
 Dr. Singer József, L.-Sz.-Miklós.
 Singer Sándor, H.-M.-Vásárhely.
 Singer Sándor, Budapest.
 Siófoki izr. hitközség.
 Smiedl Soma, Eger.
 Dr. Sonnenfeld Bernát, Vág-Ujhely.
 Dr. Sorger Miksa, Gattaja.
 Spatz testvérek, Budapest.
 Dr. Spira Salam., Losoncz.
 Spitzer D. H., Budapest.
 Spitzer Gyula, Budapest.
 Spitzer Ignác, Heves.
 Spitzer Lipót, Szemlak.
 Dr. Spitzer Mór, Veszprém.
 Dr. Spitzer Mór, Zombor.
 Spitzer Vilmos, Heves.
 Dr. Stadler Károly, B.-Szombathely.
 Stark Ármin, L.-Szt.-Miklós.
 Dr. Steiger Lajos, Bpest.
 Stein Dávid, Nyitra.
 Stein Manó, Budapest.
 Stein Miksa, T.-Szt.-Miklós.
 Steinberger Hermann, Kálocsa.
 Steiner Ármin, Budapest.
 Steiner Ignác, Marczali.
 Dr. Steiner János, Lippa.
 Steiner Jónás, Veszprém.
 Steiner József, Budapest.
 Steiner L. József, H.-M.-Vásárhely.
 Steiner Manó, L.-Szt.-Miklós.
 Steiner Sámuel, Veszprém.
 Dr. Steinerherz Jakab, Sz.-Fehérvár.
 Sterk Lipót, Budapest.
 Stern Ábrahám, Budapest.
 Dr. Stern Géza, Budapest.
 Dr. Stern József, Budapest.
 Stern Károly, Pécs.
 Stern Sámuel, Veszprém.
 Szabó Imre, Veszprém.
 Szabolcsi Miksa, Budapest.

- Szalkai Emil, Nyirbátor.
 Szántó Bertalan, Kolozsvár.
 Dr. Szántó Lajos, Kalocsa.
 Szatmári Mór, Budapest.
 Szegedi Chevra-Kadisa.
 Szegedi izr. hitközség.
 Székely Ferencz, Bpest.
 Székely Salamon, Arad.
 Szél Mihály, Kis-Várda.
 Dr. Szemző Gyula, Szarvas
 Szemző Sándor, Kecskemét.
 Dr. Szenes Zsigm., Bpest.
 Szép Lipót, Veszprém.
 Szigetvári izr. hitközség.
 Dr. Sziklai Salamon, Bpest.
 Szilágyi Mór, Zombor.
 Dr. Szilágyi Vilmos István,
 Zombor.
 Dr. Szilárd Bertalan, Alsó-
 Dabas.
 Dr. Szilasi Zsigmond, Pécs.
 Dr. Szili Adolf, Budapest.
 Szirtes Ignác, Pécs.
 Dr. Szobl Ármín, Uj-Kécske.
 Tauszig Vilmos, Szabadka.
 Tenczer Pál, Budapest.
 Tischler Mór, N.-Iklód.
 Tolna-Tamási izr. hitközség.
 Dr. Tolnai Lipót, Bpest.
 Trencsényi izr. hitközség.
 Uj-Kécskei izr. hitközség.
 Ujpesti izr. hitközség.
 Dr. Ungar Bernát, Bpest.
 Ungar Ignác, Heves.
 Ungar Salamon, Ujpest.
 Dr. Ungar Simon, Szegzárd
 Vágújhelyi izr. alreálisk.
 Vágújhelyi izr. hitközség.
 Dr. Vaisz Sándor, Bpest.
 Dr. Vajda Béla, N.-Abony.
 Vajda Lajos, Budapest.
 Váradi Dávid, Czegléd.
 Várnai Ármín, M.-Sziget.
 Veiszmann Ignác, Heves.
 Dr. Venetianer Lajos, So-
 mogy-Csurgó.
 Verseczi izr. hitközség.
 Veszprémi izr. hitközség.
 Dr. Vidor Zsigmond, Bpest.
 Dr. Viola Ödön, Szombat-
 hely.
 Vitz Antal, Kecskemét.
 Vitz Dávid, Heves.
 Vitz Géza, Kecskemét.
 Wallfisch Ármín, Arad.
 Wechsler Adolf, N.-várad.
 Weiner Adolf, Uj-Kécske.
 Weiner Károly, Bpest.
 Weisz Adolf, Budapest.
 Weisz Adolf, Abony.
 Weisz Ármín, Kolozsvár.
 Weisz Ármín és fiai, Bpest.
 Weisz A. Manó, Veszprém.
 Dr. Weisz Béla, Kassa.
 Weisz Elek, Veszprém.
 Weisz Ignác, Besztercze
 (Erdély).
 Dr. Weiss Ign., Esztergom.

- Weiss Jakab, Mohács.
 Weiss Jakab, Veszprém.
 Weiss Jakab, M.-Sziget.
 Weiss Jónás, Heves.
 Weiss Károly, H.-M.-Vásárhely.
 Weiss Lajos, Mohács.
 Dr. Weiss Lipót, Deés.
 Weiss Manfréd, Bpest.
 Dr. Weiss Miksa, Kolozsvár.
 Weiss Mór, Kolozsvár.
 Dr. Weiss Simon, Kalocsa.
 Weiss Tivadar, N.-Kánizsa.
 Dr. Weiszbürg Gyula, Bpest.
 Wertheim Ármin, Sz.-Fehérvár.
 Wertheim Soma, Uj-Hódas.
 Dr. Wiener Márk, Kőszeg.
 Dr. Wilhelm Arnold, H.-M.-Vásárhely.
 Winterberg Adolf, N.-Szombat.
 Wittmann Ferencz, Bpest.
 Wodianer Arthur, Bpest.
 Wolf Albert, Bpest.
 Wolf Zsigmond, Mohács.
 Wolfner Gyula, Budapest.
 Wolfner József, Budapest.
 Wolfner József, Budapest.
 Wolfner Lajos, Budapest.
 Wolfner Tivadar, Bpest.
 Wollak Rezső, Csáktornya.
 Wollak Soma, Bpest.
 Zilzer Salamon, Zombor.
 Zombori Chevra-Kadisa.
-

IZRAELITA NAPTÁR

AZ 1896. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

- 1 5656. Tébéth 15.
- 4 Szombat Semóth
- 11 Sz. Wáerá
- 16 **Sebát** újholdja
- 18 Sz. Bó
- 25 Sz. Besallách.

Február.

- 1 Sz. Jithró
- 8 Sz. Mispátím
- 14 **Adár** újholdja
- 15 Sz. Terúmá, újh. 2. napja.
- Sekálim
- 22 Sz. Teczavve
- Zákhór

- 27 Esztér böjtje
- 28 *Pürim*

- 29 Sz. Ki thisszá

Márczius.

- 7 Sz. Vajjakhél
- Pára
- 14 Sz. Pekúdé
- Hachódes
- 15 **Nizán** újholdja
- 21 Sz. Vajjikrá
- 28 Sz. Czáv
- Sabbáth haggádól

- 28 Pészach előestéje

- 29 **Pészach** 1. n.

- 30 **Pészach** 2. n.

Április.

- 4 Sz. **Pészach** 7. n.

- 5 **Pészach** 8. n.

- 11 Sz. Semini

- 13 **Ijjár** újh.

- 14 Újh. 2. n.

- 18 Sz. Tazria-Meczóra

- 25 Sz. Acharé-Kedósim.

Május.

- 1 Omer 33. napja

- 2 Sz. Emór

- 9 Sz. Behar-Bechukhóthái

- 13 **Szivan** újh.

- 16 Sz. Bamidbar

- 17 Sabúóth előestéje

- 18 **Sabuóth** 1. n.

- 19 **Sabuóth** 2. n.

- 23 Sz. Nászó

- 30 Sz. Behaalóthekhá.

Junius.

- 6 Sz. Selach

- 11 **Tammúz** újh.

- 12 Újh. 2. n.

- 13 Sz. Kórach

- 20 Sz. Chukkath
 27 Sz. Bálák
 28 Tammúz 17. böjtn.

Julius.

- 4 Sz. Pinchász
 11 Sz. Mattóth-Masszeé
 Áb újh.
 18 Sz. Debárim
 — Chazón
 19 Áb 9. böjtn.
 25 Sz. Váethchannán.

Augusztus.

- 1 Sz. Ékeb
 8 Sz. Reé
 9 Elúl újh.
 10 Újh. 2. n.
 15 Sz. Sófetim
 22 Sz. Ki théczé
 29 Sz. Ki thábó
 30 Szelichóth 1. n.

Szeptember.

- 5 Sz. Nicczábim
 7 Rós-Hassána előestéje.
 8 Rós-Hassána 1. n.
 — 5657. Tisri 1.
 9 Rós-Hassána 2. n.
 10 Gedaljá böjtn.
 12 Sz. Vájjélekh
 Sabbath Súbá
 16 Jóm Kippúr előestéje
 17 Jóm Kippúr
 19 Sz. Háazinú

- 21 Sz. Szukkóth előestéje
 22 Szukkóth 1. n.
 23 Szukkóth 2. n.
 26 Sz. Chól Hammóéd
 28 Hósána rabbá
 29 Semini aczéreth
 30 Szimchath thóra.

Október.

- 3 Sz. Berésith
 7 Marchesván újh.
 8 Újh. 2. n.
 10 Sz. Nóach
 17 Sz. Lekh-lekhá
 24 Sz. Vajjérá
 31 Sz. Chajjé Szára.

November.

- 6 Kiszlév Újh.
 7 Sz. Tóledóth
 14 Sz. Vajjéczé
 21 Sz. Vajjislach
 28 Sz. Vajjéseb
 30 Chanukka 1. n.

Deczember.

- 5 Tébéth újh.
 Sz. Mikkécz
 6 Újh. 2. n.
 7 Chanukka utolsó n.
 12 Sz. Vajjiggas
 15 Tébéth 10. böjtn.
 19 Sz. Vajjechi
 26 Sz. Semóth
 31 Tébéth 26.

TARTALOM.

	Lap
<i>Bacher Vilmos</i> , Ezer év előtt	1
<i>Makai Emil</i> , Hiszek	14
<i>Stein Lajos</i> , Konstantinápolyi emlékek	17
<i>Pap Dávid</i> , Zsidók vándorlása	45
<i>Kohn Sámuel</i> , Zsidó történelmi emlékek különös tekintettel Magyarországra	52
<i>Cserhalmi H. Irén</i> , Eliezer	63
<i>Blau Lajos</i> , Az emberi szenvedések	78
<i>Kaysersling M.</i> , Századunk elejéből	93
<i>Gerő Károly</i> , Az utczáról	100
<i>Klein Gottlieb</i> , A farizéusok és szadduczéusok viszonya a makkabéusokhoz	107
<i>Bernstein Béla</i> , Az ember tragédiája és a zsidó irodalom	118
<i>Kécskeméti Lipót</i> , Hósea próféta és kora	128
<i>Bánóczi József</i> , Magyar zsidók külföldön	145
<i>Waldapfel János</i> , A biblia az újabb nevelés-tudományban	156
<i>Gerő Attila</i> , Lechó dódi	173
<i>Seltmann Lajos</i> , Életképek	177
<i>Neumann Ede</i> , Görög és római irók a zsidókról	209
<i>Krausz Sámuel</i> , Képdíszítmények a zsinagógában	222
<i>Heller Bernát</i> , Madách Mózes és az Ember Tragédiája	230
<i>Beck Mór</i> , Az eredendő bűn a zsidó irodalomban	239
<i>Rosenberg Sándor</i> , A zsidók nyelve	247
<i>Pollák Miksa</i> , A zsidó-jel történetéhez	252
<i>Vajda Béla</i> , A honalapítás és a zsidó vallás	265
<i>Büchler Sándor</i> , Az országos főrabbi hivatal Magyarországon a XVII. és XVIII. században	271
<i>Friedrich Tivadar</i> , Hirsch bárónál	287

	Lap
<i>Körös Mihály</i> , Elvesztett világ	295
<i>Málnai Mihály</i> , Felekezeti iskoláink	297
<i>Venetianer Lajos</i> , Pestalozzi és a talmud tanulásának éneklő modora	311
<i>Kecskeméti Ármin</i> , Az örök zsidó mondája a magyar irodalomban	319
<i>Kiss Arnold</i> , Őszi hangulat	324
<i>Goldschmied Lipót</i> , A patriárkák alakjai a középkor képírásában	326

★

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat működéséről	337
Az I. M. I. T. képvisellete	349
Az I. M. I. T. tagjainak névjegyzéke	355
Izraelita naptár az 1896. polgári év számára	369

KIVONAT

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alapszabályaiból.

A társulat céljai:

2. §. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat céljai:

a) a Szentírás magyar fordításának eszközlése, kiadása és terjesztése;

b) a Szentírásnak és későbbkori vallásos irodalomnak és általában az izraelita vallás és erkölcstannak ismertetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése;

c) a Szentírásra és a zsidóság történetére s irodalmára vonatkozó előadások szervezésének elősegítése hazai egyetemeink bölcsészeti karán külföldi egyetemek módjára;

d) ugyancsak e körbe tartozó valamint egyáltalán az izraelita hitközségi életre vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése úgy a fővárosban mint a vidéken;

e) a felekezeti élet ismertetésére és nemesítésére szolgáló népszerű művek és a hitközségek feladatával s az általuk nyújtandó hitoktatással összefüggő jelesebb munkák kiadása és terjesztése;

f) a kijelölt tudományos és közhasznú irodalmi czélok tekintetében pályakérdések kitűzése és jutalmazása.

A társulat tagjai:

3. §. A társulat tagjai lehetnek:

a) izraelita hitközségek, b) egyéb testületek, c) magánosok. A tagok lehetnek: 1. *Alapítók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymás után következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak; 4. *rendesek*, kik 6 éven keresztül legalább 8 korona fizetésére kötelezik magukat.

A tagok jogai:

21. §. A tagok feltéve, hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, a cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a többi tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak azon felül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

Az alapító tagok a 15. §. értelmében a választmánynak tagjai.

★

Uj tagok *dr. Bánóczy József*, társulati titkárnál (lakik: Damjanich-utca 4), vagy *Székely Ferencz* belv. takarékpénztári igazgatónál, mint a Társulat pénztárosánál jelentkezhetnek. A *tagsági díjak* az utóbbihoz küldendők.